



«ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР»

1937



ДАЛА
ДАНАСЫ

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА

«Ұлы тұлғалар» атты ғылыми ғұмырнамалық серия

ДАЛА ДАНАСЫ

**[Ұлы ойшыл, философ тарихшы, қазақ әдебиетінің классигі
Шәкәрім Құдайбердіұлына арналады]**

АЛМАТЫ, 2009

УДК 82.0

ББК 83.3(5Қаз)

Д–15

Д– 15 Дала данасы: [Ұлы ойшыл, философ тарихшы, кемеңгер ойшыл, қазақ әдебиетінің классигі Шәкәрім Құдайбердіұлына арналады] /Құраст.: Н.Қ. Қосаева, А.Бұрыбаева. Бас. ред. ҰҒА академигі К.Нұрпейіс, С.С.Қирабаев; Жауапты ред. К.К. Әбуғалиева. Ред.: Л.Д.Әбенова, Ғ.Ғ.Ысқақова, Е.К.Төрөкұлов. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2009.– 274 б., сур. [«Ұлы тұлғалар» атты ғылыми ғұмырнамалық серия].

ISBN 978-601-203-044-0

УДК 82.0

ББК83.3(5 Қаз)

4603000000

**Д —————
00(05)09**

978-601-203-038-9

© Орталық ғылыми кітапхана, 2009
© Қосаева Н.Қ., Бұрыбаева А. (құраст)

М А З М Ұ Н Ы

Құрастырушыдан

Нұрпейісов К. Алғы сөз

Ахметов З. Шәкәрім – қазақ әдебиетінің классигі

1 бөлім Шәкәрім Құдайбердіұлының ғұмырнамасынан

Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері

Өмірбаяны, тарихи очеркі

2 бөлім Таңдамалы шығармалары

Қазақтың қайдан шыққаны туралы

Қазақтың түп атасы

Қалқаман-Мамыр

Еңлік-Кебек

Жастарға

Қара сөздер

Қош

3 бөлім Шәкәрім танумұрасы.

Шәкәрім Құдайбердіұлының тәліми көзқарастары туралы бірер сөз

Шәкәрім Құдайбердіұлы және түрікшілдік

Зачатки психологияеской прозы « Әділ-Мария» Ш.Құдайбердиева

Қалқаман и Мамыр поэма

Енлик и Кебек

Небольшое вступительное слово

Сказание об Енлик и Кебеке

Қосымшалар

Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі мен шығармашылығы туралы әдебиеттер

Шәкәрім Құдайбердіұлы еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші.

Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының орталық ғылыми
кітапханасы мен М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер
институтының қолжазба қорында сақтаулы Шәкәрім

Құдайбердіұлының творчестволық мұрасы туралы

Ш. Құдайбердіұлының Орталық ғылыми кітапхана қорында сақтаулы
кейбір сипаттама жазылмаған шығармалары

Шәкәрім Құдайбердіұлы еңбектерінің әліпбилік көрсеткіші

Шәкәрім Құдайбердіұлы еңбектерінің есімдер көрсеткіші

Шәкәрім Құдайбердіұлы еңбектері жарық көрген мерзімді
басылымдардың атаулары

Авторлар туралы мәлімет

Құрастырушыдан

Халқымыздың болашағы үшін бар ғұмырын күресте өткізген арыстарымыздың есімін ардақтау мақсатында Орталық ғылыми кітапхана “Ұлы тұлғалар” атты арнайы ғылыми-ғұмырнамалық серия ашып, ұлы тұлғаларымыздың құнды еңбектері мен елеулі істерін паш ететін жинақтар шығарумен айналысып келеді.

“Дала данасы” атты бұл еңбек халқымыздың өмірінде үлкен орын алатын тарихи тұлғалардың бірі Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі мен шығармашылығына арналған. Жинаққа Ш. Құдайбердіұлының таңдамалы еңбектері және ол туралы шәкәрімтанушылардың ғылыми зерттеулері енгізілген.

Ш. Құдайбердіұлының өмірі мен шығармашылық мұрасын зерттеу, сол арқылы төл тарихымызды тани түсіп, ұрпақтар бірлігін сабақтастыру – бүгінгі күн тәртібінде тұрған көкейтесті мәселелердің бірі деп білеміз.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: “Ұлы тұлғаларды білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан бір тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз.

Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын - қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол, ол ма, белгілі бір мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас бір дәуіріне татыған, халқының бағытынан жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұрландырған ел тарихының шамшырақтары болған”, –деп тұлғалардың тарихтан алар орнын көрсетіп берді.

Өткенімізді білмей, болашағымзға болжам жасай алмаймыз. Сондықтан Шәкәрім мұрасын зерделеуге, зерттеуге жастардың талпынысын туғызу, құштарлығын ояту–аға ұрпақтың басты борышы. Себебі, Ш.Құдайбердіұлының өмірі мен шығармашылығы келешек ұрпақ үшін ескірмейтін рухани мол қазына болып табылады.

Шәкәрім қажының өмірі мен шығармашылығына арналған “Дала данасы” жинағынан кейін де Ш.Құдайбердіұлы туралы кітаптар шығару, ғылыми еңбектер жариялау өз жалғасын табады деп сенеміз.

Бұл ғылыми-ғұмырнамалық серия екі тілде (қазақ және орыс тілдерінде) шығарылып отыр. Ш.Құдайбердіұлының өз қаламынан

шыққан бірқатар таңдамалы еңбектері ұсынылды, ал жинақтың “Шәкәрім мұрасын тану” деп аталатын бөлімінде Ш.Құдайбердіұлының мұрасын зерттейтін ғалымдар мен студенттер, қалың оқырман үшін өте қажетті, құнды материалдар беріліп отыр.

Ғылыми-ғұмырнамалық серияның “Көмекші көрсеткіштер” бөлімінде Ш.Құдайбердіұлының өмірі мен шығармашылық еңбегін сипаттайтын мәліметтер әліпби тәртібімен орналасқан.

Ғылыми-ғұмырнамалық серия оқырман қауымның талап-тілегінен шығады деген оймен ұсынып отырған жинақ туралы ой-пікірлеріңізді, ұсыныстарыңызды мына мекен-жайға хабарласуларыңызды сұраймыз:

050100

Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
Орталық ғылыми кітапхана
Телефон (3272) 61-02-39
Факс (3272) 61-02-60

АЛҒЫ СӨЗ

Орталық ғылыми кітапхананың оқырманға ұсынып отырған “Дала данасы” атты ғылыми жинағы қазақ ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі мен шығармашылығына арналған.

Абайдан кейінгі көрнекті тұлға боп саналған Шәкәрімнің есімін кешегі кеңестік заманда ауызға алуға тыйым салынды, оның бай мұралары жарты ғасыр бойы жабулы жапты. Бірақ оның шығармалары халық арасында ұмытылмай, қазақ даласына кеңінен тарады. Себебі Шәкәрім қазақ тарихы салт-жырының тақырыбын таңдады, ол жырлаған өлең-жырлардастан-хикаялар қазақ ауылының саяси-әлеуметтік жағдайынан сыр шертті.

Шәкәрімнің қалдырған мол мұрасы сан салалы, сан алуан, ешқашан маңызын жоймайтын мол қазына.

Шәкәрім бес жасында ауыл молдасынан сабақ алды. Ғылымға құмарлану арқасында өз бетімен білім алып, бес тілді: түрік, араб, парсы, шағатай, орыс тілдерін жетік білді. Осы тілдерді жақсы білуінің арқасында әлем елдерінің тілдерінде жазылған шығармаларымен оңай танысты.

“Жасымнан жетік білдім түрік тілін” дейтін өлеңінде кемеңгер ойшыл әлем тілдерінің рухани қазыналарына ерте бастан-ақ көз жүгірткенінен хабардар етеді.

Дариядай мол білімінің нәтижесінде Шәкәрім сол замандағы қазақ арасындағы – қазақ қана емес, бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шықты.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ұлттық санасы ерте оянған қазақ зиялылары қоғам өміріне белсене араласты. 1902 жылы сәуір айында Орыс Императорлық географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі құрылды. Саяси -әлеуметтік өмірге белсене араласқан ғұлама ойшыл, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы, Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтармен бірге Жақып Ақпаев, Райымжан Мәрсеков, Әлімхан Ермеков тәрізді қазақ зиялыларымен осы Семей Орыс Императорлық географиялық қоғамына мүше болды. Осы Қоғам қазақ даласының өлке тарихы, мәдениеті, сондай-ақ қазақ елінің этнографиясы, археологиясы мен қазба байлықтары, әкімшілік-саяси басқару жүйесі туралы т.б. баға жетпес құнды ғылыми еңбектер жариялады. Шәкәрімнің де осы Қоғамдағы орны ерекше болды. 1905–1907 жылдардағы алғашқы орыс революциясының жеңіліске ұшырауы Шәкәрімнің қоғамдық көзқарастық қызметіне ерекше әсер етті. 1906–1907 жылдары Шәкәрім Мекке қаласына қажылық сапарға барып, қазақ тарихына қатысты материалдар жинап қайтып, оны “Түрік, қырғыз – қазақ Һәм хандар шежіресіне ” негіз

етті. Ал 1917 жылы Керенский басқарған Уақытша Үкімет тұсында Шәкәрім (1917 жылдың көктемінен 1918 жылдың қысына дейін) Семей уездік Земстволық комитетке мүше болды. Дала данасы Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ қоғамындағы саяси өмірден тыс қалмай, сол кездегі Көкбай Жанатаев, Иманбек Тарабаев, Иманбазар Қазанғалов, Халел Ғаббасов, Райымжан Мәрсеков, Ахметжан Қозбағаров, Әлімхан Ермеков, Мұстақым Малдыбаев, Нәзипа Құлжанова тәрізді қазақ зиялыларымен бірге қызмет істеді. Шәкәрімнің де дәл осы жылдары ұлт мүддесі жолындағы сан алуан істерге араласып, үлес қосқанында күмән жоқ. “Абай” журналы мен “Сары –Арқа” газеті бетінде жарияланған Шәкәрім шығармалары өзі өмір сүрген дәуірдегі қазақ қоғамының шындығын паш етті. Ол 1917 жылы сәуірдің 27-сі мен мамырдың 7-сі арасында өткен Семей облыстық қазақ съезіне қатысушыларды “Алаш ақсақалы” ретінде құттықтап, съезд жұмысына табыс тіледі. Ал сол жылғы шілдеде Орынбор қаласында өткен бірінші жалпықазақ съезінде құрылған “Алаш” партиясына мүше болды. 1917 жылғы желтоқсанның 5-13 күндері Орынборда өткен екінші жалпықазақ съезіне Шәкәрім арнайы шақырумен делегат ретінде қатынасты. Алайда ойшыл ғұлама осы съезде сайланған Алашорда үкіметінің басшылығымен тіл табыса алмай, көп кешікпей олардан қол үзді. Шәкәрім мен осы Алашорда Үкіметі арасындағы байланыстар қазақ тарихында аз зерттелді. 1919–1920 жылдары Шәкәрім Семей уезі Шыңғыс болысы бойынша халық сотының мүшесі болып сайланды.

Шәкәрім – ұлы ойшыл, философ, тарихшы. Оның “Түрік, қырғыз – қазақ Һәм хандар шежіресі”, “Үш анық”, “Мұсылмандық шарты” еңбектерінің қазақ ғылымында өзіндік орны бар. Шәкәрім ғылыми-зерттеу еңбектерімен қатар көптеген әдеби-көркем шығармалар жазды. Олардың қатарында “Қалқаман–Мамыр”, “Еңлік–Кебек” дастандары, Л.Н.Толстойдан, А.С.Пушкиннан аударған еңбектерінің маңызы үлкен.

Шежіре–Шәкәрімнің тұңғыш жарық көрген көлемді ғылыми еңбегі, ол ата-тек жайлы деректерді бір жүйеге түсіріп, оны 1911 жылы Орынборда өз қаражатымен кітап етіп шығарды. Шәкәрімнің бұл еңбегінің құндылығы – жалпы түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының шежіресіне баса назар аудара отырып, оны ғылыми тұрғыда жүйелеуінде. Шәкәрім шежіресіне дейін тарихымыздың арғы-бергі кезеңдерінде өз жұртымыздан шыққан Мұхаммед Хайдар Дулати, Захир ад-Дин Мұхаммед Бабыр, Қадырғали Қосынұлы Жалаири, өмірден ерте озған әмбебап Шоқан Уәлиханов сынды ғұламалар жалпы түркі халықтарының, солардың қатарында қазақ шежіресін жазуға айтарлықтай үлес қосқаны белгілі. Шәкәрім болса осы үлгіні

қазақтың қоспасыз шежіресін құрастыру, зерттеу үшін пайдаланды. Шәкәрім тәжірибесінен сабақ алған Мұхаметжан Тынышбаев та өткен ғасырдың 20 – 30 жылдары шежіре жазып өзінің қомақты үлесін қосты. Шәкәрім шежіресі қазақ халқының тарихын дұрыс баяндау және қазақтың түп атасын анықтауда ешқашан тарихи маңызын жоймайтын құнды мұра. Шежіреде Шәкәрім орыс ғалымдарының, Шығыстың оқымысты тарихшыларының еңбектерін зерттей отырып, оларға тарихи шолу жасайды. Шежіре – кеңестік дәуірде бұрмаланып, сыңаржақ жазылған тарихымыздың шынайы бетін аша отырып, қазақтың түбі қайдан шыққанын ғылыми түрде дәлелдеп берді. Қазақ халқының тарихы тереңде жатқандығы сол дәуірдің өзінде-ақ саналы азаматтарды ойландырды. Кеңестік кезеңде ата-тек туралы айтылмады, “түрік” сөзін қолданғандар “пантюркист”, “ұлтшыл” атанып, қудаланды. “Түрік, қырғыз – қазақ. Һәм хандар шежіресі” – нағыз тарихи шындық тұрғысынан жазылған еңбек болды. Сондықтан Шәкәрім шежіресі 1911 жылдан кейін жарық көруден қалды.

Шәкәрім–қазақ халқының шығу тегін анықтау үшін оған қатысты деректерді ұзақ жылдар бойы жинап, оны кейінірек қазақ шежіресін жазуда негізгі қазық етіп алғандығын айтады. Тарихнамалық зерттеу аймағының шеңберіне шежіреші ретінде Шәкәрім тарихи шежірені жазу барысында қандай дерек көздері мен ғылыми еңбектерді негізге алғандығына өзі талдау жасайды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының туғанына 150 жыл толуы қарсаңында шәкәрімтанушы ғалымдардың алдында үлкен міндет тұр. Ол Шәкәрімнің қоғамдық қызметіне қатысты мұрағат қорларында жатқан тарихи құжаттарын тауып, бір арнаға жинастыру арқылы ғұламаның ғылыми ғұмырнамасын жасау, сол арқылы Шәкәрімнің өзін сөйлету міндеті тұр.

Әрине, Семейдегі Шәкәрім атындағы университет жанынан ғұлама ойшылдың өмірі мен шығармашылығын зерттеуді мақсат еткен Орталықтың ашылуы құптарлық іс. Әйтсе де Орталық іргелі зерттеулер жүргізе алмай, баспа бетін көрген мақалаларды қайта-қайта жариялаудан ары аса алмай отыр.

Шәкәрім жазған қазақ шежіресі әлі күнге дейін толық зерттеліп, өзінің тиісті бағасын алған жоқ.

Шәкәрім мұрасы кешегі тарихымызға ғана емес, бүгінгіміз бен болашағымызға да қажет.

Кенес Нұрпейіс,

ҚР ҰҒА академигі,

тарих ғылымдарының докторы,

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.

*“Қабағынан қар жауған
Қараңғы бұлт жоғалды,
Қасқара алмай бет ауған
Қаһарлы жел де оңалды,
Көшейін деп қыбырлап,
Ел қыстаудан қозғалды—
Жаралы жүрек жыбырлап,
Жазылмай жалғыз сол қалды.
Бетіме жылы тиеді
Күнгейдегі күншуақ,
Жан жылыны сүйеді,
Жанға рахат осы уақ;
Өлі жердің сүйегін
Тірілтті жайнап жапырақ—
Жаралы менің жүрегім,
Жайнай алмас сол бірақ ...”*

ШӘКӘРІМ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ

Шәкәрім – ұлы гуманист, кемеңгер ойшыл, қазақ әдебиетінің классигі. Ол Абай дәуірінен бастау алатын ХХ ғасырдың басында кең арнаға түсіп дамыған демократиялық идеяларды, халықтың азаттығын ту ғып ұстап, ғылым мен техника жетістіктерін игеріп еркін дамуын аңсаған қоғамдық қозғалыстың аса көрнекті өкілдерінің бірі. Шәкәрімнің гуманистік, адамгершілік идеяларын – адал еңбекті, әділеттілікті, мейірімділікті жақтауы, зорлық-зомбылықты, қиянатшылдықты әшкерелеуі прогресшіл, жаңашыл қоғамдық күштердің озат ой-санасының жарқын көрінісі болғаны және халықтың түпкі түбегейлі арман-мүдделерін терең түсінуден туғаны анық, Шәкәрімнің дүниетанымы, қоғамдық ой-пікірлері, философиялық, эстетикалық көзқарастары негізінен ХІХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. ХХ ғасырдың бас кезіндегі әдебиет пен мәдениет қайраткерлері ішінде Шәкәрім ойшыл, ақын-жазушы ретінде жұртшылыққа кеңінен танылған, Абай заманына өзгелерден бір табан жақын тұрған, екі ғасыр арасын жалғастырушы ірі тұлға болды.

Шәкәрімнің қайталанбас өзіндік ақындық тұлғасын танытатын сипат-қасиеттер лирикасына тән нақыл насихатшылдық, фәлсапашылдық, поэмаларындағы дастаншылдық дәстүр, шығыс ақындарының көркемдік үлгі-өрнектерін қызықтауы, орыс әдебиетінің сюжеттеріне бой ұруы да, шежірешілдігі – бәрі де өз заманының тілек-талаптарына сәйкес қалыптасқан. Шәкәрімнің ақындық әлемі бай, көп қырлы, тақырыбы, жанрлық түрлері жағынан да сан алуан. Ақынның “Еңлік–Кебек”, “Қалқаман–Мамыр” сияқты дастандарынан халық өмірін терең білетін, сан ғасырлық халық поэзиясының, сөз өнерінің бай дәстүрлерін, бейнелеу тәсілдерін еркін игергенін айқын аңғарсақ, фәлсапалық лирикасынан өте күрделі философиялық ойларды әсерлі жеткізудегі ақындық шеберлігін, жаңашылдығын сезініп, тәнті боламыз. Шәкәрімнің ақындық жаңашылдығы тыңнан қосқан өлең өлшем-өрнектерінен, өлеңдеріне шығарған әндерінен, үздік композиторлық дарынынан да анық танылады. Бұл жағынан алғанда Шәкәрім қазақ әдебиетінде ғана емес, дүниежүзі әдебиетінде өте сирек құбылыс дей аламыз.

“Жастарға” атты 1879 жылы жазылған өлеңінде Шәкәрім жастардың өмірлік мақсаты туралы айта отырып, өзінің өнерпаздық бағытын да айқындайды. “Қазақта қай жақсы бар сөз саларлық?” деген сауал қойып, кім болса да үлгі аларлық “білімді, данышпан”, шынайы ғалым Абай дейді. Өлеңнің негізгі идеясы – жастарды

Абайдың жолымен жүруге шақыру, Абайдың арман-мұраттарын – білім, ғылым үйренуді, адал еңбек етуді, адамгершілікті, әділдікті ту етіп көтеру, надандыққа, жалқаулыққа, ала ауыздыққа қарап күресу.

Шәкәрім өзіне Абайдың шыншыл сөздері қатты әсер еткенін тебірене айтады. Абайдың салған ізімен жүру бірден-бір дұрыс деген шешімге келеді.

Шәкәрімнің лирикалық шығармаларының басты бір ерекшелігі ойшыл, философ болуына байланысты. Оның лирикасында көңіл күйі, ішкі сезім әсерлері, махаббат тақырыбы да елеулі орын алған. Алайда Шәкәрім лирикасында сыршылдықтан ойшылдық басым, философиялық сарын күшті. Шәкәрімнің ойшылдығының, ақындығына тән фәлсапашылдығының сыры неде десек, бұл алдымен, әрине оның ойының керемет логикалық қуаттылығынан туған. Сонымен қатар ол көп ізденіп, өте көп оқыған. Қазақтың белгілі ақын, жыршы-жырауларымен қатар арғы-бергі түрік ақындарының, шайырларының, араб, парсы, орыс және батыс ақындарының шығармаларын өте жақсы білген.

Тарих, философия, дінтану, психология, шығыстану, түріктану салаларындағы түрік тіліндегі, орыс тіліндегі, араб тіліндегі ғылыми еңбектерді ұзақ жылдар жалықпай оқып, қыруар мағлұмат жиған, жан-жақты, энциклопедиялық білімі бар ғұлама оқымысты, дана адам болған.

Шәкәрім қазақ поэзиясында философиялық лириканың бұрын өріс алмаған жаңа түрлерін қалыптастырып, бұл салада үлкен жаңалық тапты. Ойшыл ақын адамның ақыл парасатына айрықша зор мән береді. Ол адамның сезу, сезіну, дүние болмысты, өмір құбылыстарын сезім арқылы қабылдау, әсерленгіштік қабілеті мен не нәрсенің болсын ішкі сырын көзге көрінбейтін, қолмен ұстауға келмейтін нәрселердің қасиет-сипаттарын оймен, ақылмен, логиканың күшімен танып-білу қабілетінің арасын ажыратып, болмыстың, дүниетану мен моральдың негізі ақыл деп санайды. Ақыл, парасатты ақыл қандай да нәрсені, құбылысты дұрыс түсініп, бағалауға ақ-қараны айыра білуге мүмкіндік береді, сондықтан “ақылмен сыналмаған іс бұлдырлау” деп түйіндейді.

“Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр” деген өлеңінде Шәкәрім сол нұрды, ақылдың керемет күш-қуатын адам жақсы іске ғана емес, сонымен қатар күн көріс үшін, пайда үшін зұлымдық пен айла жасауға да жұмсап жүр дейді. Адал еңбек, ақ пейіл, мейірім бар жерде ғана таза ақыл болады, яғни адал ниетпен ақылға билетіп, ешкімге қиянат қылмай істелген іс адамды мұратқа жеткізеді деген ой түйеді.

Дүниетанымның, ғылымның да негізгі тірегі – ақыл-ой, ойлау қабілетінің қуаттылығы, ой-тұжырымдарының логикалық қисындылығы деп санайды. Бар ғылымның түп атасы – Таза ақыл мен ойлану.

Шәкәрім ойлау, ойлану деген ұғымға үлкен мән береді, оны өмір-болмыстың, дүниенің ғажап сырларына терең бойлау, не нәрсені болсын ақылмен сынап, ұғып-түсіну мағынасында алып қарайды.

Шәкәрімнің дүниенің, жаратылыстың қозғаушы күші, адам өмірінің, тіршіліктің мәні мен сыры, жан мен тән секілді мәселелерді ғылыми ұғым-түсініктермен ұштастыра толғайтын философиялық өлеңдері өз алдына бір тақырыптық арна болып қалыптасты.

Ақынның діншілдігі, жаратушы Аллаға сенімі оның ойшылдығымен жалғасып, дүниеге көзқарасындағы бірлік-біртұтастықты танытады. Шәкәрім дүниедегі “сансыз кереметті кім жаратса – тәңірі сол” дейді. Тәңіріні іздеу, жаратқан аллаға сену – ақиқатты іздеу, адалдыққа ақылмен жету деп түсінеді.

Ақынның ойшылдығы оның дүние-болмыстың терең сырларын тауып-білуге құмарлығын, мысалы, дүние қалай жаралған деген мәселеге айрықша көңіл қойып, тиянақты жауап іздеп, сол арқылы “ең түпкі жаратушы – мінсіз ие” деп түйіндеуінен айқын аңғара аламыз.

“Тау бойындағы ой” деген өлеңінде дөңгеленген жердің күнді айналып жүретінін көзбен көру арқылы емес, ойлау, топшылау арқылы анықталған дегенді айтады.

“Ей, жастар, қалай дейсің бұл дүние?” деген және басқа да өлеңінде Шәкәрім дүниеде таңғаларлық нәрсе өте көп, алайда бәрінде де заңдылық, қисын бар деген пікір айта келіп, “себебі толымдының ісі толық” дейді. Яғни, бұдан дүниенің кереметтігі шексіз болса, жаратушының құдіреті де шексіз деген мағына туады.

Шәкәрімнің философиялық өлеңдері ой тереңдігі, пікір сонылығымен, танымдық және моральдық адамгершілік мәселелерін ұштастыра білуімен оқымысты ақынның өнерпаздық тұлғасына сай интеллектуальдық сипат алған.

Адамдардың қоғамдық өмірдегі қарым-қатынасын, жеке адамның мінезін, іс-әрекетін бағалағанда да Шәкәрім ақыл-ой, талабын, ақыл-парасаттылықты қандай да іс-әрекетті ақылмен сынауды басты моральдық принцип етіп қояды. Ол әр адамның ісіне өзі сын көзімен қарап, биік талап қоя білуі, қиыншылыққа төзіп, табандылық, қажырлылық танытуы қажет екенін баса айтады.

Өмірдің өкініші аз болмайтынын айта отырып, ақыл-парасаттылық, ой тазалығы адамның уайым-қайғыға бой алдырмай, саналы қылық қылуына басшы болады деп пайымдайды ақын.

“Боларға ұмтыл, болмасқа қанағат қыл”, – дей отырып, әр адам өз қабілетін дұрыс бағалай біліп, өзінің қолынан келетін істі атқаруға ұмтылуы қажет екенін, өмірдегі нақтылы жағдайды, мүмкіндікті айқын түсіне біліп, соған орай әрекет қылғанда ғана адам сәтсіздікке ұшырамайтынын мейлінше дәлелді етіп көрсетеді. Адам өзіне өзі сыншы болып, өмірге саналы көзбен қарауға үйренсе, әр нәрсенің себеп-салдарын анық танып, біле алады, сонда ол өз ісінің сәтсіздігін өзгеден көрмей, нақтылы жағдайды дұрыс бағалап, содан өзіне сабақ алады деген үлкен ғибраттылық мәні бар түйінді ой қорытады.

Қазақ қоғамындағы жағдайды, әлеуметтік ортаны, әртүрлі топтың өкілдерінің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін жан-жақты барлап, терең түсінген, көптеген шығармаларында шынайы бейнелеп берген Шәкәрім халықты ескілік шырмауынан шығарып, өркениетке бастайтын бірден-бір өнімді сара жол өнер-білімге қол жеткізу, ғылым жетістіктерін игеру екенін ерте түсінді. Сондықтан да ол бір талай үйренуді керемет уағыздап, ғұлама ғалымдарды, ойшылдарды қастерлейді.

Ақын елді өнер-білім мен ғылымға жұмылдыруға кедергі болып отырған араздық, ала ауыздық, берекесіз талас-тартысты, керенаулықты сынға алады.

Өнерінді, ғылымды елге жай, “пайдалансын өзгелер”, “сусағанның сусыны бол” дей отырып, өнер, білім, ғылымның жетістіктерін ел игілігіне жұмсауды талап етеді.

Өнер - білім, ғылым үйрену мәселесін ойшыл ақын халықтың мүддесін, биік адамгершілік мақсат-мұраттармен байланыстыра қарайды. Гуманист ақын адамгершілік, әділеттілік, махаббат, адал еңбек ете білу, талаптылық, жігерлілік секілді қасиеттерді үлгі тұтады. Бұл қасиеттер мейірімділік, имандылық арқылы толысып, жетілетінін атап айтады.

Адамдық борышың –

Халқыңа еңбек қыл.

Ақ жолдан айнымай,

Ар сақта, оны біл, –

– деген сөздері Шәкәрімнің жоғарыда келтірген пікірлерімен тікелей жалғас, солардың қорытынды-түйіні деуге лайық.

Ұзақ жылдар барлық күш-қайратын жұмсап, білім іздеген, ғылымды игерген Шәкәрім енді жиғанын, білген-түйгенін жүйеге келтіріп, қағазға түсіріп, кейінгіге мұра етіп қалдыруды мақсат тұтады. Жасы ұлғайған шақта өнімсіз талас-тартыстан бойын аластатып, қалған өмірін оңаша, еркін творчестволық еңбекке арнағанды пайдалырақ көреді.

Алайда ақын идеологиялық күрес-тартыстарға араласпай, қанша шеттесе де, тоталитаризмнің зардабын тартып, заңсыздықтың құрбаны болды.

Шәкәрімнің асқан ақындық шеберлігі оның өлең өрнегін түрлендіру өнегесінен айқын байқалады. Абай “Сегіз аяқ” атты өлеңінде қазақ поэзиясына тыңнан қосқан өрнегі Шәкәрімнің назарынан тыс қалған жоқ. “Жастық туралы” өлеңінде Шәкәрім бұл өлең өрнегін жеңіл, ойнақы ырғақпен айтуға лайықтап келтірген.

Өлең сөздің қадыр-қасиетін, қоғам өмірін терең түсінген Шәкәрім ақындардың алдына қойылатын міндет қаншалықты зор екенін тебірене айтады.

“Ескі ақындық” атты өлеңінде Шәкәрім бұрынғы жырау, жыршылардың, суырып салма ақындардың шеберлігін, өнерпаздық өнегесін аса жоғары бағалайды.

Шәкәрімнің адамгершілік идеялары, арман-мұраттары алуан түрлі адамдардың тағдырын бейнелейтін сюжетті дастандарынан мейлінше толық танылады. Қазақ өмірінен алынған нақтылы оқиғалар негізінде нағыз реалистік сипаттағы “Еңлік– Кебек”, “Қалқаман– Мамыр” секілді поэма жазуы – ақынның ұлттық әдебиетімізге қосқан үлкен үлесі екені даусыз. Ақын осы поэмаларда баяндалып тұрған оқиғалар бір-екі ғасыр бұрын болса да, ақынның заманындағы қазақ өмірінде әлі де кеңінен орын алған типтік жай-жағдайлар болатын. Ендеше, ақынның “Еңлік-Кебек” поэмасы хақында бұл “ертегі емес, ертеде болған іс” деп атап көрсетуінің үлкен мәні бар. Шәкәрімнің суреткерлік шеберлігі сан–қилы кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекетін, көңіл-күйін, әсерлі бейнелеумен қатар, сол арқылы халықтың салт-санасын, әдет-ғұрпын, әртүрлі топ өкілдерінің психологиясын терең ашып көрсетуінен айқын аңғарылады. “Еңлік– Кебек” әсіресе, “Нартайлақ пен Айсұлу” дастанынан бұларға қоса ақынның елдің ертедегі тарихынан мол мағлұматы бар шежірешілдігін де байқаймыз.

“Еңлік– Кебек” – қазақ елінің қоғамдық өмірін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, әр топтың өкілдерінің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін нақтылы сурет бейнелер арқылы шынайы, шебер баяндаған нағыз реалистік туынды. Ақын ескі әдет-ғұрыпты берік ұстаған ру намысын қорғаушылардың сүйіскен екі жастың адал махаббаттық сезімін аяққа басып, оларды аяусыз жазаға қиған қаталдығын толғана баяндай отырып, сол замандағы қоғамдық өмірдің шиеленіскен қайшылығын ашып көрсеткен.

Шәкәрім шығыс, орыс классиктерінің шығармаларын қазақша тәржімалауға көп көңіл бөлді. Бұл тұста аударма деген сөзді кейбір

шығармаларында шартты мағынада қолдануға болатынын айтуға тиіспіз.

Мысалы, “Ләйлі – Мәжнүн” дастаны бүгінгі қалыптасқан мағынада аударма емес, Шығыс әдебиеттерінде кеңінен тараған нәзира дәстүрлі негізінде белгілі сюжетті өзінше баяндаған шығарма. Нәресте кезінен бір-біріне өліп-өшіп ғашық болған Ләйлі мен Мәжнүннің махаббаты барған сайын күшейе түсіп, екі қыршын жастың мезгілсіз өмірмен қоштасқанын баяндап шыққаннан соң поэманың соңында Шәкәрімнің қартайған шағында өзінің қайғылы халын, өз көңіл күйін Мәжнүннің тағдырымен салыстыра бейнелеуі де назар аударарлық.

“Дубровский әңгімесін” алсақ, ол прозалық шығарманың мазмұны өлеңмен еркін айтылатын көркем туынды. Шәкәрімнің “Дубровский әңгімесі” өлең мен дастан түрінде берілуі, алдында 31 шумақ өлең кіріспе бөлім беріп, “аң заман” туралы баяндайтын, қазақ оқырмандарына өз тарапынан өзінің ойын айтып, Пушкинмен қатар, Лермонтов, Некрасов, Байрон, Қожа, Хафиз, Науаи, Физулиларды атап, солардың сөзін жұртшылыққа үлгі етуі және ақынның “Жазбаймын дәл өзінше Пушкин сөзін” деп оқырманға арнайы ескертуі – міне, бұлар осы туындының қазіргі үйреншікті мағынасы аудармадан айырмасы мол, бөлекше сипатты шығарма екенін толық дәлелдейді.

Бұл орайда ұлы ақындардың басқа ақынның шығармасын дәлме-дәл аударудан гөрі, өз ой-сезімін білдіріп, жарыса жазуға бейім келетінін ескерту қажет.

Шәкәрімнің қарасөз түріндегі шығармаларына келсек, ол қазақ әдебиетінде реалистік психологиялық прозаны қалыптастырып, дамытуға аянбай күш жұмсағанын атап айтуымыз қажет.

Мұны “Әділ – Мария” атты автор өзі “қайғылы роман” деп сипаттаған шығармасынан, сондағы сан түрлі адамдардың іс-әрекеттерін, көңіл күйін, мінезін бейнелеуінен, сондай-ақ табиғатты, мысалы, Шыңғыстауды кейіптеу тәсілімен жан бітіргендей етіп суреттеуінен анық байқаймыз. Шыңғыстау бауырында, маңайында болып жатқан жай-жағдай, оқиғаларды біліп, сезіне алатындай әсер туады да, сөйтіп шығармаға тән психологизм, лирикалық сарын күшейе түседі.

Шәкәрім Абайдың ақындық, өнерпаздық дәстүрлерін қоғамдық өмірдің ең маңызды мәселелерін қозғау жағынан, әсіресе, өнер-білімді, ғылымды уағыздау, надандықты, топастықты, әділетсіздік пен зұлымдықты әшкерелеу, шығыс, орыс әдебиетінің таңдаулы нұсқаларын насихаттау жағынан ілгері дамытты. Сонымен қатар ол

ақындығы, прозашылдығы, ойшылдығы-философиясы, дінге көзқарасы, суреткерлігі, көркемдік ойлау жүйесі, стилі, тіл бейнелілігі, өлең өрнектерін өзгеше түрлендіруі – қай жағынан алсақ та, қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі бірден-бір жаңашыл ірі тұлға болды.

Шәкәрімнің атын атауға тыйым салынып, шығармалары көп жылдар бойы жабулы жатқаны, ақын туралы сол кезде тек оғаш, қате пікірлер ғана айтылып келгені белгілі. Сонда да Шәкәрімнің өлең-жырларын, дастандарын жаттап, жадында сақтап, айтып жүрген адамдар аз болған жоқ. Ал, Шәкәрімнің өмірі мен шығармашылық мұраларын жүйелі түрде зерттеу ісі тек ол ақталғаннан кейінгі он шақты жыл көлемінде қолға алынды. Оның өмірі, шығармалары, өлеңдері мен дастандары, көркем прозасы бірнеше зерттеу еңбектерінде, диссертацияларда әр қырынан талданып, баяндалып, бағаланып келеді.

Қазіргі кезде бүгінге дейінгі жазылған, жарияланған мақалалар мен зерттеулерді негізге ала отырып, ұлы ойшыл-ақынның мұрасын алдағы уақытта жан-жақты талдап, тереңдеп тексерудің зәрулігі талассыз. Қай ғылым саласы болсын, ізденіс, зерделеуге ынта-ықылас күшейген сайын, мағлұмат-деректер жинақталып, ой-пікірлер, түйін-тұжырымдар қорланып, ұғым-түсініктер, пайымдаулар тереңдей түскен сайын жаңа проблемалар туындайтыны, шешімін табуды тілейтін мәселелер көбейе түсетіні заңдылық.

Ұлы ақынның туғанына 150 жыл толуы жақындап қалғанын еске алсақ, шәкәрімтану саласының дәл осы тұста тың зерттеулер арқылы жаңа бір белеске көтерілуі қоғамдық сұранысқа жауап болары күмәнсіз. Осы тұрғыдан қарасақ, алдағы зерттеулердің бағыт-бағдары қандай болмақ, қай мәселелерге көбірек назар аудару орынды және мәселені қай қырынан тексеру ұтымды дегенді ойласу қажет. Шәкәрімнің шығармалары тарихи-әдеби процеспен, қазақ қоғамындағы рухани өзгерістермен, ізденістермен, ұлттық ой-сананың өркендеуімен неғұрлым тығыз байланыста қарастырылса, оның ақындық, ойшылдық тұлғасы солғұрлым ірілене түспек. Шәкәрім шығармаларының халықтық, ұлттық сипаты да, танымдық, көркемдік мәні де мейлінше айқын ашылмақ. Шәкәрімнің дүниетанымы, ойшылдығы, діни көзқарастары көбіне-көп әр еңбекте әр қырынан қарастырылатыны байқалады. Әдебиеттанушылар мен тарихшылар, философтар мен дінтану, педагогика секілді ғылым салаларының мамандары бірігіп, авторлар тобы құралып, бірлесе зерттесе, ақын, ойшыл, гуманист Шәкәрімнің тұлғасын толық сипаттайтын біртұтас концепция – көзқарас жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік туар еді.

Ал Шәкәрімнің ақындық әлемін зерттегенде поэтика, әдебиет теориясы тұрғысынан қарастыру да маңызды болары талассыз. Бұл жағы әлі де жетімсіз. Сондай-ақ Шәкәрім шығармаларын эстетика, этика категориялары тұрғысынан пайымдау да ұтымды болмақ. Айталық, Шәкәрім творчествосы эстетикалық идеал деген тақырыпты арнайы зерттеу арқылы ақын тұлғасын жаңа бір қырынан кеңінен ашып көрсетуге мүмкіндік берер еді. Сондай-ақ Шәкәрім шығармаларының тағылымдық, тәрбиелік мәнін зерделеу педагогика мамандарының үлесінде.

Шәкәрім шығармаларының басылымдарын бірізге түсіру үшін текстология (мәтінтану) саласында да арнайы зерттеу жүргізу қажет.

Ал Шәкәрім мұрасын насихаттау жағынан келсек, шығармаларын орыс тіліне және басқа шет тілдерге аудару маңызды іс екені талассыз.

Шәкәрімнің толымды көркем бейнесін сомдап жасауда ақындар мен жазушылар, өнер қайраткерлері атқаратын істер де жетіп артылады.

Шәкәрім шығармаларын бүгінгі күннің биігінен қарап талдап, бағалау, сөйтіп оларды өз тәуелсіздігін қолына алған еліміздің игілігіне аса беруіне үлес қосу – әрбір зерттеушіге, өнер иесіне де ортақ міндет.

Зәки Ахметов,

*Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым
академиясының академигі*

8/XII-2002 ж.

16өлім

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ
ҒҰМЫРНАМАСЫНАН

*Сынансын деп жазғанмын,
Сынама деп шатпаймын.
Қазақтың мінін қазғанмын,
Айтқанымнан қайтпаймын.*

*Қазақ сыншы болса екен,
Болмасын деп айтпаймын.
Жетегіме ерсе екен,
Өлсем де тыныш жатпаймын.*

*Мен жетелеп өлемін,
Өрге қарай қазақты.
Өлсем де ойын бөлемін,
Сөзбен салып азапты*

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Шәкәрім Құдайбердіұлы 1858 жылы 11 шілдеде қазіргі Семей облысы, Абай ауданы, Шыңғыс тауы бөктерінде дүниеге келген. 5 жасында ауыл молдасынан хат таниды.

1863–66 жж. – ауыл молдасынан сабақ.

1866 жылдан бастап немере ағасы Абайдың тәрбиесі мен қамқорлығында болады.

1866, май– Сегіз жасар болашақ ақынның алғашқы өлеңі.

1875–17 жасар бозбала ақынның өлең жазумен әуестенуінің басы.

1878, көктем – екінші анасы Ботанайдан туған әнші ағасы Әмір дүниеден өтті.

1878–80 жж.– Шыңғыс (бұрынғы Күшік-тобықты) болысының болысы.

1880– « Жаз келер», «Арман», «Жайлаудың баласымен айтысы» деген үш туындысы.

1881– Ғашығы Айғанша Махмұтқызына арнаған «Шын сырым» атты махаббат лирикасы.

1882– Сүйген аруы Айғаншаны (лақап аты– Майпаң) кіші әйелдікке алады.

1883– Ғафур атты ұлы дүниеге келеді.

1890– «Бозбала мен кәрілік», «Жастарға «өлеңі.

1891– «Қалқаман-Мамыр» поэмасы.

1892– «Еңлік–Кебек» поэмасы.

1896– «Ләйлі–Мәжнүн» дастанының алғашқы аударма нұсқасы.

1898– 40 жастағы ақын ғылым жолына біржола бет түзеді.

1899-1905 жж.– «Қазақ айнасы» жинағына енген азаматтық лирикасы.

1899– Орыстың тілі мен әдебиетін терең меңгеруді қолға алады.

1903–1907 жылдар аралығында Императорлық Географиялық орыс қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі бойынша мүшелікке қабылданады.

1903 – Пушкиннің «Дубровский» романын өлеңмен аударды.

1904, маусым– ұстазы Абайдың қазасы.

1905-1906жж. –Ә.Бөкейханов бастатқан азаматтармен бірге қоғамдық-саяси істерге араласады.

1905–1906 жылдар аралығында Мекке қаласына қажылық сапар жасайды.

1907-1911жж.– ең табысты кезеңнің бірі : «Шежіре» кітабын бітіру, « Ләйлі-Мәжнүн» дастанын төл шығармасы етіп қайтадан жазу, «Дубровский» поэмасын толықтырып, өңдеу. Азаматтық лирика тақырыбында 20-ға тарта жаңа жыр. Аудармалар. Тамам мұрасын баспаға әзірлейді.

1911– Орынборда «Шежіре» және « Мұсылмандық шарты» деген екі кітабы баспа бетін көреді.

1911 жылы “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” атты еңбегі Орынбор қаласында басылып шығады.

1912 жылы “Қазақ айнасы” атты өлеңдер жинағы Семей қаласындағы “Жәрдем” баспасынан шығады.

1912 жылы “Қалқаман – Мамыр”, “Еңлік–Кебек” поэмалары “Мұтылған” деген лақап атпен Семей қаласында жарық көреді.

1912– Семейде «Қалқаман – Мамыр», «Еңлік–Кебек» поэмалары, «Қазақ айнасы» жинағы жарыққа шығады.

1913 –55 жастағы ақын алғаш елден оңашаланып, жайлауда қыстап шығады. Осымен « ағарту дәуірі» аяқталып, «ойшылдық дәуірі» басталады.

1913-1917жж.– философиялық маңдай шығармасы –«Үш анық» трактаты, кейбір жаңа жырлары. Журналистика саласындағы қызметі.

1917, ақпан – Ақпан төңкерісіне арнаған өлеңі.

1917 – Семей уездік земствосының Шыңғыстау болысынан депутаты.

1917 жылы “Алаш” партиясына аз уақыт мүше болады

1918, қаңтардан қарашаға дейін – Алашорда үкіметінің соты, төбе биі.

1919 – Екінші рет жапанда оңашалану. Қожа Хафизден аудармалар, философиялық жолмен жазылған лирикасы.

1919-22жж. Философиялық толғаулары, «Тау басындағы ой» атты он өлеңнен тұратын циклі.

1921– Мұхтар Әуезовтің сахара ойшылын Шыңғыстауға ертіп апарған неміс ғалымы Макс Кукшинскиймен таныстыруы. Ол Шәкәрімнің берген мәліметтерін «Степь и его обитатели» атты кітабына енгізеді.

1923ж. Ташкентте «Шолпан журналында « Ләйлі-Мәжнүн» дастаны. 1924– семейде «Дубровский» дастаны жеке кітап болып басылды. «Мұңды шал», «Тура жолда қайғы тұрмас» т.б. өлеңдері.

1924-1925жж.–М.Әуезовпен пікірлесу. Абайдың толық жинағына құнды мағұлматтарды беруі. «Таң» журналына арнап «Әділ-Мария» романын жазуы.

1925 – Бақанастан Шақпаққа жаңа «Саятқораға» қоныс аудару.

1926-1929 жж.– «Иманым», «Жаралыс сыры», «Жан сыры» атты топтамаларға енген ғаклия поэзиясы.

1929-1931жж.– «Мұтылғанның өмірі», тағы басқа өмірбаяндық жырлары.

1931, 2 қазан, таңсәріде – 73 мүшел жасында жендеттер оғынан қаза тауып, мәйіті құрдыққа тасталды.

1961, 8 август – құркұдықтағы сүйегі қазылып алынып, Жидебайдағы Абай зиратының қасына жерленді.

1958,29 қазан – СССР Бас прокуроры канцеляриясы Шәкәрімнің ақталғаны жайында құжатқа қол қояды.

1988 жылы 14 сәуір – Қазақстан Республикасы Орталық комитеті , Қазақ КСР Жоғарғы Сотының қаулысы бойынша толық ақталады.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ (1858-1931)

Құдайбердіұлы Шәкәрім (1858–1931) – ақын, жазушы, философ, тарихшы, композитор. Абаймен замандас әрі інісі, әрі ол негізін салған реалистік әдебиет дәстүрлерін алға апарушы ізбасары. Өзі өмір сүрген ортаның қоғамдық-саяси және әлеуметтік сыр-сипаттарын көре білуде, қоғам мен адам табиғатындағы кемшіліктерді зерделеуде, туған халқына түзу жол көрсетуде Құдайбердіұлы Абай бағытын ұстанды. Шәкәрімнің әкесі Құдайберді Құнанбайдың Күңке деген бәйбішесінен туған, яғни Абайдың туған ағасы. Шәкәрім бес жасында ауыл молдасына оқуға беріледі де онда жеті жасына дейін оқиды.

Жеті жасында әкеден жетім қалған ол бұдан былайғы кезде Абайдың тікелей тәрбиесінде болады. Өскен ортасының аса бай дәстүрлері мен Абай ағасының тәрбиесі табиғатынан зерек Шәкәрімнің жетімдік көрмей өсуіне ғана емес, оның талантты ақын, парасатты ой иесі болуына да зор ықпал жасады. Шәкәрімнің өзі кейінірек былай деп жазады: “ Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды, сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік һәм алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек дана кісі еді, ержеткен соң сол кісіден тағлым алып, әр түрлі кітаптарын оқып, насихатын тыңдап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім”. Кезінде арнайы оқу орындарында оқып білім алмаса да, өз бетінше ізденіп және Абай ағасының жетекшілігімен жан сарайын байытқан Құдайбердіұлы заманында қазақ арасындағы аса білімдар адамдардың бірі болды. Араб, парсы, түрік, орыс тілдерін жетік білді.

Құдайбердіұлының қаламынан терең ойлы, сыршыл лирик, өлеңдер, «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ-Айсұлу» сияқты оқиғалы дастандар, «Әділ-Мария» романы және басқа да прозалық туындылар, аудармалар, тарихқа, философияға қатысты еңбектер, сазды әуендер туды. 1911ж. «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», 1912ж. Семей қаласындағы «Жәрдем» баспасынан “Қазақ айнасы”, «Қалқаман-Мамыр», «Жолсыз жаза яки кез болған іс», «Еңлік-Кебек», «Үш анық», «Мұсылмандық шарты», «Ләйлі-Мәжнүн» т.б. шығармалары жарық көрді. 1978 ж. Ленинградта шыққан «Поэты Казахстана» деген жинақта Құдайбердіұлының бірқатар өлеңдері орыс тілінде басылды. Үлкен жинағы 1988ж. «Жалын» баспасынан жарық көрді. Құдайбердіұлы өмір сүріп, еңбек еткен тарихи кезеңде қазақ әдебиетінде Абай іргетасын қалаған реалистік дәстүр қалыптасып келе жатқанды. Шәкәрім осынау өнегелі үрдісті алғашқы жалғастырушылардың бірі болды. Абай мен

Шәкәрім арасында тамырластық аса терең. Өз заманының келелі мәселелерін, қоғамдық шындықты қозғауда екі ақын да ерекше қуат танытқан. Абай тәрізді Шәкәрімнің де ақын ретінде ұсақ-түйек міндері сынаудан бастап, өз кезінің күрделі әлеуметтік мәселелерін көтеруге дейінгі аралықтағы терең ойлары, парасатты тұжырымдары сайрап жатыр. Шәкәрім айналасындағы құбылыстарды сырттай ғана жырлаушы болған жоқ, ол бар нәрсенің қай-қайсына да мән бере қарады. Жақсылығына қуанды, кемшілігіне күйзелді. Ақындық болмысын да осы ыңғайда қалыптастырды. Ақынның азаматтық үні осы тараптан естіледі. Оның Абай үлгісіндегі реализмі алдымен азаматтық лирикасынан көрінді. Өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу азаматы ретінде ол халқының басындағы нақты жағдайды көре білді. Осы бағыттағы барлық ой пайымдарын лирикасына нәр қылып құйды. Ақын лирикасының басты объектісі – адам. «Ескіден қалған сөз теріп», «Сәнқойлар», «Қалжыңшыл қылжақпас», «Еріншек», «Құмарлық», «Бір салмойын сал келер» сияқты өлеңдерінде ақын замандастарының бойындағы ірілі-уақты кемшіліктер сыналады. Шәкәрім надандықтың негізін осылардан көреді. Бұл өлеңдерінің қай-қайсысында да реализміне тән шыншылдық пен сыншылдық бар. Қандай кемшілікті болсын ақын типтендіре суреттеуге күш салады. Сол себепті оның кейбір өлеңдерінде сыналатын кейіпкерлер өзімізбен бүгінде қатар жүрген жандар секілді жандар секілді қабылданады. Өз халқының мүддесін көздеген ақын оның бойындағы жағымсыз қасиеттерді жұртқа жария етуші ғана емес, солардың үкімін айтушы да бола білді. Әшкерелей отырып, өз үкімін айтады, айналасына ой тастай сөйлейді. «Ашу мен ынсап», «Шаруа мен ысырап», «Анық пен танық», «Ер қоспақ пен сөз сөйлемек», «Дүние мен өмір», «Мақтау мен сөгіс», «Міндеу мен күндеу» сияқты бірқатар өлеңдерінде Шәкәрім айналасына сын көзбен қарай отырып, заманның шынайы суретін жасайды. Халық тағдыры – Құдайбердіұлы жырындағы арналы тақырып. Бұл тұста да ол Абаймен сабақтас үндес. Абай тәрізді Шәкәрім де өзінің насихат өлеңдері мен жеке өнегесі арқылы жұртшылық санасындағы кейбір кері қасиеттердің тамырын шірітіп, халықтық ар-намысты оятуға күш салады. Ақын әрдайым халықтан қол үзбейді. Оның әшкерелейтіні де халық басындағы кемшілік, мақтан тұтары да халықтық қазына. Әр кезеңде жазылған «Бай мен қонақ», «Партия адамы», «Ей көп халық, көп халық», «Өкінішті өмір», «Қазақ», «Насихат», «Тағы сорлы қазақ», «Қош жұртым» атты өлеңінде кәрілік кезеңіне аяқ басқан лирикалық кейіпкер – ақынның өзі халқының өткен өміріне көз жібереді, бүгінгіне үңіледі. Бүгінде патша тақтан құлаған, қазақ даласына айрықша бір сәуленің нұры шашыла

бастағандай. Асарын асап, жасарын жасаған ақын қуана тұрып өзіне «ендігі мақсатың не?» деген сауал қояды да, соған жауап іздейді. Өлеңде оптимизм бар. Ақын мұнда жақсылықты көп көргенін, патшаның тақтан құлағанын айтады. Халқының болшақта тәуелсіз өмір сүретініне үміттенеді. Алайда ақында алаңдаушылық та бар. Ендігі жерде халқының бойындағы күндестік, мақтаншақтық сияқты қасиеттердің жойылуы қажет екенін алға тартады. Өкінішке орай, бұл қасиеттер әлі де болса аяққа тұсау болып отырғанына күйзеледі. Қандай әлеуметтік кеселді болсын ол уақыт ағымынан туған, міндетті түрде түзетуге болатын кемшілік деп біледі. Өзінің осы бағыттағы өлеңдерінде ақын сол кезеңдегі қоғамдық психологияны дәлме-дәл бере біледі.

Халық ойына қозғау салу бағытындағы ақынның арқалайтын жүгін де салмақтай отырады. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік ең алдымен ақынның жанарына шалынса керек. “Бай мен қонақ” өлеңінде қазақ тұрмысынан алынған шағын сюжет баяндалады. Бай үйіне келген қонақ пен үй иесі арасындағы диалог сол дәуірдегі қазақ аулының психологиясын, этикасы мен эстетикасын, тұрмыстық ерекшеліктерін рухани түсінігінің деңгейін сипаттап береді. Мұнда да Абай жырлаған тоғышар кейіпкерлер бар. «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық» адам баласын қалай аздыратынын ұлы Абай қандай шебер айтып кеткен болса, Шәкәрімнің мұндағы кейіпкерлері де алдында асы бар, істер ісі жоқ, тойғанына мәз, бірін-бірі кемсітуге құмар мүгедек жандар. Құдайбердіұлы айналасында болып жатқан құбылыстар мен оқиғаларға әрдайым сергек қарады. Ақынның азаматтық сергек үні әсіресе 1917 жылғы төңкерістер кезінде айқын естілді. Патша тақтан құлатылған сәтте «Бостандық таңы атты», «Бостандық туы жарқырап» деп қуана өлең жазды. Бір қарағанда ұран іспетті көрінетін бұл өлеңдерде жалаң қуаныш, лепірген сезім ғана емес, ақынның лирикасына тән терең философ ой бар. Ә дегеннен-ақ, ақын мына болып отырған жаңалықтан өзінше ой түйеді. Қуана тұрып, ол халқының бұдан былайғы өміріне ой жібереді. Ендігі заман еңбек адамынікі болу керектігін айтады. Құдайбердіұлының реализімінің айқын көрінген ендігі бір тұсы – оның ағартушылық тақырыптағы лирикасы. Ақынның бұл бағыттағы еңбегі 1879ж. жазылған «Жастарға» атты өлеңінен басталған. Ағартушылық идея Шәкәрім лирикасының алтын діңгегі болып табылады. Оның Абаймен үндестігін танытатын бір сала да осы. Өзінің «Насихат», «Сынатарсың өзінді», «Үш-ақ түрлі өмір бар», «Сен ғылымға...», «Ғылымсыз адам хайуан», «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» сияқты көптеген өлеңдерінде Құдайбердіұлы Абайдың ағартушылық идеяларын одан

әрі жалғастырады. Бұқараны оятуға ұмтылады, ғылымға жетелейді. Еңбек етуге, мәдениетті елдерден үлгі алуға шақырады. Құдайбердіұлы үшін байлықтың ең үлкені – ғылым. Өзінің «Үш-ақ түрлі өмір бар» атты өлеңінде ол адам өміріне «ортаншы өмір» деген ұғымды қолданады. Бұл – адамның жастық шақ пен кәріліктің арасындағы белсенді өмірі. Шәкәрімнің айтуынша міне, осы жылдары уақытыңды босқа өткізбей, ғылымға үңілсең, одан өзіңе керек қазынаны тауып ала білсең – өмірлік мұратыңа жеткенің.

Бас-аяғы үш шумақтан тұратын өлеңнің идеясы– адам баласын, Абай айтқандай, «ержеткен соң түспеді уысыма» деп өткініште қалдырмау.

Абайдың әдеби мектебінен тәлім алған Құдайбердіұлы ұлы ұстазының қазақ халқын әлемдік мәдениет үлгілерімен таныстыру бағытындағы қызметін жемісті жалғастырды. Шәкәрімнің осы тұрғыдағы еңбегін үш салаға бөліп қарауға болады. Оның бірі ақынның әлем әдебиетінің озық ойлы өкілдерін өз өлеңдерінде насихаттап отыруы десек, екіншісі оның Л.Н.Толстой сияқты заңғар қаламгермен тікелей хат алысып, шығармашылық байланыста жүруі. Ал, үшінші сала – Шәкәрімнің өзге елдер әдебиетінің үлгілі шығармаларын қазақшаға аударуы. Шәкәрім Шығыстың Қожа Хафиз, Физули, Науаи секілді жарық жұлдыздарын, А.С.Пушкин мен Л.Н.Толстойды қастерледі. Әйгілі «Ләйлі-Мәжнүн» дастанының Физули жырлаған нұсқасын қазақша жырлап берді. Хафиздің бірқатар өлеңдерін, А.С.Пушкиннің «Дубровский», «Боран» атты шығармаларын, Л.Н.Толстойдың алты әңгімесін, американ жазушысы Гариэт Бичер Стоудың “Том ағайдың балағаны” атты романын аударды. Құдайбердіұлының қаһарманы да Абай кейіпкерлеріне ұқсас. Оның басынан қуаныш пен күйініш те, үміт пен күдік те өтеді. Кей сәттерде мұңға беріледі. Бірақ, бұл құрғақ пессимизм емес. Абай өлеңдеріндегі сияқты Шәкәрімде «жүрек», «тіл», «сөз» ұғымдары мол ұшырасады. Лирик қаһармандарының көңіл-күйін, ахуалын бейнелеу мақсатында ақын «жаралы жүрек», «улы жүрек», «жылы жүрек», «ет жүрек», «долы тіл», «ащы тіл», «тәтті тіл», «улы сөз» деген сияқты ұғымдарды образдылықпен пайдаланады. Көп ретте ақынның лирикалық қаһарманы «таза жүрек» іздеу жолында «ет жүрегін қолына алып, «сұм жүректермен айқасады» Заман деңгейінен аса алмай пұшайман болған кездерінде «дертті жүрекке» айналады. Шығармашылық жолының өне бойында адамгершілік мәселесін, ардың тазалығын, имандылықты бірінші орынға қойып отырады. «Арың сатпа, терің сат, адалды ізде»,–деді ақын. Бұл мәселелерге ол өз елінің перзенті тұрғысынан қарады. Ойға батты, толғанды Абайға жүгініп отырады. Өзінің алғашқы шығармаларының бірі – «Жастарға»

атты өлеңінде ақын өзіне де, өзгеге де Абайды бағыт сілтеуші, жолбасшы ретінде ұсынады. Өлеңде жас ақынның сезімталдығы мен көрегендігі танылды. Сол кезде небары отыздан жаңа асқан Абайдың кеменгерлігін, даналығын, парасатын бағалай білудің өзі Шәкәрімнің осы қасиеттерін дәлелдей түседі. 21 жасында жазылған «Жастық туралы өлеңінде» Абайға тән өлең өрнегі, сезім суреттері мол. Өлеңнің ұйқасы да, өлшемі де өзгеше Абайдың «Сегіз аяғымен» тамырлас. Өлеңде қыз сұлулығымен қоса жастықтың алаулаған жүрек бұлқынысын, ыстық сезім, ар-инабат мәселелерін ақын әселі зерлейді. Құдайбердіұлы –поэма жанрында да жемісті еңбек еткен қаламгер. Ол ХХ –ғасырдың 2-ші жартысында Абайдан бастау алатын реалистік үлгідегі оқиғалы дастан дәстүрінің дамуына елеулі үлес қосты. Оның қаламынан қазақтың ертеректегі өмірінен алынып жазылған «Қалқаман-Мамыр, «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ –Айсұлу» атты поэмалары туды. Жаңа тұрпатты қазақ поэмаларының алғашқылары Абайдың «Ескендірі» мен «Масғұты» десек, одан кейінгі Ақылбай мен Мағауияның, Әсет пен Көкбайдың, Шәкәрімнің дастандары ұлы Абайдың ақындық ықпалымен, шығармашылық тәлім-тәрбиесімен жазылған туындылар еді. Абай ең алдымен өзінің айналасындағы Шәкәрім тәрізді жастарды жаңа үлгідегі поэмалық өрісін кеңейту ісіне жұмылдырды. Тіпті кейбіреуіне өз жанынан тақырып беріп, жазғандарын талқыға салып, сыннан өткізіп отырды. Соның нәтижесінде Шәкәрімнің лирик, поэзияда меңгерген көркемдік шеберлігі мен жетістіктері оның поэмаларының табиғатынан да айқын көрініп жатады. Оның дастандарына шыншылдық, суреткерлік, терең психологизм, әлеуметтік астарлылық, философиялық, ой-тұжырым кеңдігі тән болып келеді. Ақынның «Еңлік-Кебек» дастаны тікелей Абайдың тапсырумен жазылған. Ұлы ұстаз Еңлік пен Кебек арасындағы оқиғаны өлеңмен жырлап шығуды Шәкәрім мен Мағауия ақынға қатар тапсырады. Соның нәтижесінде ғашықтық туралы екі дастан өмірге келеді. Кезінде абай екі дастанды салыстырып , әрқайсына лайықты баға берген.

Құдайбердіұлы көркем проза саласында да елеулі мұра қалдырды. «Әділ-Мария» атты роман(1925) жазды. Онда ғасыр басында қазақ аулында өткен оқиға баяндалады. Әділ мен Мария атты ғашық жастардың өмірі арқау болады. Абай бастаған реалистік әдебиетке тек шыншылдық, суреткерлік қасиет бұл шығармаларының бойына мол сіңірілген. Абай өлеңдерінде бейнеленетін табиғаттың әсем көркі, ауыл мен даланың күнделікті қам-қарекеті көркем өрнекпен зерленген. Құдайбердіұлының прозалық шығармаларында осы тәрізді

айқын бояу айшықты суреттермен қатар, терең философия, халық даналығы тарих тағылымы қоса өріліп жатады.

Құдайбердіұлының философ, тарихшы, ойшыл ретінде танылуына себепкер болған «Үш анық», «Мұсылмандық шарты», «Түрік,қырғыз, қазақ, Һәм хандар шежіресі» атты еңбектері кезінде жеке-жеке басылып шықты. Олардың жазылуына да Шәкәрімнің ұлы ұстазы Абайдың да ықпалы аз болмаған. Шәкәрімнің бозбала шағында оның білімділігін сезген Абай оған қазақтың шежіресін жинауды тапсырады. Абайдың осы тапсырмасын жүзеге асыру жолында Шәкәрім ел ішіндегі түрлі әңгіме – аңыздарды жинаумен қатар, Батыс пен Шығыстың әйгілі ғалымдары Әбілғазының, Жүсіп Баласағұнның, Радловтың, Березиннің, Аристовтың, Левшиннің басқа да қытай, араб, парсы зерттеушілерінің еңбектерімен танысады. Оларда айтылған түрлі топшылаулар мен тұжырымдарды сараптай отырып, шежіре еңбек жазып шығады. Құдайбердіұлы өз өлеңдеріне арнап ән жазған композитор да. Оның сезімді жүрегінен жиырмаға тарта әсем әуезді әндер туды. Әсіресе оның «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек», «Жастық туралы», «Анадан алғаш туғанымда» атты әндері нәзік сыршылдығымен, сезімге байлығымен, композициялық тұтастығымен есте қалады. Абайдың тікелей тәрбиесін көрген шәккірт Шәкәрім өзінің көлемді де көркем шығармашылық мұрасын дүниеге әкелу барысында қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихындағы, тіпті бүкілұлттық мәдениетіміздің тарихындағы, өзіндік орны бар көрнекті ақын, тамаша жазушы, білікті аудармашы, ойшыл философ, білімдар тарихшы, сыршыл сазгер дәрежесіне көтеріледі.

2 бөлім

Таңдамалы шығармалары

ЖАРАЛЫ МЕНІҢ ЖҮРЕГІМ

«Қайран

Қайғысыз, қамсыз күндерім,

Сайран,

Сауықты рахат түндерім,

Сендерден не пайда?

Асқан

Алпыстан мынау жасымыз,

Қашқан

Шалдықтан заріп басымыз,

Қаласың қай сайда!?

ҚАЗАҚТЫҢ ҚАЙДАН ШЫҚҚАНЫ ТУРАЛЫ

Жоғарғы әртүрлі шежіре кітаптардың сөзінен біздің қазақ Нұх пайғамбардың Яфас деген баласының нәсілінен. Қытайша Тукю – біздің тілде түрік аталған халықтан екені анық болды. Түрік деген дулыға деген сөз екен. Онан соң бір кезде ғұн, яки хун деп аталыпты. Оны Нәжиб Ғасымбек Орхон өзеніне қойылған аттан қойылды дейді. Онан кейін әртүрлі атпен бөлектеніп кетсе де, біз ұйғыр атынан шыққан елміз. Бұл ұйғыр деген бірігіп, қосылған деген мағынада деп шежіре жазушының бәрі айтқан десе де болады. Сол ұйғырдан қырғыз, қаңлы, қыпшақ, арғынұт, найман, керейіт, дулат, үйсін деген таптар шығып, солардың нәсілінен шыққанбыз. Ақырында Шыңғыс хан татам татар мағолды алып, төрт баласына ел бөліп бергенде, үлкен баласы Жошы менен онан кіші баласы Шағатайға татар атанған елдерді бергенде, соның ішінде татар атанып және Жошыға тигені Жошы ұлысы, Шағатайға тигені Шағатай ұлысы атанған, онан кейін біздің Жошы ұлысындағы аталарымыз Жошы нәсілінен, Өзбек хан мұсылман болғанда, барша Жошы ұлысы өзбек атанып, онан кейін Әз Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан бөлінгенде, қырғыз, қазақ атанған елміз, ол кезде ол атпен атанған ел жалғыз ғана біздің үш жүздегі қазақ емес, көп ел еді. Оның көбі отырықты өмірге кіріп, әр жерге барып, бірталайы ноғай, башқұрт атанып, бірталайы өзбек, сарт атанып кеткен. Ақырында қазақ деген ата бізде қалған.

Жоғарыда айтып едік Адам пайғамбардан бері қарай осы уақытқа шейін үзілмей жазылып келген шежіре жоқ деп. Әз Жәнібек ханнан бері қарай біздің қазақ аталары туралы шынды- өтірікті айтылған сөздер бар, соның ішінде анықты дегенін һәм дұрыс шежіре хабарына тура келгендерін шежіре кітаптардың сөзіне қосып жазамын.

Шыңғыстың үлкен баласы Жошы хан өлген соң, орнына Бату (Жошы баласы) хан болды. Оны орыстар Бати дейді. Лақап аты Сайын хан еді. Оның орыс жұртын қаратып алғаны – 1242 жылы. Батудан соң інісі Бүрге хан болды. Жошыдан бұрын ол Еділ - Жайықта қыпшақ атанып тұрған түріктер бар еді. Сол себептен Дәшті Қыпшақ хандығы деп аталушы еді. Бүрге хан кезінде үш ордаға бөлініп, Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда деп, бәрінің үстінен Алтын Ордадағы Бүрге хан билеуші еді. Ақ ордаға Жошының Шайбан деген баласы хан болып, бер жақтағы тамам көшпелі ел Көк Орда атанып, оған Жошының Тоқайтемір деген баласы хан еді. Біздің Әбілмансұр Абылай хан – сол Тоқайтемір нәсілі. Жоғарғы Бүрге хан мұсылман болып, Береке хан атанып, оған еріп інісі Тоқайтемір де мұсылман болып еді, өйтсе де халыққа мұсылмандық орнықпай, олардан соң

жоғалды. Бүргенің орнына Тоқайтемірдің Мөңкетемір деген баласы үлкен хан болып, онан соң оның інісі Тодамөңке болып, онан соң жоғарғы Мөңкетемірдің баласы Тоқтағу болды. Онан соң жоғарыдағы Батудың Мыңтемір деген баласының Тоғрул дегенінің баласы Өзбек хан болды. Мұның хан болғаны 1301 жылы еді. Бұл Өзбек хан мұсылман болып, халқын да мұсылман қылды. Сол мұсылмандық бұзылған жоқ, “Дін өзбектен қалды” деген мақал сол және сол ханның атыменен Жошы ұлысы өзбек атанды.

Жошы ұлысының үлкен ханы тұратұғын Алтын Орданың орны осы күнгі Еділ суының бойында Астрахан мен Саратов арасындағы Царев деген қала еді. Ноғайлар Сарай деп атап, оны орыстар Царев деп кетті. Сол кезде де біздің қазақтың орны осы Сарыарқада еді.

1446 жылы Жошы нәсілінен атақты Ұлуғ Мұхамед хан, біздің қазақ Ормамбет хан дейді, сол өлген соң Жошы нәсілдері хандыққа таласып, әрбір кішкене хандыққа бөлінді. Ұлуғ Мұхамедтің шын аты Темірхан еді.

Сол кезде Шибан нәсілінен Әбілқайыр хан деген 1452 жылы Қазан ханына да, Қырымға да қарамай, өз алдына Жошы ұлысының күншығыс жағын түгел билеп тұрды. Сонда қазақтың ханы Өз Жәнібек хан еді, Әбілқайырға қарап тұрушы еді. Өз Жәнібектің шын аты Әбусағид еді. Тоқайтемір нәсілінен Барақ хан баласы еді. 1455 жылы Өз Жәнібек хан немере інісі Шаһгерей ханменен тамам қазақты алып, Әбілқайырға өкпелеп, Шудағы Шағатай нәсілінен Есен Бұғаның баласы Тоқлуқ Темірханға қарады. Әбілқайырға өкпелеген себебін біздің қазақ былай айтады. Біздің осындағы арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан Ақжол атаныпты. Және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Өз Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарифат бойынша қысас қылып өлтіруге сұрапты. Әбілқайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатұғын болған соң, бере алмай, үш кісінің құнын алып, бітім қыл деген соң, Өз Жәнібек хан өкпелеп кеткені, біздің қазақта мақал болып жүрген “Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным” деген сөз – Дайырқожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қыдан тайшы деген кісінің сөзі, аты Қыдан еді, тайшы деген – өлеңші, ақын дегені. Біздің қазақтың арғын атасы Қотан ақын дейтұғыны осы және бұл сөзге бір дәлел – арғын Жанақ ақынның уақ Жарқын биге айтқан өлеңі. Жарқын би: “Атаңда ақындық бар ма еді?”– дегенде, Жәнібек би айтыпты:

Алашта Арғын аға туған зерек,

Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан,
Өлеңге бізден ұста болса керек.

Жоғарғы Әз Жәнібек хан қазақты алып ауарда, ноғай атанған туысқанымыздың жақсыларыменен көрісіп амандасып жыласыпты, соны біздің қазақ домбырашылары “Ормамбет хан өлгенде, онсан ноғай бүлгенде”, ноғай-қазақ айырылғандағы жылау күй деп домбыраменен бір зарлы күй тартады. Бұл Әз Жәнібек ханға еріп қазақ атанған елдің қазақ атанбай тұрып бөлінген арғын, найман, керей, қаңлы, қыпшақ, үйсіндегі дулат деген сықылды туысқандары көп. Жер жүзіндегі түрік нәсілді жұрттардың көбінің ішінде бар және қазақ атанған соң да көбі бөлініп, ноғай, башқұрт, өзбек атанып кеткен. Мұндағы үш жүздің қазағы атанып жүрген ел сонан қалған біраз ғана кісінің нәсілі.

Біздің қазақтың үш жүзге бөлінгенін қазақтар былайша айтады:

Әз Жәнібек қазақты Қашқардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң, кешікпей сол кезде қазақты Һәм көшпелі басқа елдерді Жүніс ханның Ахмет деген баласы билеп, оның ағасы Жәнеке, шын аты Махмұд деген, Ташкентте үлкен хан болыпты. Сонда Ахметхан қазақтың әскерге жараулысын үшке бөліп, ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз деп, қалмақты шаба берген соң, қалмақтар Ахметханды Алашы қойыпты. Мағынасы “жаналғыш” дегені, оны есіткен соң, Ахметхан: “Қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда “алашылап”шабындар!” – деген соң, қазақтар алашы деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты. “Алаш алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмадық,” – деп қазақтың мақтанатұғыны сол.

1499 жылы жоғарғы Әз Жәнібек өкпелеген Әбілқайырдың немересі Шайбақ деген Әмір Темір нәсілінен Бұхара, Самарқандты тартып алып, 1508 жылы Мауренаһарды алып, Ташкентті алмақ болғанда, қазақты билеген Ахмет алаш пенен ағасы Жәнеке Махмұт Оратөбеде Шайбақпен соғысқанда, қазақтар: “Шыңғыс тірі күнде бізді Жошы ұлысына беріп еді, Шағатай біздің ханымыз емес, тәжік-сарт туысқанымыз да емес, “өзбек – өз ағам, сарт – садағам”,– деп, Шайбақ ханға қосылды. Сол соғыста Шайбақ жеңіп, Жәнеке Махмұд пенен Ахмет алашты өлтірген соң, ондағы Шағатай нәсіліне қарап жүрген қазақпен жақын елдер және қазаққа қосылды. Бұл сөздің анықтығы Әбілғазы Баһадүр, Аристов екеуінің кітабында да бар. Ол уақытта Әз Жәнібектің баласы Қасым хан еді. Қоластындағы халқы бір миллиондай болды.

“Қасым ханның қасқа жолы” деген қазақтың алғашқы бітім билігін шығарған осы хан еді. Оның баласы Сығай хан болып, оның баласы

Тәуекел хан болды. 1598 жылы Сығай хан Шайбани нәсілінен Ташкентті тартып алып, Түркістанға орнықты. Өйтсе де, көшпелі халықтың қалалы жұртты билемегі қиын болды және, бір жағынан, мағолдан қысым көріп, қазақтың жеріне келген қалмақтар да тыныштық бермей, Сығай ханның орнына хан болған Тәуекел хан кезінде Шайбани нәсілдері Ташкентті қайта алды. Олардың ханы Тұрсын Мұхамед деген еді. Жоғарғы Тәуекел ханның орнына баласы Есім хан болды. Қазақтың Еңсегей бойлы Ер Есім дейтұғын ханы осы және жоғарғы Қасым ханнан қалған қазақтың жолын түзетіп, “Есім ханның ескі жолы” атандырған осы еді. Бұл Есім хан 1628 жылы Тұрсын Мұхамед ханды өлтіріп, Қатаған елін шапты. Бұл сөздің анығы мынау:

Шежіре түрікті жазған Әбілғазы Баһадүр хан туысқандарымен хандыққа таласып, Үргеніштегі өзбектер бұзылып, үш бөлініп кеткенде, осы Есім хан қолына келіп тұрдым дейді. Сонда Есім хан Тұрсын ханды өлтіріп, Қатағанды шапты дейді. Жәрдем көремін деп келген хандардың жайы былай болған соң, Есім ханнан рұқсат алып, қайттым дейді. Бұлай болғанда, біздің 9-ншы атамыз Сарының қатыны – Тұрсын ханның қызы Қоңырбике сол 1628 жылы алып келінген болатын. Оны қазақтар былай айтушы еді: Атамыз Сарыменен бір туысқан інісі Әлі деген бір сартта қызметкер болып жүргенде, Есім хан Қатаған елінің ханы Тұрсынды өлтіріп, Ташкентті қайта алыпты деген хабар келіпті. Мұны естіген соң, Әлі сарттың жемге байлаған екі атына мініп, елге қарай қашыпты. Жолда келе жатып, әкесінің өлгенінен бұрын сейілге шығып жүрген Тұрсын ханның қыздарына жолығып, оларға сырын айтпай, елге келіп, елден кісі алып барып, Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген Тұрсын ханның қыздарын қанша нөкер қыз һәм жасау-жолдастарыменен алып келген соң, Әліге көріп, бастап барған жолдасына Қоңырбикені барша киім, шатыр, сайманымен берген соң, жасау киімдерін өзі алып, Қоңырбикені ағасы Сарыға беріпті. Сол Қоңырбикеден біздің 8-нші атамыз Кішік пенен Мәмбет сопы туыпты. Есім ханнан соң баласы Жаһангер болды. Оны қазақ Салқам Жәңгір дейді. Онан соң оның баласы Әз Тәуке хан болды. “Есім ханның ескі жолы” деген жолдан кем қалған бітім жолдарды түзеткен осы еді. “Күлтөбенің басында күнде кеңес” деген жол бітім сол еді. Бұл Әз Тәукенің тұсында қазаққа Қатаған да, қалмақ та, өзбек-сарт та жау болып, Ташкентті алып, қазақ онда көп тұра алмай, 1652 жылы ауып, Амудариясының жағасына, парсының бергі шетіне барды. Бұл Әз Тәуке Салқам Жәңгірдің қалмақтың ханының қызы қатынынан туған баласы еді. Мұнан басқа, Үргеніштегі Ғайып ханның қызынан туған Уалибақи деген баласы бар

еді. Жәңгірдің орнына Өз Тәуке хан болғанда, хандыққа өкпелеп, Уалибақи Ғайып ханға кетіп еді.

Өз Тәукенің тұсында қазақ Амударияда тұрғанда, бұрын парсыға қарап тұрған Ақжар деген түрік нәсілінен бір Надыр шаһ деген мықты кісі шығып, парсы жұртын қаратып алғанда, қазақ сонан қорқып, қайта ауып, Сырдарияға келіпті. 1690 жылдардың шамасында Өз Тәуке өліп, орнына баласы Болат хан болды. Ол келгенде қазақтың бұрынғы орнына қалмақ иеленіп қалған екен. Сол тақырыпты жанжал-төбелес болып, ақырында 1723 жылы қазақ, қалмақ болып жиылып соғысқанда, қалмақтың бастығы Цеван Рабдан қазақтың көбін қырып, қалғанын қуып жіберген. Сонда қазақтар аш-жалаңаш, жаяу шұбап бір көлдің басына келіп, көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал кісі айтыпты: “Балалар, адам бастан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін де сондай ұмытпау керек, біздің бұл көрген бейнетіміздің аты “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама болсын,”– дейді, мағынасы – “табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, көлді айналып жатқан күн” дегені және сол жолда айтылған қазақтың ескі өлеңі мынау:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айырылған қиын екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді.
Мына заман қай заман – қысқа заман,
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман.
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.
Мына заман қай заман – бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман?
Қарындас пен қара орын қалғаннан соң,
Көздің жасын көл қылып ағызамын.

Ауып көшкенде, Қаратаудан көш асқанда, енесін ертіп алған бір тайлақ көшті жанап, боздайды. Қарындасын, жақынын қалмақтар өлтірген жылаулар, оны жоқтап ол да зарлайды, көштің алды-артын шалып жүрген батырлар қарауылда отырып оны көріп айтқан өлеңдері еді.

Біздің Әнет баба деген кісінің 97 жасында жүре алмай қалған жолы да осы. Бәкеңменен туысқан Қалқаманның Мәмбетейдің Мамыр деген қызы туралы оққа байлады деп, Әнет бабаға өкпелеп, Бұхара төңірегіне кеткені де осы жолының аз ғана алды еді. Әнет бабаның бәйбішесінің бес баласы қалмақтың оғына ұшып өлгені де сол соғыста еді.

Осы Ақтабан шұбырынды болып ауғанда, Ұлы жүз Бұхара, Ташкент маңына жақын қалып, Орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барды. Қыпшақтар онан ары Арал көлі менен Ақ теңізге барып, башқұрттар менен Кіші жүз алшын онан күнбатыс һәм солтұсқа барады. Сонда Кіші жүз ханы – Әз Тәукенің бір баласы Қарт Әбілқайыр деген хан еді. Орта жүзде Болат ханның бір баласы Сәмеке хан еді. Ұлы жүздегі үлкен хан бәрінің үстінен қарайтұғын Болат ханның Әбумұхамет деген баласы еді. Оны біздің қазақ Әбілмәмбет дейді. Аристов сөзінде, сол ауғанда Ұлы жүздің қаңлы, дулат деген таптары қалмаққа қарап қалды дейді. Қалмақпенен көбінесе ұрысқан біздің Орта жүз еді. Қазақтар үш бөлінерде: “Күніміз туса, тыныққан соң жиылып, қалмақтан ата қонысымызды алалық”, – деп уағдаласып тарады. Қалмақтың осы зорлығынан ауып, ішкері орысқа жақын барғандар 1731 жылдарда қалмақтан құтылуға орысқа қарамақ болды. Мұнан кейін Ұлы жүздегі Әбумұхамет хан тамам қазаққа хабар айтып, жиылып, қалмақпен ұрыспақ болды. Сол кезде өзіміздің Абылай хан жас бала күнінде Ұлы жүзге келген кез еді, оның мәнісі мынау:

Жоғарыда айтылған Салқам Жәңгірдің бір баласы Уалибақи хандыққа өкпелеп, Үргеніштегі нағашысы Ғайып ханға барды деп едік, оның баласы Абылай деген бек мықты болып жекпе-жекке шыққан батырларды өлтіре берген соң, қанішер Абылай атанды. Оның баласы – Көркем Уәли, оның баласы – Әбілмансұр, біздің хан Абылай дегеніміз осы Әбілмансұр еді. Жоғарыда үш атасы да Ғайып хан қолында тұрып, хан болмай өлген. Мұның тұсында Ғайыптың нәсілінен хандық кетіп, жүдеу тартқан соң, Әбілмансұр жетім бала күнінде, қазақ елім, Сарыарқа жерім деп іздеп, үйсін Төле бидің қолына келді. Төле би басында түйе бақтырып, онан соң жылқы бақтырып, ақырында әртүрлі мінездерімен ұнап, бала қылып күтіпті. Кімсің десе: “Білмеймін” – деп, “Атың кім?” – десе: “Сіз қойған ат атым болсын,” деген соң, шашы өскен, киімі жыртық балаға Сабалақ деп ат қойыпты. Бір күні Әбілмәмбет хан қазақты жиып, қалмақпен ұрысқалы жатыр дегенді естіп келіп, Төле биден соғысқа баруға рұқсат сұрапты. Төле би: “Балам, саған соғыстан жылқы жақсы емес пе?” – десе: “Желкілдеген тудан, жер қайысқан қолдан қалғанша, жігіт адамның өлгені жақсы,” – деген соң, Төле би рұқсат беріпті. Барса, қазақ пен қалмақ екі төбеге жиылып, ортасында қалмақтың Ғалдан Серен ханының күйеуі – Қонтажы деген әскербасының баласы Шарыш деген батыр қазақтан жекпе-жекке батыр сұрап жүр екен. Әбілмансұр Әбілмәмбет ханға барып: “Тақсыр, бата берсеңіз, мынаған мен барайын” – дегенде, хан бата берген соң, “Шарышқа қарай “Абылай! Абылай!” деп ұран салып барып, Шарышты өлтіріп, басын

кесіп алып: “Жау қашты!” – деп айғай салған соң, қалмақтар қашып, бір мезгілде бір жерге келіп хан шатырын құрып, Әбілмәмбет Әбілмансұрды қасына отырғызып: “Шырағым, сен кімсің, Абылайлап шапқаның қалай?” – десе: Мен қанішер Абылайдың немересі едім, соғыста жолы болған атамның атын ұран қылдым,” – дейді. Сонда Әбілмәмбет хан: “Қарағым, бауырым!” - деп құшақтап сүйіпті де, халыққа айтыпты: “Баяғы Уалибақының нәсілінен жалғыз бір бала қалды деп естіп едім, бұл сол екен, сіздер ұнатсаңыз, үлкен хандық осының орайы еді,”– деп, халық ұнап, үш жүзден тоқсан жақсылар ертіп барып, өздері қасиетті көретұғын арғын, шақшақ нәсілінен Жәнібек деген кісіден бата алып, Әбілмансұрды үлкен хан қойыпты. Абылай атанғаны Абылайлап шапқаннан болды. Абылайдың хан болғаны 1735 жылдың маңайы болар.

Сонан соң біздің Орта жүздің жақсылары: “Бұрын үлкен хандар Ұлы жүзде болушы еді, бұл ханды өзіміз сақтаймыз, қалмақпен көп ұрысатұғын да біз,” – деп, Төле биге сый алып барып, Әбілмансұр-Абылай ханды алып келіпті.

1741 жылы Ташкенттегі қалмақтың ханы Ғалдан Серен: “Қайда болса да, Абылайды тірі ұстап алып кел, Шарыштың орнына өлтіремін,” – деп, отыз мың әскерменен Жалбы деген батырын жіберіпті. Осы Шыңғыс пенен Тарбағатай тауының тау арасындағы жолдарменен жүріп қарағандықтан, сондай жолдар Жалбы жол атанған, Жалбы батыр іздеп барып, Ұлытауда аңда жүрген уақ Өтеген батырды ұстап алып, Абылайды сұраса, айтпаған соң, қол-аяғын кісендеп алып және қарап, Абылайды ұйықтап жатқан жерінде ұстап алып, екеуін Ғалданға алып барыпты. Өтегенді зынданға салып, Абылайды есекке мінгізіп, қорған күзеткендердің қасына қойыпты. Орта жүздің қазағы: “Абылайды алып кетті,”– деп Кіші жүз ханы Әбілқайырға барған соң, ол: “Абылайды қай жолмен болса да Ғалданнан босатып алып бер,”– деп, орыстың Неплюев яки Нефелдеев деген жандаралына айтыпты. Ол Абылайды сұратып, Ғалданға Миллер деген майорды жіберіпті. Және қазақтар, өзіміз де сұраймыз деп, үш жүзден өңкей жақсылары да барыпты. Ғалдан оларға жауап бермей, әлденеше күндей қонақ қылып, бір күні хан ордасына қазақты да, орысты да жиып, Абылай мен Өтегенді алып келіп, Өтегенді кісенімен босағаға тастап, Абылайды алдына алып келіпті де: “Мен сені Шарыш сықылды батырдың оранына өлтіремін, не арманың бар?”, – депті. Сонда Абылай: “Тақсыр, менің үш арманым бар! Әуелі, мен Шарышты қазақ пен қалмақтың қан майданында өлтірдім. Сіз мені ұйқыда ұстап алып өлтіргелі отырсыз, қазақ пенен қалмақтың қан майданында өлсем, арманым жоқ еді. Екінші, қазақ орнықпай жүрген

ел еді, бір жерге орнықтырып, өмірге кіргізіп өлсем армансыз едім. Үшінші, төрт атадан бері жалғыз едім, осы күнде өліп кетсем, не бала, не бауырым жоқ, дүниеге келмегендей боламын ғой,” – дегенде, Ғалдан хан төмен қарап отырыпты да, қасындағы уәзіріне: “Мынаның сөзінің бәрі рас, әсіресе соңғы сөзін қарашы, мен де төрт атадан бері жалғыз едім осы күнге, жалғыз балам Әмірсана өліп кетсе, мен де тұқымсыз кеткенім-дағы,” – деп қалмақ тіліменен айтқан екен, Абылай хан, алдияр деп, қол қусырып тұра келіпті. Ғалдан хан Абылайға: “Сен неге алдияр дедің? Мен сені өлімнен босаттым ба?” – десе: “Тақсыр, жалғыз балаңызға ұқсатқаныңыз босатқаныңыз ғой, мен қалмақша тілді білемін,” – депті. Ғалдан хан Абылайдың сөзіне разы болып, Әмірсана екеуін дос қылып, қазаққа, орыстарға да қанша сый беріп, Абылайға, күндебау деп, бір өз нәсілінен жетім қыз беріпті. Күндебау дегені – үзілмес достық дегені. Сол қыздың бір кішкене інісі апасынан қалмай жылаған соң, оны да Абылайға беріп: “Өз бауырындай көр,” – деп тапсырған екен. Абылай оның атын Махмұт қойыпты. Біздің қазақ Мәмет дейді. Оның баласы – Бөлішке, Бөлішкенің баласы осы күнге Мәмбетай, Мотыш ішіндегі Шыңғысхан, Семейхан төрелер.

Ғалдан хан Абылайды босатқаны 1743 жылы еді. Сонда Абылайдан Ғалдан хан үш сөз сұрапты. Бірі: “Еліңде қой көп бола ма?” – депті. Абылай көп десе: “Қойшы өтірікші, қой ұры” деген сөз бар еді. Еліңнің ұсақ жанжалы басылмас, – депті. Екінші сөзі: “Еліңде сиыр, жылқы көп пе? – депті, Абылай көп десе: “Ендеше, елің еңбексіз, сүт пен қымыз ішіп, ет жеп, балалары ақымақ туады десеңші,” – депті. Үшінші: “Елің егін сала ма?” – десе: “Салмайды,” – депті. “Олай болса, жер емшегін ембеген ел әлде болса неше аударылып, жуырда орнықпас,” – депті. 1754 жылы Ғалдан хан өлген соң, қалмақтар өз ішінен бүлініп, қытайлар қалмақты шауып, быт-шыт қылды, қалмақтың бұл бүлінгенін Аристов кітабында Тибет пенен маңғолдың алалығынан болды деп жазады. Біздің қазақ онан гөрі біртүрлі сөз айтады. Ол мынау: Ғалдан ханның қатыны – Әмірсананың шешесі қытайдың Ежен ханының қызы екен, оны аларда Ғалдан өзі бармай, бірталай сыйменен жақсы кісілерін жіберіпті, Ежен қысты күні ұзатқан екен. Жолда қыс жаман болып, неше күндей боран соғып, әбден өлер болып, адасып жүргенде, Алатауда қанша батырларыменен жол тосып, батырлық қылып жатқан Ұлы жүздің Төлекей деген батырына жолығыпты. Төлекей оларды екі-үш күн қонақ қылып, еліңе бар десе, қыстың жамандығынан кете алмай, Төлекейге жалынып, қыстай тұрып, жаз шыққанда кеткен екен. Сонда қыз Төлекейден буаз болып, барып Әмірсананы тапты деген өсек

болған екен. Ғалдан хан өлген соң, өзге ағайынның балалары сол сөзді сылтау қылып, Әмірсана қазақтың баласы деп, хан қоймай, қалмақтың көбі өзгелеріне болысып, хан қойған соң, Әмірсана нағашысы Ежен ханға барыпты. Ежен хан бұл жақтағы шеткі қытайдың бастықтарына қалмақты Әмірсанаға қаратып бер десе, қытай келіп қалмақты шауып, быт-шыт қылып, тоздырып жіберген соң, Әмірсана: “Елімді тоздыр дегенім жоқ,”– деп, қытайдың әскеріменен жауласып, қашып Абылайға келіпті. Абылай қытай келіп қала ма деп, жер шола үш мың кісісіменен барса, осы Аягөз өзенінде қытайдың сансыз көп әскеріне жолығыпты. “Нағылып жүрсің?” – десе: Әмірсана сенде, соны бермесең, қазақты шабамыз,”– деген соң, не қыларын білмей, Әмірсананы үш күнге шейін тауып бермек болып, қайтып келіп, қытай әскері жоқ десе, Әмірсана Абылайға: “Сен қытайға жолықтың, бірақ мені береріңді, қазақты шапқызарыңды білмей отырсың ғой, мені қытайға бер, бірақ екі сөз айтайын, әуелі, мені алдым деп хат берсін, соған тоқсан жақсы кісісінің бармағын сиялап, мөр орнына басқызып ал, мөрден танар, қол сызығынан тана алмас; екінші, мен де хан баласымын ғой және Еженнің жиенімін ғой, өз алдына алып барғанша байламай, күзетіп, бос алып бар деп тілек қыл,”– дейді. Абылай хан Әмірсананың айтқанын қылды да, қытайға берді. Былай шыққан соң, үш күнге жетпей, Әмірсана бір тұман түні қашып кетіп және Абылайға келген соң, Абылай ұстап тұра алмай, орыстың Екатерина Второй деген қатын патшасына жіберді. Қытайлар қайта келіп сұраса, Абылай: “Өздеріңе бергенмін,”– деген соң, қайтып кетіпті. Орыс патшасы Әмірсанаға, қалған қалмақтарын қаратып бер деп, көп әскер қосып жібергенде, жолда Әмірсанаға шешек шығып өлген соң, орыс әскері қайтып кетіпті.

Жоғарыда айтылған 1723 жылы қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды көріп, Орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барғанда, біздің тобықты Орынбордың бергі жағында Ордың қара ағашына барған, онан да арғы барған Кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, сонан қорқып, тобықты көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген, сонда біздің 4- атамыз Ырғызбай менен інісі Торғай туып, аттарын сол өзен атыменен қойыпты. Онан және бері қарай көшіп, Мамай батыр бастап, осы Көкен Орда, Доғалаң тауларының ортасына келіпті. Сол кезде Орта жүз де орысқа қарамақ болды дегенде, дадан тобықты Қараменде бидің біздің Кеңгірбай биге сәлем айтқан өлеңі мынау:

Басында Сырдан шығып, Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай, зорға келдік.
Қол алдынан құрулы талқы деген,
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік.

Сәлем де Кеңгірбайға, кел, кетелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан ары өтелік.

Біздің тобықты мұнда келген кезде бұрын келіп қалмақты қуған найман, матайлар Шыңғыс бектерінде екен. Уақтар Ертіс жағасында екен. Тобықтыны азып-тозып келген ел деп, матайлар малына зорлық қыла берген соң, тобықты матайменен жанжалдасып, бұрынғы арғынның ата қонысы Шыңғысты өзіміз аламыз деп, матайды қуып, Шыңғысқа орнықты. Бұлар матаймен әуре болып жатқанда, уақтар Көкенге келіп қонған соң, Кеңгірбай би кісі жиып барып, уақты қуып жіберіп, осы күнгі Кеңгірбайдың “Тас үйген” деген жеріне барып қоныпты. Уақтар Көкеннен тобықтыны шығара алмаған соң, өздеріменен көрші қазақ-орыстан кісі жиып алып келіп, Кеңгірбайдың ауылын шаппақ болған соң, Кеңгірбай би: “Мен арғынның жақсыларына хабар жібердім. Арғын менен уақ ортасына бөлік салып бітелік,” – деп, тоқтатып қойып, түн болғанда төбе басына кісі сықылды қылып көп жерге тас үйіп, өзі түнде көшіп кетіпті. Ертең уақтар қараса, төбенің басы толған кісі болған соң, “Бізді алдап, жасаққа кісі жиған екен,” – деп, шолғыншы жіберіп, бәрі тас екенін біліп қайтыпты. Сөйтіп, тобықты Шыңғыс тауына ие болған.

Біздің қазақтың ескі сөзінше: бұл Шыңғыс тауының Шыңғыс атанғаны – баяғыда Шыңғыс хан тамам мағол-татарды алып үлкен хан болғанда, осы Шыңғыс тауында қоластындағы елдердің тап басы бектері келіп, мына Қарауыл өзенінің күншығыс жағындағы хан биігінің басына ақ кигізге салып хан көтеріп Шыңғысты алып шыққан, сонда Ұлы жүз қазағынан үйсін Майқы би барған екен. “Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би” деп мақал болған кісі. Және Орта жүзден Қоңырат Сеңгеле би барған, сонда Шыңғыс хан бектеріне ұран, құс, ағаш, таңба беріпті. Ұлы жүз Майқы биге: “Таңбаң сүргі, яғни малатемір болсын, құсың бүркіт болсын, ағашың қара ағаш болсын, ұраның салауат болсын,” – депті. Орта жүз Сеңгеле биге: “Ұраның қоңырат, құсың сұңқар, ағашың алма, таңбаң-ай болсын,” – дейді. Айтаңба – Шыңғыс ханның шын аты Темужин еді, сол үлкен хан болғанда, Шыңғыс қойды. Мағынасы – бек мықты, зор деген сөз. Бұл таудың аты Шыңғыс атанғаны сол, ана биіктің Хан биігі атанып, осы біз қыстап отырған өзеннің Хан өзені атанғаны бәрі де сол Шыңғыс хан атыменен. Әбілғазы хан сөзінше, бұл таудың бұрынғы аты Найманкүре болса керек.

Жоғарыда айтылған қалмақ бүлініп, хандығы жоғалған соң, бұрынғы қалмақтан қашып кеткен қара қырғыздардың көбі қайта

үлкен Алатаудағы орнына келді. Ұлы жүз қазағы күнбатыс Алатаудан Қаратал өзеніне шейін өз орнын алды, Орта жүзден керей менен найман Тарбағатайға келіп, ақырында қытай жеріне де кіріп, найманның шеті Ебінор басына шейін барып, керей Қара Ертіске барды.

1757 жылы Абылай хан менен Әбілмәмбеттің баласы Әбілпейіз хан Пекин қаласындағы қытайдың ханына барып, Қытайға қарап тұрмақ болып, ван атанып келді. Мағынасы – орысша вассальный князь, қазақша ішін өзі билеп, сыртынан қытайға есеп болмақ, қытайға жүз жылқыдан бір жылқы, мың қойдан бір қой берсе, қалмаққа қараған жердің бәрін де иеленіп, қыстап көшіп жүрмек болды.

1765 жылы орыс патшасыменен ынтымақтасып, Ертістің бер жағында он шақырым жерден бөлек қылып, онан ары өтіп барған қазақтан жер хақына орысқа мал төлемек болды.

1766 жылы Абылай хан менен Әбілпейіз хан Ұлы жүзге болысып, Ташкентте қойған Қоқан ханның бегін қуғалы барған. Басында соғысып, ақырында Ташкентті босатып алған тойда Абылай ханға еріп барған біздің 4-атамыз Ырғызбай палуанға түсіп, атақты Қоңыраулы палуанды жығып, палуан бәйгесіне тіккен көп астықты алып барған әскер азық қылыпты.

1780 жылы Жүніс қожа деген Ұлы жүзді жеңіп, Ташкентті алды. Жүніс қожа өлген соң, 1810 жылы Ташкенте Қоқан ханына қарады. Сөйтіп, Абылай хан орыс патшасына сүйеніп, қазақты отырықты ел қыламын деп жүргенде, арғын Бекболат би болымсыз нәрседен Абылай ханды өкпелеткен соң, Абылай хан Ұлы жүзге кетіпті. Оның себебі мынау: Бір тойда қазақтың бір қадірлі байының жалғыз баласы Абылай ханның немересін, хан баласы екенін білмей, камшымен ұрса, басынан тымағы түскенде, хан баласы киетұғын белгілі оқалы тақиясы көрінген соң, Бекболат би: “Шырағым, кеш,” – деп, Абылайға білдірмей қойыпты. Артынан Абылай хан естіп: “Сол ұрған бай-батшаны берсін ханда қадір болмаса, қарада ұят қалмайды,” – деп Бекболатқа кісі жіберіпті. Бекболат өз баласы Тіленшіні ханға жіберіп: “Не мені алсын, не сұраған жігітті алсын,” – десе, Абылай хан: “Бұл Бекболаттың мені қазақтың бір баласы құрлы көрмегені ғой,” – десе, Тіленші Абылайға: “Түйенің өзі – түйе, құмалағы да түйе бола ма?” – деп қарсы сөз айтқан соң: “Мынаның мені түйеге ұқсатып, баламды құмалақ дегені,” – деп, Тіленшіні ұстап алып, Ұлы жүзге қарай көшіпті. Артынан Бекболат барғанда, Абылай хан: “Неге келдің?” – десе: “Баламды бер, балама келдім,” – деген соң, Абылай хан: “Бекболат, сен мені іздеп келді ғой десем, ханның қадірі менен

қазақтың елдігін жоғалтайын деген екенсің, балаңды ал да, кет,” – деп, Ұлы жүзге кетіп, сонда өлді. Абылайдың дәл қай жылы кеткенін біле алмадым, олай да болса, қисыны 1788 жылдың орайы болар.

Абылай хан кеткен соң, Орта жүзге қырық сан Барақ хан деген болса керек, оның баласы Бөкей хан болған, Кіші жүздегі Бөкей хан емес. Сол Бөкейге орыстың Александр Павлович деген патша тұсында әскербасы Глазунов деген кісі 1811 жылы хат жазғаны бар. Орта жүздің хан атанғанының ең соңы – Тұрсын Шыңғысұлы, Бөкей немересі, Қарқаралыны билеген. Содан соң хан деген біржолата қалып, қазақтан аға сұлтан сайланғаны, бұл Тұрсын ханнан бұрын, 1822 жылы еді.

Қазақтың ең әуелі орыс заңына қарай бастағаны сол. Онан кейін 1824 жылы да қырда округ ашылып, басында бес жылға шейін алымнан азат болып, онан соң жүз малдан бір мал алым берді. Ақырында, 1868 жылы, жаңа заң шыққан соң, қазақ біржолата орыс заңына қарады.

Біздің қазақ басынан көшпелі болып, ат үстінде жүрген халық. “Қала болғанша, мола бол, арық аттаған аштан өледі,” – деп, отырықты өмірді жамандап, “Ер азығы елде, еріккендер қолда,” – деп, барымташылықты мақтап, тұрақсыз қазақтықпен күн кешкен жұртпыз.

Қазақтар.– Алматы, 1988. -3 том. 32-81 бб.

ҚАЗАҚТЫҢ ТҮП АТАСЫ

Қазақтың түп атасы – батыр Түрік,
Арабсың деген сөздің түбі шірік.
Пәленше сахабаның затысың деп,
Алдаған дін жамылған өңкей жулик.

Адамның тұқымынан Нұқ пайғамбар,
Үш ұлы: Хам, Сам, Яфас міне осылар.
Яфастың бір баласы Түрік деген,
Өрбіген сонан өсіп талай жандар.

Болады араб жұрты Самның ұлы,
Біледі шежіренің бәрі мұны.
Түріктің шын аты екен Надұлұше
Түрік деп неге атанды, тыңда соны.

Қарлы Алтай қатты суық тауда жүріп,
От жаққан Надұлұше оймен біліп.
Суықтан сөйтіп елін сақтаған соң
Түрік деп хан көтерген патша қылып.

Оқ өтпес түрік деген темір тұмақ,
Ат қойған ұйқастырып елі тым-ақ.
Жан сақтар темір киім, от ел сақтар,
Емес пе жарасымды көрсең сынап.

Аталған сөйтіп Түрік Надұлұше,
Ол кезде жылдар өтті мыңдап неше.
Түріктен шыққан талай сайып қыран,
Жер жүзі тітіренген түрік десе.

Кім білмес баяғы өткен Оғызханды,
Қаратқан қол астына талай жанды.
Басында Азияны түгел билеп,
Үрім, Парсы, Арабтың да көбін алды.

Жазады талай елдің жазушысы,
Адамның өзгеше деп қылған ісі.
340 - жыл бұрын пайғамбардан,

Атағы жер жүзіне шыққан кісі.

Оғызхан – Мұғылханның немересі,
Қарахан еді оның өз әкесі.
Ерлігі, естілігі, әділеті,
Әлемде болған емес бір теңдесі.

Айтайын Атилланың қылған ісін,
Сикыр деп ойлаған жұрт қайрат күшін,
Азияны түгел билеп, Европаның
Көбі ауған Атилладан қорыққаны үшін.

Атилла- Мұңжықханның баласы еді,
Басы үлкен, кеудесі кең, аласа еді.
1500 жылдай болды өлгеніне,
Оның да қылған ісі тамаша еді.

Қайтейін айта беріп алған жерін,
Атаңның ойға түсір сондай ерін.
Қор болып осы күнде отырсың да,
Қозғалсын өткенді ойлап іште шерің.

Кім білмес кешегі өткен Шыңғысханды,
Жартысын дүниенің түгел алды.
Талайын Европаның бас игізіп,
Қорқытып Қытайға да алым салды.

Қолына туып еді қан уыстап,
Әлемді билейтұғын үлгі нұсқап.
Қойылған Шыңғыстауға соның аты,
Өзгенің осы қаһан кеткен қыстап.

Ортасын араб, қытай түгел алып,
Азия, Европаға жарлық салып.
Мейірімді алған елге әділетті
Кетеді қарсыласса қанға малып.

800 туғанын жылға толды,
Темучин атын бұзып, Шыңғыс қойды.
Шыдамды Шыңғыс деген мықты демек
Отызға келмей тұрып бақыт қонды.

Ол туған Блюнжылдық деген жерде
Рахымды қол астында кірген елге.
Не дінге, не ғұрыпқа қол сұқпаған,
Ой жібер, міне, осындай кемеңгерге.

Кешегі Әмір Темір қандай еді,
Әлемге жаққан жарық шамдай еді,
Міне, оның туғанына 600 жыл,
Батырдың сайыпқыран маңдайы еді.

Әкесі Тарағай да батыр еді,
Кіші деген жерді билеп жатыр еді.
Ту ұстап Әмір Темір атқа мінді,
Жазасын талай жауы тартып еді.

Шыңғыстың алған жерін о дағы алған,
Болмайды бұл сөзімнің бірі жалған.
Түріктің қан жылтырым Баязитін
Ағашқа жеңіп ұстап таңып алған.

Дұшпаннан қарсы келсе қан ағызған,
Бір емес мұндай қанды көп ағызған.
Алғанда Асфәһанды көп соғысып,
Жетпіс мың бас сүйектен үй салғызған.

Түріктен талай сабаз батыр келген,
Шыққан жоқ ондай батыр бөтен елден.
Қытайды шабамын деп бара жатып,
Ол Темір дәл жетпіс бір жасында өлген.

Кім білмес кешегі өткен Тоқтамысты,
Орыстан алым алып, көрдей қысты.
Қазақ пен ноғайлының ақындары,
Едіге, Тоқтамысты жер қылыпты.

Демеңіз атақтының бәрін де жаз,
Жазуға түгел теріп, жетпес қағаз.
Кейінгі айтылатын сөзді тыңда
Түріктен тағы қандай шыққан сабаз.

Жоғарғы айтқанымды қылсаң пайым,
Құя бер құлағыңа ұққан сайын.
Бұл күнде Стамбулда бөлек тұрған,
Айтайын енді Оспанды – Түрік жерін.

Түріктің Сақа деген бір табы еді ол,
Тауына Гималайдың барыпты ол.
Сақадан қаңлы деген тап бөлініп,
Баруға Үрім жеріне тартыпты жол.

Солардың кеткеніне 700 жыл,
Айтылды біраз одан оны да біл.
Кез болып кезіп жүріп зор бақытқа
Қандай бақ берді тәңірі соны есеп қыл.

Қаңлының ханы болған Қия деген,
Жер алып, ерлікпенен ел билеген.
Ол өліп, жалғыз ұлы ер Сүлеймен,
Сол жерден қайта көшіп, жөнөп берген.

Параттың партиясына келіп жеткен,
Су тасып, нөсер құйып асқан шектен.
Алды артқа қаза келсе қарата ма?
Қапыда ер Сүлеймен суға кеткен.

Талапты тағдыр оған бала берген,
Қайратты ақылы артық дана берген.
Ер Тұғырыл Сүлейменнің жалғыз ұлы,
Сол жерде 400 үймен қала берген.

Көшсе де өңкей қаңлы көшпей қалған,
Ерлікпен маңындағы елді алған.
Бірталай аз уақыт әскер жиып,
Ер Тұғырыл есті батыр деп аталған.

Хан емес көп әскердің басы болған,
Қартайып сүйтіп жүріп жасы толған.
Орнына Оспан деген ұлы отырып,
Ер Тұғырыл 90 жаста опат болған.

Осы Оспан көп ел алып хан болыпты,
Ақылды, аса айлалы жан болыпты.
Келгенше осы кезге сол ат өшпей,
Оспанды түрік деген даң борлыпты.

Ұғып ал осы сөзді, жас ұландар,
Өз бауырың ол түрік те осыны аңғар.
Құл болып біз қорлықта отырсақ та.
Көп шыққан атамыздан арыстандар.

Шыңғыстың үлкен ұлы Жошы хан ғой,
Баласы Бату дағы батыр жан ғой.
Сарт, ноғай, қалмақ, қырғыз, қыпшақ,
Басында бәрі соған қараған ғой.

Орысты алғаш алған Бату өзі,
1243 жылдың кезі.
Сағымға садақ ілген Сайын хан деп,
Батуға қойылған ат лақап еді.

Батумен бір туысқан Тоқай Темір,
Көшпелі Көк Орданы сол билеп жүр.
Біздің ел онда қазақ атанған жоқ,
Сарт, ноғай, қазақ, қалмақ түбіміз бір.

Батудың жұрағаты Өзбек хан,
Тұсында болған екен ол мұсылман.
“Дін қалды өзбектен” деген мақал,
Қалмайды әлі күнге аузымыздан.

Темірхан Тоқай темір жұрағаты,
Дейтұғын Орманбетхан лақап аты.
Айнытпай атасының орнын басқан,
Түріктің ол дағы бір асыл заты.

1446 жыл келгенде,
Орманбет қаза жетіп ол өлгенде.
Таласып, зор хандыққа ұсақ хандар
Быт-шыт қып ноғайлыны төрт бөлгенде.

Астрахан, Қырым, Қазан қаласында
Болыпты төрт бөлек хан таласында.
Билеген бергі шетті Әбілқайыр
1450 жылдың шамасында.

Осы кез біздің “қазақ” атанғандық,
Түрікте бір әдет бар ескі заңдық.
Тамызып, қанын сүтке қосып ішіп,
Анда деп жасайды екен туысқандық.

Туысқа ыда болған қарамайды,
Жақын деп қан қосылмай санамайды.
Ішсе де қай ұрумен қанын қосып,
Бір туған жақыным деп бағалайды.

Құралған әр рудан қазақ басы,
Анда боп қан қосылған қарындасы.
“Ел болып, өз еркімен еркін жүрген”
деген сөз қазақтықтың мағынасы.

Қарабура – Алматы, 1998. –78-86б .

ҚАЛҚАМАН – МАМЫР

Өткен іс – ойға күңгірт, көзге танық,
Көрмесе де білгенге бәрі қанық.
Мың жеті жүз жиырма екінші жыл
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық.

Әнет бабаң Арғынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молла, ғұламасы.
Орта жүзге үлгі айтқан әділ екен,
Сол кезде тоқсан беске келген жасы.

Кішік деген – бабаңның өз атасы,
Мәмбетей ол Кішіктің бір ағасы.
Мәмбет сопы, Кішіктің шешесі бір,
Қатаған Тұрсын ханның ханышасы.

Біздің жетінші атамыз Әйтек деген
Бабаңның бір туысқан інісі екен.
Әйтектің бәйбішеден жалғызы Олжай,
Тоқалынан Байбөрі Қалқаманмен.

Бәкең деп атап кеткен Байбөріні,
Бұл сөзім ертек емес, сөздің шыны.
Бір қыз үшін Қалқаман елден кеткен
Соның жайын айтайын тыңда, міне:

Мәмбетей өсіп, өнді бара-бара,
Сол таптан бір бай шықты жеке-дара.
Сол байдың он бес жасар қызы Мамыр
Әрі сұлу, әрі есті, еркекшора.

Онан басқа бала жоқ әлгі байда,
Оны қыз деп еш адам айту қайда.
Байдың көңілі жабырқап қала ма деп,
Жұрт жүрді құда болам дей алмай да.

Қалқаман қыз айттырмай жүреді екен,
Мамырды жас күнінен біледі екен.
Асықтығын айта алмай іштен жанып,
«Құрбымыз деп құр ойнап-күледі екен.

Мамыр жылқы бағады күндіз барып,
Тымақ киіп, қолына құрық алып.
Қалқаман Мамырменен малда жүріп,
Біраз сөз сөйлесіпті, кез боп қалып.

Жігіт сонда қызға өзін сүйдірмекке,
Асық болса оны да күйдірмекке,—
Жұмбақ мысал сықылды бір сөз айтты,
Көңіліндегі мақсұтын түйдірмекке:

– Ей, Мамыр, адамды Алла жаратыпты,
Хауа-Ананы адамға қаратыпты.
Бірін еркек, біреуін әйел қылып,
Екеуінен көп жанды таратыпты.

Құдай неге қылмаған адамды тақ,
Балаларын өзінен өстіріп-ақ.
Хауа-Ананы жаратудай мақсұты не?
Сол арасын білуге ақылым шақ.

– Ей, Қалқаман, тегі жоқ, Құдай жалғыз,
Мұқтаж емес жолдасқа тіпті армансыз.
Адамзатқа көмексіз, махаббатсыз
Өмір қызық дегенді естен қалғыз.

Жоқ болса махаббатты бір сүйгенің,
Ойлашы, керегі не дүниенің.
Сүйсін, жолдас болсын деп жаратты Алла,
Бұл туралы білгенім осы менің.

–Тауып айттың, Мамыржан, ұқтым жайын,
Сүйтсе-дағы тағы бір сөзім дайын.
Махаббатты жарым жоқ, жәрдемшім жоқ,
Өлейін бе, қайтейін, кімге айтайын?

Қалқаманның мақсатын Мамыр білді,
Аз ойланып үндемей сабыр қылды.
Жылы жүрек өзіне жар тапқандай,
Тыншымады, тулады, жүз құбылды.

Қызарды, бір ағарды байдың қызы,
Бетке шықпай тұра ма жүрек ізі?
Іші ыстық, сыртқы дене суық тартып,
Салқын термен мөлдіреп нұрлы жүзі.

Аздан соң Мамыр айтты: – Ей, Қалақаман,
Байқадым сөз аяғы бізге таман.
Қазір жауап берерлік уақытым емес,
Сүйтсе де үміт үзіп өлмек жаман...

Соны айтып амандасып Мамыр кетті,
Күн сайын Қалқаманнан сабыр кетті.
Мамыр бүгін қыздарша киінді деп,
Қалқаманға бір күні хабар жетті.

Қуанды атқан оғым тиді ме деп,
Мен үшін қыз киімін киді ме деп.
Қауіп шіркін тағы да ойлатады
Менен басқа біреуді сүйді ме деп?

* * *

Ол кезде жерге талас қазақ , қалмақ,
Атысып, ауыл шауып, жылқыны алмақ,
Бір соғыста қалмақты қазақ жеңіп,
Тобықтының бәрі де тойға бармақ.

Той қылған Орта жүзде Сәмеке хан
Жиылды той болған соң бірталай жан.
Бай-бәйбіше, үлкендер сонда кетіп,
Жас-жігіт, қыз-келіншек үйде қалған.

Қазақта бастан деген бір ырым бар,
Мал сойып, жастар ойнап, бір жиылар.
Қалқаман «Бастан қыл– деп қызға келді,—
Азар болса бір тоқты шығын шығар».

Сойғызды Мамыр сонда тоқтыны әкеп,
Ойнады қыз-бозбала етінен жеп.
Онашада Қалқаман Мамыр қызға
Бімдады «бір жауабың болмай ма?» деп.

Айтса да қыздан жауап үміт етіп,
Есітпеген кісі боп қалды кетіп.
Сүйтсе де сондағы айтқан сөзі мынау,
Еш адамға елеусіз өлеңдетіп:

– Ауылымның күнбатысы қалың қамыс,
Бүрсігүннен арғы күн болады алыс.
Жас кісіде бар болса жігер-намыс,
Болып кетіп жүрмесін жатпен таныс.

Солайша жауап берді Қалқаманға
Бұл сөзі байқалмады басқа жанға.
Бүрсігүні қамыстан жолықпасаң,
Мен саған жоқ деді ғой, байқағанға.

Қалқаман оймен шешті қыздың сөзін,
Таптым деп шешуінің анық өзін:
Бүрсігүні күн бата сол қамысқа
Келіп кірді сол ғой деп айтқан кезін.

Ел жата қыз да келді шоқ қамысқа,
Қалқаман айтты сонда көзтанысқа:
– Бүгін кешке осынан жолықпасаң,
Кетемін деп неге айттың тіпті алысқа?

– Ей, Қалқаман, аңғалсың аңқылдаған,
Біржолата келген жоқ Мамыр саған.
Тағдыр бізді қоспады, айып етпе,
Ертең құда түседі біреу маған.

Кеше білдім төбемнен ұрғандығын,
Құдалықтың дап-дайын тұрғандығын.
Бүрсігүннен кешіксең жауап жоқ деп,
Сол еді сөз ишарат қылғандығым.

Әке берсе, қыз болмас кімге қатын,
Қайтейін сенде-ақ еді махаббатым?
Еркекше киімімнен ұялам деп,
Уақыт өтті, сол болды қатты оғаттығым.

Алдыңа кешу сұрай келіп тұрмын,
Көзге тірі болсам да өліп тұрмын,
Қалқаман, осы саған қоштасқаным,
Денемді емес, жанымды беріп тұрмын.

– Ей, Мамыр, бұл іс онай, алдамасаң,
Зорлық жоқ өзің сүйіп таңдамасаң.
«Ер жеткен қыз еркімен ерге тиер» –
Молдалардан есіттім әлдеқашан.

Мамыр-ау, мені сүйсең, кетпе жатқа,
Құдайға хақ, ісім жөн шарифатқа.
Басы бабаң, аяғы шала молда,
Бәріне анық оқыған жамағатқа.

– Қалқаман, рас болса айтқан сөзің.

Сен үшін келіп тұрмын, көрді көзің.
Сүйген жарым, сүйенген жаным сенсің,
Не қылсаң да біле бер, мейлі өзің.

– Олай болса кетейін қазір алып,
Тұрсақ жазым болармыз қапы қалып.
Азар болса мал алар адам алмас,
Тобықтыны жиярмын бара салып.

– Қыз алған жоқ жақыннан Тобықты әзір,
Өлтірем деп жүрмесін бізді қазір.
Өзімді аяп тұрғам жоқ, сізді аяймын,
Сен сау болсаң болар ем мен-ақ нәзір.

– Мамыр-ау, айтып тұрсың әлденені
Шариғат қосады екен немерені.
Қайғы ойлап жаман ырым айта берме,
Алаңсыз сүйген болсаң анық мені.

Мамыр айтты: – Мен сенсіз тірі тұрман,
Үш қайырдым сөзіңді мен антұрған.
Бір құдайға сыйынып ал да жөнел,
Жолыңда өлсем разымын, жаным құрбан.

Алдандырдым мен Сізді сөзбенен құр,
Тәуекел деп Аллаға тез, жылдам жүр.
Заман қандай болар деп дайындап ем,
Боз жорға атым белдеуде ерттеулі тұр.

* * *

Мінді де екі ғашық кетіп қалды,
Ауылға бір сағатта жетіп барды.
Не де болса қылдым деп бір жұмысты,
Бара сала Олжайға кісі салды.

Олжай барды бабаңа түн ішінде,
Қысылшандық бар еді жүрісінде.
Бабаң басын көтеріп Олжайға айтты:
«Неге келдің, асыққан жұмысың не?»

– Қалқаман қашып келді Мамырды алып,
Қапы болдық өзгеміз білмей қалып.
Алыс жерге кетсін бе, тоқтасын ба.
Ақыл сұрай келіп ем сізге салып.

Бабаң мұны есітіп қайғы жеді;
– Бір жаман түс көріп ем бүгін, – деді.
Бітімсіз іс кез болып қалар ма екен,
Көкенайдың мінезі қатаң еді.

Көкенай – Мәмбетейдің бастаушысы,
Өзі батыр, мінезі қатты кісі.
Сол кісінің алдынан тараушы еді,
Бабаңнан соң бұл елдің көп жұмысы.

Бабаң айтты: – Кете алмас бір жас бала,
Тобықтыға хабар қыл бара сала.
Болар іс болған шығар, малды аяма,
Өзі оңдасын ақырын хақ тағала.

Тобықты, Қанжығалы, Басентиін,
Атығай, Қарауылмен бәрі жиын.
Бабаң хабар айтқан соң ел жиылды,
Сүйтсе де сөз аяғы болды қиын.

Мәмбетей жатып алды ырық бермей,
«Қалың мал ал, біт» – деген сөзге көнбей.
Қалқаман мен Мамырды өлтірмесе,
Кетеміз деп бабаңды тіпті көрмей.

Бабаң айтты: «Өлтірер жұмыс емес,
Таспен атып өлтірмек бұл іс емес.
Біреудің некелісін бұзбаған соң,
Қанына ортақ болу дұрыс емес».

Көкенай тағы көнбей жатып алды,
Бітім болмай неше күн жұрт сандалды.
«Қалқаман мен Мамырдың дауындай» деп,
Мақал болып бұл елге сонан қалды.

* * *

Көкенай жиды барып Мәмбетейді,
«Өлтірдім тентегімді өзім» дейді,
Бабаңа кісі салды дамыл бермей;
«Ол неге Қалқаманды өлтірмейді?!

Жақыным қызымды алды, ұнамаймын,
Қорлыққа тартып алған шыдамаймын.
Егерде Қалқаманды тірі қойса,
Ел болып Кішікпен бас құрамаймын.

Оллаһи, біз кетеміз, қазір ауып,
Менен басқа туысқан алсын тауып»,—
Бұл хабар Тобықтыға жеткеннен соң,
Сөзінен елдің бәрі қылды қауіп.

Бабаң айтты: «Ел бітпес оныменен,
Жүрелік шарифаттың жолыменен.
Бір еркек, бір қатынның құнын алсын,
Мәмбетей разы болсын соныменен».

Көнбеді Мәмбетейлер оған тағы;
«Ауамыз біз болсақ – деп қор қылмағы.
Әнет бабаң әділет қылмаған соң,
Көз көрмеске жат болып кеттік-дағы».

Көп берген түкке тұрмай қалың малы,
Ем болмады жалынып айтқан жалы.
Тобықты осы сөзге қақ бөлініп,
Болысты Мәмбетейге Қанжығалы.

– Ей, Баба, тәңірге аян адал ісің,
Сүйтсе де ел бүлінер бір бала үшін.
Болған соң қазақ та жау, қалмақ та жау,
Бұл елдің обалына қалмаймысың?

Болсын да Мәмбетейдің бір айтқаны,
«Еркек тоқты құрбандық» деген кәне.
Қалқаман Тобықты үшін жанды қиса,
Кетпей ме шаһит болып оның жаны?

Сол сөзге аударылды жұрттың бәрі,

Не қылсын көп наданға жалғыз кәрі.
«Кеселі көпке болып жүрмегей» деп,
Бабаңның шын кейіген шықты зары.

Салған соң өңкей надан көптік күшке,
Қалыпты қайран бабам қиын іске.
«Бір Алла, өзіңе аян жүрегім» – деп,
Байлапты өлтірмекке ертең түсте.

Бабаңның нұр жүрегі болды мұздай,
Жазасыз жасқа ешкімнің қаны қызбай.
Мысалы көз алдында тұрған жоқ па,
Қойдыңдар Абайға да не қылғызбай?

Аллаға Бабаң сонда сыйыныпты,
Аққан тер нұр жүзіне құйылыпты.
«Қалқаман жүйрік атпен шауып өтсін,
Көкенай сонда атсын» ,– деп бұйырыпты.

Өлтірсе, оғы тисе, өзі айтқан жол,
Аман кетсе, түк те жоқ, бітімі сол!
Мәмбетей шуылдапты разымыз деп,
Осыған тамам арғын басыпты қол.

Көкенай құлдық деді бұл билікке,
Мәмбетей шығып тұрды бір биікке.
Мінгізді Қалқаманды алып келіп,
Дейтұғын «Арда күрең» бір жүйрікке.

Төгілді көзден жасы көрген жанның,
Шолағын қарай гөр деп бұл жалғанның.
Жиылған көп қауымға қарап тұрып,
Қоштасқан сөзі мынау Қалқаманның:

«Ей, жұртым, мен өлемін, сендер қалдың,
Орнына бауыздадың айтқан малдың.
Өз бауырын оққа байлап өлтіртті деп,
Қалдыңдар обалына мына шалдың.

Назасы нақақ жастың қате кетпес,
Деймісің қалмақ сені тентіретпес.

Мамырдан қалған жанның керегі не,
Ісім ақ, қосылармын, еш нәрсе етпес.

Белгілі Мамырдан соң көп жүрмесім,
Түз-дәмін Орта жүздің деп жүрмесім.
Жалғыз-ақ Тобықтының дұшпандары
Рахымсыз, бауырсыз ел деп жүрмесін.

Қош, Баба, бата бер!» – деп тұра келді,
«А, Құдай, сақтай көр ...» деп бата берді.
Жөнелді күрең атпен сырылдатып,
Ажалға көпе-көрнеу байлап белді.

Көкенай садақ тартты дүрілдетіп,
Қақ жарды ердің қасын оғы жетіп.
Әйтеуір, ұлы дене аман қалды,
Оң жақта қара санынан өтіп кетіп.

Атының жалын құшып жүріп кетті,
Басына бір төбенің барып жетті.
Бір жеңін көйлегінің жыртып алып,
Аузына жарасының таңу етті.

Ат қойды, а, құдайлап көп бозбала,
Ажалдан қақты ғой деп хақ тағала.
Той қылып, ат шаптырып ойнаймыз деп,
Жабылды үйге жүр деп бара сала.

Қалқаман айтты: «Тоқта ,кұрбыларым,
Жоққа есеп осы күнде менің барым.
Аямай елім оққа байлаған соң,
Кетер ме өлгенімше іштен зарым.

Ел қылып Тобықтыны тұра алмаймын,
Ешкіммен ойнап-күліп жүре алмаймын.
Өлерде аямады, қайда аяйды,
Сендерге енді мойын бұра алмаймын».

Соны айтып қамшы басты күрең атқа,
Қуса да жеткізбеді жамағатқа.
Ұлы жүз Еділбайда нағашысы,

Жөнелді соған қарай– Бұхар жаққа.

Қалқаман сол кеткеннен кетіп қалды,
Халқына Әнет бабаң хабар салды.
Жаз шыға Қалқаманды іздейміз деп,
Тобықты ат жаратып дайындалды.

* * *

Мың жеті жүз жиырма үшінші жыл,
Қазақ, қалмақ атысқан, мұны да біл.
Қалмақтың бастаушысы Суан Раптан,
Өзі батыр, соғысқа тым айлашыл.

Шеп құрып соғысыпты қазақ, қалмақ,
Қорыққа оңай емес шепке бармақ.
Бабаңның бес баласы садаққа ұшып,
Бұл соғыста қазаққа түсті салмақ.

Қазақты ол ұрыста қалмақ алды,
Үш есенің екеуін қырып салды.
Жеңілген соң тұра алмай Сыр бойында,
Арқаға қазақ ауып кетіп қалды.

Осы жол – бар қазаққа белгілі жол,
«Ақтабан шұбырынды» дегенің сол.
Жаяу жүріп табаны аппақ болып,
Қорлық көріп қазақтың шұбырғаны ол.

Сол себепті Қалқаман қалды ізделмей,
Іздемейін деген жоқ, шама келмей.
Ол түгіл Әнет бабаң көшке ере алмай,
Тірідей дөң басында қалған өлмей.

Тұқым бар Қалқаманнан осы күнде
Шын болса, Ұлы жүздің жүр ішінде.
Өздері Елібаймыз десе керек,
Білмейді кейінгісі бізді мүлде.

Бар болса Қалқаманның нәсілдері,
Оқыған осы өлеңді талапты ері.
Осында туысқан ел Олжай - Бәкең,

Семейпалат облысы тұрған жері.

«Хан Шыңғыс» деген тауда тұрмыз біз де,
Егерде іздесеңдер, сонан ізде.
Тобықты Құнанбай қажы десе,
Басты кісі біледі Орта жүзде.

Құдайбердиев Ш. Шығармалары / Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/. – Алматы, 1988. –280-291 бб.

ЕҢЛІК – КЕБЕК

Өткен адам болады көзден таса,
Өлді-өшті, оны ешкім ойламаса.
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмытпаса.

Ақыл деген – денеге егулі дән,
Суғарылса кіреді оған да жан.
Ақылдың өсіп-өніп зораймағы –
Көрген, білген нәрседен ғибрат алған.

Есітіп, біліп, көз көріп, ойға салмақ,
Өткен істен адамзат бір үлгі алмақ.
Қызықпақ, не жек көрмек, жиіркенбек,
Бастан кешкен әр істен белгі қалмақ.

Ақылдың кей іс жауы, кей іс досы,
Бұл екі істен болмайды өмір босы.
Досыңды жау, дұшпанды дос көрсетіп,
Көзді байлап нәпсінің қылғаны осы.

* * *

Қалмақ жеңіп, қазақтан алған кегін
Қалқаман қиссасында жазып едім.
«Мың жеті жүз жиырма үшінші жыл
Ақтабан шұбырынды болды» –дедім.

Сырдан қалмақ қуған соң біздің елді
Күні-түні шұбырып Шуға келді.
Табан тиіп жүре алмай, халі құрып,
Сұлап жатты айнала саумал көлді.

Сонда Шақшақ* Жәнібек сөз сөйлепті:
«Балалар! Осы жолды ұмытпа, – депті, –
«Ақтабан шұбырынды» – мұның аты,
Құдай қосса, алармыз біз де кекті!»

Сол жерде тамам қазақ жыласыпты,
Құдайдан артын бер деп сұрасыпты.
Тыныққан соң қалмақтан кек алуға,
Сөз байлап уағдамен ұнасыпты.

Арғындар сол көшкеннен көше берді,
Батырлары жер шалып, қоныс көрді.
Есіл, Нұра, Сарысу, Қарқаралы,
Шалқар көл, Ұлытаудан алды жерді.

Орнығып қалың арғын сонда қалды,
Жеті момын* олардан өте салды.
Ор, Елек, Ойыл, Қиыл қыстамақ боп,
Жаз жайлауға Мұғаджар** тауын алды.

Кіші жүз өте көшті Орал жаққа,
Әбілқайыр хан еді мінген таққа.
Мың жеті жүз отыз бір шамасында
Орысқа уағда берген қарамаққа.

Соны естіп Жеті момын қайта ауыпты,
Орыстан көреміз деп бір қауіпті.
Мұғаджардың күншығыс жағына өтіп,
Бірғыз, Торғай дейтұғын жер тауыпты.

Сол жерде жайлап, қыстап жатып алды,
Қалмақтан барымталдап жиды малды.

* Шақшақ Жәнібек – арғын, Шақшақ табынан шыққан ақылды кісі. (автор).

* Жеті момын – Атығай, Қарауыл, Қанжығалы, Тобықты һәм Бәсентиіннің үш баласы, бәрінің үлкен шешесінің аты – Момын, (автор).

** Мұғаджар – Ақтөбенің оңтүстік күншығысындағы тау.

Ұлы жүзде үлкен хан Әбілмәмбет
Қалмақпен соғысам деп хабар салды.

Орта жүзден де аттанды Сәмеке хан,
Үш жүзден жиылыпты бірталай жан.
Шеп құрып қара-қарсы соғысқанда
Қазақ жеңіп, қалмақтан кегін алған.

Сол соғыс – хан Абылай келген кезі,
Қалмақтың сыбағасын берген кезі.
Керек болса оқыңдар шежіремнен,
Жазылған сонда анықтап түгел сөзі.

Сонан кейін қалмақты қазақ қуған,
Жиылып шаба берді ойдан, қырдан.
Тарбағатай, шығыстың жан-жағында
Көшпелі көп қалмақ бар бұрын тұрған.

Қырылған соң қалмақтар жаман сасқан,
Нұржайсын, Шәуешектен өте қашқан.
Ата қоныс – Арқаны босатып ап,
Қазақ келіп қалмақтың орнын басқан.

Қалмақты шабысуға Матай * келген,
Босап қалған Шыңғысты көзі көрген.
Барған соң Жеті момын жақсысына,
«Хан Шыңғыс босады» деп хабар берген.

Момынның жартысы айтқан барамыз деп,
Ата қоныс Шыңғысты аламыз деп.
Атығай, Қарауыл мен Бәсентиін
Көшпепті біз осында қаламыз деп.

Туысқанын қия алмай жүр деп сен де,
Көп айтқан Кеңгірбай мен Қараменде **.
Бос тұрған соң Шыңғысқа Матай қонған,
Біздің ел әне-міне деп жүргенде.

Тобықты, Қанжығалы көшкен сонда,

* Матай – ру аты.

** Кеңгірбай, Қараменде – Тобықтының екі биі.

Өзге Момын көше алмай қалған онда.
Шыңғысты Матай алды дегенді естіп,
Қанжығалы қалыпты орта жолда.

Келгені Тобықтының осы маңға
Мың жеті жүз сексенге тақалғанда,
Елді бастап әкелген Матай батыр
Орда, Көкен, Ащысу, Доғалаңға.

Әр топта да батыр бар некен-саяқ,
Сүйтсе де батыры көп Жуантаяқ.
Қырды алып, Бөктерге таласыпты,
Матай-Сатай дегенді тыңдамай-ақ.

Қабекең де* өрлепті Шидің бойын
Шөбі шүйгін жер ғой деп малға тойын.
Кейде жау боп Матаймен, кейде бітіп,
Есі-дерті Шыңғыста, айтпайды ойын.

Қалқаман мен Мамырды жаздым бұрын,
Оқығандар, байқадың оның сырын.
Енді айтамын Еңлік пен Кебек сөзін,
Тағы сынап көріңіз мұның түрін.

ЕҢЛІК – КЕБЕК ӘҢГІМЕСІ

Ту тіккен Тобықтының қос басшысы –
Жуантаяқ** Тоқтамыс деген кісі.
Жамағайын жақыны сол кісінің
Бар екен Кебек деген бір інісі.

Ол Кебек мықты болған жас басынан
Тоқаң да тастамайды өз қасынан.
Жасы бала болса да жаны отты деп,
Артық көріп не сабаз жолдасынан.

Он бесінде Кебектің аты шықты,

* Қабекең – Кеңгірбай биге қойылған ат. Қабан сықылды бұрылмайтын мықты деген сөзден шыққан (автор).

** Жуантаяқ – Тобықтының бір тап елінің аты.

Атты жаяу бәріне бірдей мықты.
Көзі өткір, қараторы жігіт екен,
Орта бойлы: тапалдау, кең иықты.

Ел қамы үшін өлуге жанын салып,
Соғыс десе тұрмайды қойса байлап.
Жауға батыл, жақынға және әдепті,
Кішіні іні, үлкенді ағатайлап.

Ол кезде балгер болған Нысан абыз,
Шын даулескер бақсының өзі нағыз.
Жыны айта ма, кім білсін, шыны айта ма,
Айтқаны келеді деп қылады аңыз.

Кебек батыр өз бақытын сынамаққа,
Әдейі іздеп келіпті балгер жаққа.
Оңашада жалынды абызға кеп,
Бал ашып бер деді де біздің баққа:

«Ей, абыз! Аш балыңды, қобызыңды тарт,
Алар ақың бар болса, мойныма арт.
Балыңа не түссе де жасырмай айт,
Жалғыз-ақ сол арасын қыламын шарт».

«Шырағым, бал аштым деп мал алмаймын,
Ол үшін саған ақыл сала алмаймын,
Жаман айтсам жабығып қала көрме,
Жынның сөзін жасырып қала алмаймын».

Соны айтып қобыз алды Кебекке арнап,
Шақырды жындарының атын зарлап.
Қара қалмақ Қорқыттың * күйін тартып,
Қобызына ән қосып кетті сарнап.

Темір масақ жабырлап тұр сылдырлап,
Екі көзі бақсының тым бұлдырлап.
Біндын қойып тыңдасаң сарнағанын,
Сақтанбасаң алғандай ақылды ұрлап.

Мұңлы қоңыр дауысы шықса зарлап,

* Қорқыт – ең алғаш бақсы болған кісі, түбі қалмақ (автор).

Ықтиярсыз кетеді бой шымырлап.
А, дейді де тыңдайды анда-санда
Құлағына кеткендей жын сыбырлап.

Екі көзін қан жауып, өңі қашып,
Сұп-сұр болып, алартып көзін ашып.
Шүлдір-шүлдір, сөйлесіп жыныменен,
Өзін-өзі тоқтатты әзер басып.

Нысан абыз қысылып батқан терге
Қарады да сөйледі Кебек ерге:
«Ажалың биік қабак сұрлау қыздан;
Батырым ондай жанға көңіл берме.

Бұл сөзді өз ойымнан айтпаймын құр,
Жын шіркін осылай деп айтқызып тұр.
Қара жартас түбінде кез келеді,
Шырағым, сондай қыздан сақтанып жүр.

Әдейі іздеп бармассың, кез боларсың
Кез болсаң, алыс емес, тез боларсың.
«Сақтыққа қорлық жүрмес» деген бар ғой,
Сақтанбасаң артқыға сөз боларсың».

Оны есітіп Кебек кетті өз жайына,
Батса да балгер сөзі шымбайына.
Ойланбай, біржолата кетті ұмытып,
Деді де жынның сөзін тыңдайын ба?

* * *

Мұнан кейін азырақ заман өтті,
Салқын түсіп, қар жауар мезгіл жетті.
Қарашаның алғашқы қары жауып,
Кебек батыр құс алып аңға кетті.

Қойтастан бір түлкі алды інге тығып,
Ойлады кетейін деп Ханға шығып.
Сонарда ізге түсіп келе жатса,
Бір түлкі және қашты жатқан бұғып.

Қамшылап күрең атты жамбасына
Түлкіден бұрын шықты Хан басына.
Жел шығып, боран болып кеткен екен,
Аң қуған аңғал батыр аңдасын ба.

Құс түлкіні көрген соң кетіпті ұшып,
Бір жерге жарқ-жұрқ етіп қалды түсіп.
Бораннан байқай алмай өтіп кетті,
Түлкіні жатса-дағы бүркіт қысып.

Таба алмай олай шауып, бұлай шауып,
Құсымнан айырылдым деп қылды қауіп.
Құс әбден түлкіні жеп қойған кезде
Алыпты күн батқан соң әзер тауып.

Бүркітті бөлеуіне бөлеп алды,
Аяң-бұяң еткенше түн боп қалды.
Ел жатпай бір ауылға қонайын деп,
Шығыстың бөктерімен қайта салды.

Бораннан байқай алмай барар бетті,
Түн ішінде адасып Кебек кетті.
Осы Хақан * өзеннің аяғында
Қыстаған бір Матайға келіп жетті.

Белдеуге атын байлады Кебек сері,
Боз қырау бұрқыраған аттың тері.
Осы күнгі Боқтыбай қыстап жүрген
Қара жартас – Кебектің келген жері.

Сол үйге кіріп келсе «кеш жарық» деп,
Жатпақ түгіл болған жоқ тамағын жеп.
Ол кезде шай болмайды сусыны құрт
Ұсынды қарсақ жон қып езіп әкеп.

Шал мен кемпір, тағы бір малшы бала
Бар екен бір бойжеткен қызы және.
Киіз үй, малды айнала шарбақ қорған,

* Хақан өзені – осы біз қыстап отырған жер. Баяғы Шыңғысхан хақан болғанда осында қыстапты. Хақан деген хандардың ханы деген сөз (автор).

Там, қора жоқ, кісісі төртеу ғана.

Құрт ішіп әбден көңілі жайланған соң,
Бекітіп шарбаққа атты сайланған соң,
Үй иесі қонақтан жөн сұрады,
Асын жеп әңгімеге айланған соң.

Кебек айтты: «Аң қуған Тобықтымыз,
Мен Кебекпін дегенмін білемісіз».
«Атым – Кебек» дегенде жалт қарады,
Бағанағы айтылған бойжеткен қыз.

Бай қайтадан сөз сұрап қайырмады,
Әлгі қыз Кебектен көз айырмады.
«Қарағым, қонағыңа төсек сал», – деп
Үй иесі жатуға дайындалды.

Тысқа шықты бай, қонақ – бәрі бірдей,
Шал айтақтап тыста жүр үйге кірмей.
Кебек келсе төсек жоқ төр алдында,
Қай араға жатарын тұрды білмей.

Күлімсіреп қыз айтты Кебек ерге:
«Қонағым, неге тұрсың құр бекерге.
Мен сізге өз төсегім дайындадым,
Бұрын жатқан жоқ па едің ондай жерге?»

Тең шешіп, мамық көрпе алды тауып,
Кебектің де қызға тұр көңілі ауып.
«Анық Кебек сен болсаң, арызым бар,
Бір айтармын», – деді де салды жауып.

Кебек батыр жатқан соң төсекке кеп,
Қыз мінезін ішінен қылады есеп.
Танымаған қонаққа сыр білдірген
Көрсеқызар, жеңсікқой ұрғашы-ау деп.

Түн ортасы ауғанда шал да жатты,
Қорылдап қатты ұйқыға әбден батты.
Үйдегілер теп-тегіс ұйықтаған соң,
Кебекті келді-дағы қыз оятты.

– Ей, батыр, сен жатырсың ұйқың қанбай,
Мен жүрген бір сорлымын бағым жанбай.
Көрінгенге көз сүзген көрсеқызар,
Әдепсіз қыз дейсің ғой әлдеқандай.

Өз әлімше сынадым мен де сені
Сен қалай деп ойладың, айтшы мені?
Қыздан сорлы бола ма бұл жалғанда
Кез болмаса өзінің сүйер теңі?

Атым – Еңлік, мына шал – менің әкем
Малы көп, бірақ еркек баладан кем.
Жасында бұл да өзіндей батыр еді,
Қор болып, осы күнде әркімге жем.

Нағашым – байжігітте ер Қабанбай,
Шешемді де берген жоқ бай таба алмай.
Ес білмейтін ескіге кез болыппын,
Жайды білер жақсыға қосақталмай.

Мені де кедей емес, байға берген,
Күйеуім өткен жазда ұрын келген.
Қасына жатпақ түгіл жуымадым,
Білген соң шіріктігін келген жерден.

Нышаны жоқ бет аузында сақал, мұрттан,
Бұрын да естуші едім жайын сырттан.
Түн болса ұйқыдан бас көтермейді,
Күндіз асық іздейді ескі жұрттан.

Бетіне тумай тұрып түскен әжім,
Күнге де есіктегі қылды тәжім.
Кер кеткен кеселдіге душар болдым,
Осыдан құтыларлық бар ма лажым?

Оң қолының бармағы тағы шолақ
Бармақсыз қол ұстауға қандай олақ.
Мен сорлы емей, кім сорлы, ойла, батыр,
Күйеуімнің болған соң жайы сол-ақ.

Көп жігіт жүр сыртымнан қылып кеңес,
Мен ұнасам, алмаймын сені демес.
Солардың біреуімен кетер едім,
Байқаймын, бәрі менің теңім емес.

Көрсеқызар, лап бергіш әр елде көп,
Атын атап не керек пәленше деп.
Аз күндік әзіл іздеп жүргенім жоқ,
Өнімсіз іс болмайды өмірге сеп.

Бүгін мұнда кез болдың құдай айдап,
Атыңды естіп жүруші ем сырттан сайлап.
Тасыр болса, талғамай тап берер деп,
Түні бойы сынадым сізді абайлап.

Мен татысам, жігітсің маған татыр,
Міне, осындай ішімде қайғым жатыр.
Ойнас емес, өмірлік жолдасым деп,
Беремісің уәде, Кебек батыр?

Кебек мұны есітіп көп ойлады,
Асықпай біраз ғана еп ойлады.
Түні бойы қыз мені сынапты ғой,
Мен де мұны сынайын деп ойлады:

–Ей, Еңлік! Сөзің рас, нандым саған,
Бәрін ұқтым, жерім жоқ байқамаған.
Артқы өмірді әзір біз қоя тұрып,
Ойнап-күлсек қайтеді біраз заман?

Қаза келсе малдыдан мал таймай ма,
Ажал жетсе батырдан жан таймай ма.
Азар болса күйеуің жастау шығар,
Жарлы байып, жас өсіп қартаймай ма?

Жас түзеліп, түрленіп ержетпей ме,
Бойындағы балалық бір кетпей ме,
Асыққандық емес пе мына сөзің,
Жақсы әйел жаман ерді түзетпей ме?

Талпынғанмен тағдырды бұра ала ма,

Құдай қоспай, басымыз құрала ма.
Аз күн қызық көрелік онан-дағы,
Бұл дәурен бір қалыпты тұра ала ма?

Еңлік айтты : –Таң қалдым бұл сөзіне,
Ұқсамайды түндегі мінезіңе.
Егерде біреу айтса ұнар ма едің,
Талап қылма, талпынба деп өзіңе.

Рас, құдай жазбаса бітпес жұмыс,
Сүйтсе де бізге міндет талап пен іс.
Әрекетсіз отырмақ дұрыс болса,
Неге берген аяқ-қол, тіл менен тіс?

Күйеуімнің жүрген жоқ жасы жетпей,
Ынжықтық қайтушы еді тентіретпей.
Ақыл салып бармағын сау қылуға
Пендеде күш бола ма құдіреттей.

Талап қылмай бола ма құтылуға
Оттан қашып кірсем де терең суға.
«Пәледен машайық та қашқан» жоқ па
Қайтіп разы болайын берген уға?

Тобықты неге келді мұнда көшіп,
Мұғаджардан Шыңғысты көзі тесіп.
Қара қазан, сары бала қамын ойлап,
Келді ғой жайлы қоныс табам десіп.

Бір құдай жер жүзіне шашқан несіп,
Барша жан жүрген жоқ па теріп жесіп.
Аз күндік арам жүріс аужал емес,
Бермесен уағадаңды мүлде кесіп.

Өйтіп уағда бермесен, әуре етпе,
Тең көрмесен телміртіп, тентіретпе!
Қайда барсаң обалым жібермейді,
Бірақ осы сөзімді ұмытып кетпе!

Қалай айла қылса да бір қоймады,
Жал айтқан жауабына қыз тоймады.

Еңліктің бұл жауабын есіткен соң,
Кебек батыр тағы бір ой ойлады:

–Ей, Еңлік! Айтқан сөзің – сөздің шыны,
Сөйтсе де бір сөзім бар, тыңда мұны.
Соғысқа сылтау таппай отырғанда,
Бүлдірмелік Матай мен Тобықтыны.

Онсыз-дағы біріне-бірі қырын,
Ала ғой деп береді кім жесірін.
Адам түгіл мал үшін ел шабады,
Қыз болсаң да білесің елдің түрін.

Мен сені алып жөнелсем осы түнде,
Жиылмай ма бар Матай жалғыз күнде?
Тобықтыдан жылқыны тиіп алып,
Басталмай ма бітпестей бүлік мүлде.

Барымта алмай бітімге көнсе елің,
Қанша мал алса аярым жоқ қой менің,
Қызды қайтар, әйтпесе бітпейміз деп,
Жатып алса табамыз қайтіп жөнін?

Матай алса, Тобықты тек жата ма,
Азбын деп жанын аяп ар сата ма?
Ауыл шауып, мал алып, қан төгілер,
Ойла! Қалып жүрмелік теріс батаға!

–Ей, батыр, бұл сен айтар сөзің емес,
Уайым қып сескенер кезің емес.
Келер істі жалғыз-ақ Алла білер,
Ол сенің өлшеп сатар бөзің емес.

Кімнің көзі жетеді күні ертеңге,
Теңін тапқан сенімен жалғыз мен бе?
Ел шабысып кетті ме соның бәрі,
Алып қашып алды ғой талай пенде!

Мал аямай пейілді салсаң кеңге,
Жарастырар табылар аға-жеңге,
Жер өртеуге жетеді бір шағым қу,

Кім кепіл бола алады осы екі елге?

Бұлт шықпай жауа ма құры желге
Бізсіз де таласады жалғыз белге.
Құдай жөнін берейін деген болса,
Көнер әлде, мал алып біт дегенге.

Сен мені бүгін алып кет демеймін,
Осы екі елдің түбіне жет демеймін.
Шын ішің сүймей, сыртың сүйген болса,
Әуре боп саған уағда ет демеймін.

Шын сүймесең сүйдім деп айтпа маған,
Шала сүйген болады құр алдаған.
Ындыныңмен ұнатсаң, бер қолыңды,
Саған сөзім қалмады енді айтпаған.

Кебек те отыр еді азар шыдап,
Сөзін айтып болғанша қызды сынап.
«Сен өлген жерде мен де өлемін» деп,
Қол алысып біржола кетті құлап.

Кебектің қолын Еңлік қысып алып,
Шөлдеп сусын ішкендей мейірі қанып.
Бармағынан бір сүйіп, беті тершіп,
Ыстық жасы көзінен кетті тамып.

* * *

Таң жарығы түскен соң шаңыраққа
Кебек тұрды арқандап ат қоймаққа.
Еңлік үйден арқанды ала шығып,
Құшақтасып жөнелді жартас жаққа.

Соны ойлап көңілін басты Кебек батыр
Құдай қосқан іс болмай қоймайды ақыр.
«Тамақ дайын» деп хабар бергеннен соң,
Аяндап үйге таман келе жатыр.

Бетін жуып, отырды төрге барып,
Құрт берді сары майды және салып.

Қазы-қарта, жал-жая жасап Еңлік
Бір табақ ет алдына қойды апарып.

Жалынан бір кесті де «бісміллә» деп,
Ұсынды ақсақал мен кемпірге әкеп.
«Иесімен ас тәтті» деп Еңлікті
Шақырып ап екеуі отырды жеп.

Қойшыға да ұстатты сүйек-саяқ
Ет артынан сорпа ішті бірер аяқ.
Бата қылып, қол жуып болысымен
Еңлік атты ерттеді айтқызбай-ақ.

Кебек сонда шалға айтты: – Ей, ақсақал,
Өзің таңдап түлкінің біреуін ал.
Бағына кез келген бір бұл олжа ғой,
Жығыт тымақ істетіп сандыққа сал!

Еңлік шығып қонағын аттандырды,
Қоштасып Кебек батыр елге жүрді.
«Қайда жүрсең аман жүр, батырым», деп,
Бел асқанша артынан қарап тұрды.

* * *

Ер Кебек тыным алып үйде жатпай,
Еңлікке келіп жүрді дамыл таппай.
Кейде түзден жолығып, кейде қонып,
Алты ай қыс аттың терін бір құрғатпай.

Екі ел бітті, сөйлесіп жазға салым,
Қайтарысып барымта, алған малын.
Тамақ үшін қыдырған Матай айтып,
Бұл бітім Еңлікке де болды мәлім.

Кебек келді бір күні қызға тағы
Ойында бар, ел бітсе, іс қылмағы.
Еңлік те дайын болды сол арада,
Қара жартас – белгілі табыспағы.

Қыз айтты: –Түнеугі айтқан уағда қайда,
Кел, кетелік, кідірмей осындайда.
Азық-түлік, киерлік киімдерім
Дайындап әкеп қойдым, мына сайда.

Қосылған соң кешікпей болдым буаз
Онан бері қыс өтіп, шықты ғой жаз.
Босансам өз қолыңда босанайын,
Құры бүйтіп жүргенге болмалық мәз.

Екеуі тәуекел деп кетіп қалды,
Таң атпай-ақ Ордаға жетіп барды.
Ағаштан балаған қып арша жауып,
Бекініп бір дарада жатып алды.

* * *

Еңлік, Кебек кеткен соң таң тағы атты,
Күн шыққанша кемпір-шал тұрмай жатты.
Қойшы Еңлікті таба алмай іздеп-іздеп,
«Қызың қашып кетті», – деп шалды оятты.

Шал жылап, әлі келді екі көзге,
Қолынан не келеді онан өзге.
Қойшы барып еліне хабар айтып,
Матай келді жиылып осы сөзге.

Жан білмейді Еңлікті кім алғанын,
Қайда кетіп, қалайша жоғалғанын.
Алты ай қыстай кім келіп, кім кетпейді,
Қайдан білсін күдікті кім қонғанын?

Түлкіні бір Матайдың көзі шалды,
«Мынаны кім берген» деп қолына алды.
Шал айтты: –Мұны берген бір Тобықты
Атын ұмыттым, бір қонып кетіп қалды.

Қойшы айтты: – Оның аты Кебек еді,
Сонан соң да осында келмеп пе еді?
Ұмытпасам, соны Еңлік аттандырып,

«Хош аман бол, келіп жүр, Кебек» –деді.

Қуа-қуа осы сөз анықталды,
Матайлар Тобықтыға кісі салды.
«Қыз дегенің немене, білмейміз», – деп,
Тобықты оны елемей жатып алды.

Кебектің қайда екенін ел білмейді,
Не жылқыда, не аңда жүр ғой дейді.
Жалғыз-жарым сыр ашпас құрбы арқылы
Елден Кебек азықты алып жейді.

Сөйтіп жүріп бірталай заман өтті,
Еңлік қашып кеткенге айға жетті.
«Қыз алды да, жөн жауап бермедің деп,
Матайлар бір қос жылқы алып кетті.

Тек жатсын ба бұл елдің көп саңлағы,
Жуантаяқ бір ауыл шапты тағы.
Матай қызды, Тобықты Кебекті іздеп,
Шатаққа соқты сөйтіп сөз аяғы.

* * *

Бір күні Қабекеңе Көбей* келді,
Үйге кіріп келді де сәлем берді.
«Қыз да жоқ, Кебек те жоқ, ел шабысты,
Мен сізден ақыл сұрай келдім» дейді.

Қабекең сөз айтпайды жұмбақтамай:
–Ей, Көбей, сұңқар қалай, тауық қалай.
Тоқтамыс жолаушылап кетіп еді,
Сол келгенше өтпей ме уақыт талай?

Көбей мұны ұқты да қайтып кетті,
Тобықты кеңес қылған топқа жетті.
Қабекең екі-ақ ауыз жұмбақ айтты,
Ол сөзінің мағынасы мынау депті:

* Көбей – Жүзбембет деген таптан шыққан есті кісі. Әрқашан Кеңгірбай бидің сөзін сол шешеді (автор)

«Еңлікті алып қашқан Кебек батыр,
Оны айтпай-ақ біздің би біліп жатыр.
«Тауық» деп қызды айтады «Сұңқар» – Кебек
Тоқтамысқа қаратып қой дейді ақыр».

Осылай деп жұмбағын Көбей шешті,
Матаймен байлау қылып, сөз сөйлесті.
«Кешіктірмей табалық Кебек алса,
Бір ай тоқта, Тоқтамыс келсін десті».

Сонымен тағы да өтті бір жарым ай,
Тоқтамыс Арғын жақтан жүр келе алмай.
Намыс қылып жиылды тамам Найман
Көнбейміз деп мазаққа мұнан былай.

Матай да соқтыққан жоқ тіпті неден
Мақал бар «ел құлағы елу» деген.
Қыздың қайны сыбандар және білді,
Екі елде де адам жоқ есітпеген.

Найманның тым көп болды жиылысы,
Жиылған соң белгілі қылар ісі.
Алдынан бір арылып алайық деп,
Тобықтыға жіберді елші кісі:

«Ел бүлдірмей бітелік, жөнге келсін,
Еңлік, Кебек екеуін ұстап берсін.
Шариғаттың әмірімен өлтіреміз,
Малға бітім қылмаймыз, оған сенсін.

Тентегінің жазасын мойынға алсын,
Егер оған көнбесе, дайындалсын.
Қырылыспай бітпейміз таусылғанша,
Не Найман, не Тобықты бірі қалсын.

Жауапты да тез берсін кешіктірмей,
Ертең бесін намаздың уақыты кірмей.
Өзге бітім болар деп ойламасын,
Бітімім жоқ не өліп, не өлтірмей».

Ұйлықты Тобықтылар осы сөзге,

Бітімі жоқ болған соң мұнан өзге.
Найман тым көп, Тобықты аз, Арғын алыс
Қорықпауға да болмайды көрер көзге.

Бірі ол деп, бірі бұл деп көп кеңесті,
Біле алмай не берерін, не берместі.
Қысылғанда баратын Қабекенге,
Ақыл сұрай бір-екеу барсын десті.

Кенбай мен Көбей барды биге тағы,
Сөзін айтып, сәлемін берді-дағы.
Қабекеннің қабағы қарыс түсіп,
Мінеки сондағы айтқан бір жұмбағы:

«Әнет бабаң емес пе менің атам,
Бірақ ондай қабыл ма менің батам?
Көшсем қоныс, отырсам көмегім жоқ,
Көрсетемін, қайтейін тыныш жатам».

Бұл сөзі – бабаң айтқан сөздің көзі,
Өзі өлтірмей, амалсыз атқызды өзі.
Жеңілсең енді барар орының жоқ,
Көрсетпеуге шама жоқ деген сөзі.

Соны естіп Көбей топқа қайтып келді,
Жұмбағының шешуін айтып келді.
Тобықтылар Найманды ертіп әкеп,
Кебектің жатқан жерін айтып берді.

* * *

Ұйықтамайды сақтанып Кебек түнде
Үш айдай бір дарада жатқан мүлде.
Толғатып Еңлік сұлу бір ұл тапқан
Айы толып, мезгілі жеткен күнде.

Екеуі сол баланы қылады ермек,
Кезек ұйықтап, сақтанып жүрді сергек.

Қыз ояу, Кебек ұйықтап жатыр еді,
Қозыкүрең кісінеп қағады елек.

Еңлік түртіп оятты Кебек ерді,
Атқа қарғып мінгенше жау да келді.
Күрең атқа мінгесіп жөнелгенде,
Баласы бесігімен қала берді.

Баланы бір Матай кеп қолына алды,
Кебек қашты, жабылып жау да салды.
Қозыкүрең жартастан қарғығанда,
Ауып кетіп Еңлік қыз түсіп қалды.

Не күшті, ойласаңыз, тағдыр күшті.
Кім тоқтатар әзелде болмақ істі.
«Өлсем бірге өлмекші сертім бар», – деп,
Мінгестіріп алуға аттан түсті.

Жау жетті де, қамауда Кебек қалды,
Әрі-бері қанжарлап соғыс салды.
Бірталайын жаралы қылса-дағы
Көпке топырақ шашсын ба, ұстап алды.

Байлап алып жөнелді Ащысуға
Тамам Найман жиылған қалың дуға.
Қайран жастар қапыда қолға түсті,
Елтіген бөрідей боп жеген уға.

Шеткі Ақшоқы басына алып шықты,
Қалайша өлтіруге кеңес қыпты.
Жас қой деп жаны ашыған бір адам жоқ,
Қолға түскен кісіге қатын мықты.

Кейбіреуі таспенен атпақ болды,
Кейбіреуі дарға да аспақ болды.
Аяғында мойнына арқан салып,
Атқа байлап сүйретіп шаппақ болды.

Көп Найман екеуіне тұр анталап,
Бейне бір қоятұғын малға балап.
Еңлік сонда еліне сөз сөйлейді,

Қасындағы жиылған көпке қарап:

–Ей, жұртым! Бір-екі ауыз сөз айтайын,
Әйтеуір өлтіруің тұр ғой дайын.
«Өлерде үш тілек бар деуші едің ғой,
Құдай үшін, берсеңдер, мен сұрайын.

Кебекпен мені аз ғана араздастыр,
Өлген соң бірге қосып таспен бастыр.
Мына бала – Тобықты баласы ғой,
Мұны өлтірме, Кеңгірбай биге тапсыр.

Үш тілегін алсын деп жұрт кеңесті,
Бердік деп екеуінің қолын шешті.
Құшақтасып сүйісіп, қош айтысып,
«Ал енді өлтіре бер мейлің» десті.

Екеуінің мойнына арқан салып,
Екі аттың құйрығына байлап алып,
«Матайлап» ұран салып шауып-шауып,
Өлтіріп бір төбеге қойды апарып.

Тастады бесігімен баласын да,
Обалға өшіккен ел қарасын ба? ...-
Еңлік – Кебек моласы бүгін де бар
Таймақ пен Ералының арасында.

Надан жұрттың болады діні қатты:
Қабекеңе тапсырмай аманатты,
Шеткі Ақшоқы басында қалған бала
Шырқырап күн батқанша жылап жатты.

Жуантаяқ баланы түнде білді,
Түн ішінде жиылып атқа мінді.
Таң ата келіп іздеп таба алмады,
Қисыны біреу ұрлап кеткен сынды.

* * *

Жігіттер! Бұл өлеңді жазған мәнім:

Емес қой жастықпенен салған әнім.
Қас қайсы, қаза қайсы, таза қайсы?
Аларсың, көп ғибрат, байқағаның.

Қыз, қызық, батыр жазар кезім емес,
Жастарды қызықтырған сөзім емес.
Ертегі емес, ертеде болған бір іс,
Ойдан жалған шығарған сөзім емес.

Әншейін әңгіме деп құлақ салма,
Құр ғана қызығымен қызын алма.
Ғаділ, залым, шафқатлі – мейірімсіз,
Соларды айыра алмай қапы қалма!

Құдайбердиев Ш. Шығармалары / Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/. – Алматы, 1988. –291-310 бб.

ЖАСТАРҒА

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік
Бір білімді данышпан жан табалық.

Ал енді, олай болса, кімді алалық?
Қазақта қай жақсы бар көз саларлық?
Шын іздесек, табармыз шыны ғалым,
Күнде күйлей бермелік бозбалалық.

Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық!
Қарауылдар мезгіл ғой, тұр қаралық!
Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр, баралық!

Білімді сол кісіден ізденелік!
«Әдейі іздеп біз келдік сізге» делік.
«Өмір зая болмастық өнер үйрет,
Ақылыңды аяма бізге» делік.

«Көп қуға көзіңізді сүзбе» делік!
«Ұқпас деп бізден үміт үзбе» делік!
«Залымдар заң үйретіп адастырды,
Бізді сал жөнделерлік ізге» делік!

Тапқан іске таласпай, шын көнелік!
Жұртқа күлкі болмалық, жөнделелік!
Арамдықпен, алдаумен күн өткізбей,
Өтірікке өлгенше, шынға өлелік!

Бұл Абай саудагер ғой ақыл сатқан,
Әртүрлі асылы көп өтпей жатқан.
Тегін білсең – аласың, бос береді,
Тұстасынан ешкім жоқ мұны тапқан.

Құрбыласы қулық пен айла баққан,
Олардан алдамшы деп көңілі қайтқан.
Енді бізге ақылын көрсетіп тұр,
Алушы жоқ па екен деп жастар жақтан.

Алмасақ үміт үзер тағы жастан,
Өлсек те ұмтылалық осы бастан.
Өткізе алмай, еліне қайтса көшіп,
Қаламыз асыл түгіл ине алмастан.

Қой, ойлалық шатылып, шатаспастан,
Оңамыз ба Абайдан бата алмастан?
Асыл алсақ, асылын аямайды,
Келді ғой өз еліне сата алмастан.

Пұлы өтсе, үміті бар қуанбақтан,
Еңбегім жанды ғой деп жұбанбақтан.
Абай кетсе, осы елде кім қалады,
Не табамыз наданнан сұранбақтан?

Қой, жігіттер, күн болды ойланарлық,
Білім, әдет, ақылды ойға аларлық.
Надандықтан еліріп босқа жүрсек,
Мына заман көрсетер бізге тарлық!

Өзің біліп біреуге қылсаң жарлық,

Асыл сол – ақыл, білім бойда барлық.
Айла, өтірік, арсыздық өнер емес,
Мен де анаудай болсам деп таласарлық.

Үлкендерде мінез жоқ таңданарлық,
Олардың қылған ісі ұрлық-қарлық.
Арам ойды ақыл деп ардан күсіп,
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық?

Мынау Абай – бір ғалым жол шығарлық,
Замандасы болмады сөзді ұғарлық.
Амалы жоқ, айналды енді бізге,
Күн туды етегіне жабысарлық.

Пұл асылы табылса, қолға алалық,
Кісі емес ескерусіз бос қаларлық.
Күнде осындай табылмас бізге басшы,
Күн болса кейінгіде қозғаларлық.

Ақыл, білім осындай ар жақтарлық,
Айласыз, өтіріксіз жан сақтарлық!
Үзіп-жұлып ұятсыз атанбай-ақ,
Ақылмен жол табалық ел бастарлық!

Осыған қазақ бар ма жанасарлық,
Ғылым, өнер, ақылмен санасарлық?
Жұрт алмаса, ақылын біз алалық,
Өзгедей надан емес адасарлық.

Бұл елде түк ақыл жоқ жарасарлық,
Рахым ғып бір-біріне қарасарлық.
Өз Абайын өздері ұнатпайды,
Шын надан осылар ғой біз қашарлық.

Мына жұртта мінез жоқ ойланарлық,
Бізге де заман келер сайланарлық.
Елге еріп есер, бәңгі атанғанша,
Ой табалық жақсы атақ байланарлық!

Ақыл жоқ бұл қазақта ойға ұнарлық,
Өзін-өзі тексеріп, бой сынарлық.

Білім іздеп білуге кесел болар,
Көрсеқызар, көзі ашық бос құмарлық.

Ойланар уақыт болды бас қосарлық,
Дұспан көп енді бізге жол тосарлық.
Арамдықтан көңілді арылталық,
Ақыл ойлап, алалға қол босарлық.

Мидағы ой-тамырға жол салалық,
Жүрекке оймен сынап апаралық!
Ақ жүректің ғадалат қылған ісін
Қабылдауға қызығып қозғалалық!

Жарасымды мінезді жатқа алалық,
Жанға қас жамандықтан сақтаналық!
Арсыз, ғайбат, өтірік ынсапсыздық –
Бұлардан бой тасалап ақталалық!

Аспандап аса бермей шақталалық,
Аласыздық, адалдық жақты алалық!
Өтіріктен жалығып, өнер тапсақ,
Біз сонда жетілдік деп мақтаналық!

Хош, енді көп наданның тілін алдық,
Бірімізге біріміз пәле салдық.
Ой да жоқ, ұят та жоқ, күнде аңдысып,
Жүргенмен жағаласып не таба алдық?

Арам ақыл үйрендік айла, амалдық,
Қулық пен өтірікті сайлап алдық.
Ынсап, рахым, ұяттан жүген ұстап,
Өзіміз ең түбінде қайда бардық?

Елірдік, ерегістік, елді жардық,
Байлаусыз пайдасы жоқ іс шығардық.
Бүгін дос, таң атса қас бола қалып,
Бұлт еттік, мен болдым деп ат аларлық.

Тыным жоқ, тыныш жүріп мал бағарлық,
Арыз бердік бас кетіп, айдаларлық.
«Енді бізге ғадалат айта көр» – деп,

Өзіміз ақырында қайда бардық?

Бұл іспен бойға мақтан кірді тантық,
Өркімнің әлі бар деп алар аңдық.
Жеңгеніміз желіктік желпең қағып,
Жеңілгенді жер болған атқа таңдық.
Ортамыздан от жағып, өрт шығардық,
Көре тұра құтырып, күйіп-жандық.

Қой, ұйтпелік, өзіміз жарасалық!
Наданмен неге бірге адасалық!
Жаман айла, жат мінез пайда бермес,
Бойдағы мінімізге қарасалық!

Жаман әдет тастауға ұнасалық!
Мына мінез қалай деп сынасалық!
Тұп-тура бетімізге айтысалық,
Ашуланбай, ақылмен шыдасалық!

Арсыз, арам айланы тастасалық!
Адал іске талаппен бастасалық!
Неде болса білімді ізденелік!
Надандықпен біржола қастасалық.

Жалған айтып, біреуге жалынбалық!
Біз, сірә, үлкендердей қағынбалық!
Наданға өлсек-тағы бағынбалық!
Өтірік, өсекке еріп сабылмалық!

Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып,
Жас бойға жаман атақ тағынбалық!
Таза ойлап, татулық іс табалық!
Жау жоқта, тіпті жауды сағынбалық!

Адалға әлімізше аяңдалық!
Арамға аяқ баспай шабандалық!
Елемесең, есіңе енбейді ақыл,
Ескерсең, осы сөзім сендерге анық.

Болмас іске бұртаңдап тырыспалық!
Бетке айтқанның зәрі жоқ, ұрыспалық!

Көзге жылпың көрініп, сыртқа қылпың,
Артымыздан құр өсек қылыспалық!

Сөз байласақ, уағдада тұрысалық,
Сыртымыздан жақсылық қылысалық!
«Қашқан – жаудан құтылар» деген қане.
Надандықтан жиреніп, жылысалық!

Білмегенді білуге тырысалық!
Жалқаулықты көңілден сырысалық!
Босқа күлген күлкіні күйлемелік!
Шын ақылға мойынды бұрысалық!

Жақсы білім іздеуге жалықпалық!
Табылмаса, тарығып, талықпалық!
Салақтықты қоялық, сақ болалық!
Білгенді, білмегенді анықталық!

Ғалым көрсек – әр істі сұрасалық!
Ондайға басымызды құрасалық!
Өстіп істеп өзіміз қамданбасақ,
Бізге ақыл үйрете алмас мына халық.

Кейде бірге жүрелік, кейде ойналық!
Ойнап, күліп, кешікпей ой ойлалық!
Ойынымыз аз болсын, ойымыз көп,
Оймен талап етпеген іс қоймалық!

Күнде көздеп, мінезді тексерелік!
Айланы, ақыл демей, сескенелік!
Адалдың жолында өлсек, арман бар ма?
Ақты аныққа шығарам деп көрелік!
Кісіге оны бұрған өкпелелік!
Тіл алса, «мұны қой» деп ақыл айтып,
Тыңдамаса, жау көріп кектенелік!

Білімді неге бойға көп көрелік?!
Ақтан тауып несіпті жеп көрелік!
Артық ақыл ойланып таба қалсақ,
Біз-дағы алушыға тек берелік!

Надандықпен қарнымыз тоқ демелік!
Біз білмеген еш ақыл жоқ демелік!
«Айланы ақыл, арсыздық әдеп қой» деп,
Арамды адал, асылды боқ демелік!

Ақылды сол – ынсап пен ар сақтайды,
Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды.
Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды.

Жалғаншылар сөз айтса, «сырым» дейді,
Біліп қойсаң, «бұ да бір қырым» дейді.
«Әншейін байқайын деп айтып едім,
Өтірігімді ұстап па ең бұрын» дейді.

Надандар төрт аяқты малға ұқсайды,
Қаңғырған тамақ іздеп аңға ұқсайды.
Өз бетімен табатын өнері жоқ,
Талапсыз, өлі сүйек жанға ұқсайды.

Бұлар – мәлім, сатып жүр, көрдің мұны,
Болмайды кімге залал мұның түбі?
Өздері біреуіне бірі сатсын,
Алмалық біз қызығып енді осыны!

Сатады өтірігін шынға жастап,
Жүрміз деп жарасымды өнер бастап.
Айналасы белгілі, аз ақша ғой,
Пәлшесін тауысайық жыртып тастап!

Осы жұрт өтірікпен жүр ту ұстап,
Айланы не қыламыз берсе уыстап?
Күні бұрын ондайға жуымалық!
Орын алып, кетпесін бой қуыстап.

Айла орнына ақылды жұмысталық!
Өтіріктің орнына Шын ұсталық!
Жалған айтып, жан сатып, жалынбай-ақ,
Тура жолда тұрып-ақ тынысталық!

Өз әкеміз айтса да ұнамалық,

Ағамыздың сөзі деп тыңдамалық:
Үйреткені өнер ме, әрекет пе, –
Өзімізді ортамызда сынға алалық!

Олар бізге оқы дер қу болмақты,
Уағдасыз, жалғаншы су болмақты.
Сыяз сайын әркіммен арпалысып,
Күнде дау, күнде жанжал, шу болмақты.

Өнер қылма ар сатып, жалданбақты!
Ұлық болып, елді жеп малданбақты!
Біреуді жеп, біреуді табамыз ба,
Қашан жақсы көруші ек алданбақты?

Өлсең де ондай сөзге құлақ салма!
Ардан күсіп, ақылдан құры қалма!
Әкең түгіл, арғы атаң айтса-дағы,
Білімі жоқ наданның тілін алма!

Қулықты біз қылғанмен, ол қылмай ма?
Бізге де өңкей надан жабылмай ма?
Айла, арамдық, арсыздық, ынсапсыздық
Бізге бар да, өзгеге табылмай ма?

Жамандық күнә болып жазылмай ма?
Адалдықпен жиған мал бағылмай ма?
Уағдашыл болған жан өле қалып,
Өтірікші Құдайға шағылмай ма?

Өмір өнбес бір күнгі қылған жалға,
Көз тоймас үзіп – жұлып алған малға,
Жұрттың ісі неге жөн болмасын деп,
Ой ұнамай, ондайға өлсең нанба!

Мақтанбалық айламен алдағанға!
Надан боп, ұқсамалық айуан малға!
Жан біткеннің бәріне жара салып,
Жан сақтаған не болар жалғыз таңға?

Залалы тие берсе мұқым жанға,
Рахымсыз, қайырымсыз боп қысылғанға,

Не дүние, не болмаса ақыретте
Болар-ақ бір қиындық шыбын жанға!

Залым кісі кірмейді тіпті санға.
Сынайтуғын бір сыншы табылғанда.
Білімдігің бит шаққан құрлы болмас,
Тамам күнәң жиылып жабылғанда.

Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда?
Быт-шыт боп неге жүрміз әрбір сайда?
Көз жұмып, «Көппен көрген ұлы той» деп,
Береді бұл надандық кімге пайда?

Білімдіге білімсіз бағынбай ма?
Іздесе, пендеге жол табылмай ма?
Ақты қойып, арамды әдет етсек,
Денеміз дозаққа өзі жағылмай ма?

Ажал оғы бір күні атылмай ма?
Тура келсе, тіл тартпай қатырмай ма?
«Әлхилла ассалата жаназа» деп,
Ақ кебінге оралып жатылмай ма?

Қай пенде жолықпайды осындайға?
Соны ойлап жүрегіміз шошынбай ма?
«Дүниеде не қылдың, не қойдың?» деп,
Алдыңда неше жерде тосылмай ма?

Жатпалық жалқауланып тіпті жайға!
Жайлы ақыл ойланалық жанға пайда!
Кейінгінің қалмалық обалына! –
Сонда мақұл боламыз бір Құдайға.

Осы ел жүр өтірікті үнем қылып,
Ақты қойып, арамға көңіл бұрып.
Қудырандап, қу, білгіш атанам деп,
Шығарады бір пәле қарап тұрып.

Біреуіне біреуі қақпан құрып,
Андаусызда кетем дер бір түсіріп.
Біле сала қылады о да қулық,

Аяғы сау жан қалмас сүйтіп жүріп.

Мақтанады жетілген кісімсініп,
Құлыққа қалыппын деп қатты ысылып.
«Ел мінезі қолымда санаулы» – деп,
Жан біткеннің айласын өзі біліп.

Айтқанда өтірікті – судай жылып,
Шынды ескерген адам жоқ көзіне іліп.
«Қу» десең, құлағына бір кірмейді,
Езуін тастар ма еді, сірә, тіліп!

Тоқталған бір пенде жоқ қыры сынып,
Мойнына әбден алған сайтан мініп.
Айтсаң-ақ, «анау қу» деп жымындайды,
Соған ыза боласың іштен тынып.

Арамдыққа осы жұрт жүр ұмсынып,
Аздан бері тым кетті құдай ұрып.
Білмегені білгеннің тілін алмай,
Бәрі бірдей шулайды иттей үріп.

Бір күн біреу жалғанмен жүр құтылып,
Біреу жүр айламенен үзіп-жұлып.
Ертең көрсең, екеуі қолға түсіп,
Кесектеген түлкідей тұр тұтылып.

Арамдықтан шығады кім сытылып?
Бір желіксе, кетеді тым құтырып,
«Жығылған жан күреске тоймас» деген,
Қарта ойнаған кісідей күнде ұтылып.

Абай жүр соны мазақ өлең қылып,
Біреуі ұғар ма деп көзі ашылып,
Бізге де біразырақ айтқаны бар,
Құр қылжақтай берме деп босқа күліп.

Ұқсатып, ұнасымды сыйыстырып,
Жасты да жамандапты қиыстырып.
Ойын-күлкі – бар қылған мінезіміз,
Біреуін де қалдырмай жиыстырып.

Тым туралап айтыпты сұғындырып,
Білгенге үйретіпті ұғындырып.
Көріп тұрған мінезді жасырсын ба?
Әркімге-ақ кеткен екен жұғындырып.

Сөзбен де, өлеңмен де сабақ беріп,
Алсын деп керектісін өзі теріп.
Шиканымды езгендей шықты жаным,
Айтқанда естігендер ұғып келіп.

Шүү дегенде бұл сөзі жанға батты,
Бұрын ондай көргем жоқ жаманатты.
Қайырусыз, қағусыз өскен басым,
Бұлқындым шу асаудай мойны қатты.

Естіген соң, жүректе түйін жатты,
Сол түйін тыныштатпай көп ойлатты.
«Неге мұндай қатты айтты?» –деп ойласам,
Өлеңнің сырты ащы, іші тәтті!

Жаны ашып, жақсы соқпақ тазалапты,
Жігерленсін, білсін деп табалапты.
Жоба көрмей, жүгенсіз кетпесін деп,
Қатты сөзбен қайырып қамалапты.

Енді ойладым қайратқа мінейін деп,
Білімдінің қадырын білейін деп.
Ақыл сөзбен арқама күнде ұрғызып,
Талаппен түзу жолға кірейін деп.

Мен неге күлкі болып жүрейін деп,
Өзім біліп, біреуге күлейін деп.
Шын наданға атар таң болмайды екен,
Білім іздеп, құдайдан тілейін деп.

Білемке талап етіп көрейін деп,
Шын сөзге көңілімді бөлейін деп,
Надан болып қорлықты көргенімше,
Естінің айтқанымен өлейін деп.

Үлкендер ұмтылмайды ұғайын деп,
Мен-дағы бұл қылықтан шығайын деп.
Айтқан сайын аяғын кер басады,
Құлағына мақтаны тығайын деп.

Құмары – қулықпенен жығайын деп,
Айламен аялыма бұғайын деп, –
Бәрі ішінен қанжарын байланып жүр,
Көрінгеннің көзіне сұғайын деп.

Халалға ойламайды шыдайын деп,
Арамның түбі болар уайым деп.
Күнде жау боп, күрілдеп, жұлысады,
Тек отырған бір жан жоқ құдайым деп.

Байладым белді бекем буайын деп ,
Жүректі адалдықпен жуайын деп.
Талпынған мақсат іздеп махрұм қалмас,
Адамдық ғылым жолын қуайын деп.

* * *

Ғылымсыз адам – айуан,
Не қылсаң да ғылым біл.
Ғылымға да керек жан,
Ақылсыз болса, ғылым тұл.

Ақылға еркін ой керек,
Матаудан ойды азат қыл.
Әдеттеніп ертерек,
Өрісін кеңіт жылма-жыл.

Қырық жасымды ойладым,
Жетпістемін мен биыл.
Белді бекем байладым,
Әдеттенді ой мен тіл.

Атағы шыққан жақсыға
Ақылды бойлап қылма құл,
Шатақ дін мен дағдыға
Шоқынба, досым, зиян бұл.

Дұрыс емес кұр ойлап,
Ақылға сынат, сабыр қыл.
Жығылмайтын дәлел тап,
Бір езу болма, өзімшіл.

Мініңді тапса кім сынап,
Аяғына бар, жығыл.
Қап бәлем деп кекті ұнап,
Сақтай көрме ойға зіл.

Бақ-дәулетке сыйынып,
Болма боран, жел, дауыл,
Аса сәнді киініп,
Қуыршақ болма сәкекүл.

Тікенің болса бойыңда,
Ауырса да өзің жұл.
Сергек болсын ойың да,
Еріншек болма, кұр масыл.

Адамның ең асылы –
Қиянатсыз, ақпейіл.
Ең зиянкес жасығы, –
Тайғақ мінез, екі тіл.

Сөз мінезі құбылса,
Ар, иманы жоқ деп біл.
Аулақта жемтік сыдырса,
Оны ойыңмен айуан қыл.

Дұспанға да бол әділ,
Түсірме ойға тат пен ніл.
Ұмытпа, болсаң біздің ұл,
Осы өлеңді құлаққа іл!

* * *

Адамнан артық жәндік жаралмаған,
Дейді жұрт: «айуан жоқ иттен жаман».

Бұл туралы менде бір бөтен ой бар,
Анық ұқсаң, айтайын, достым саған.

Адамның айуаннан айласы мол,
Қит етсе қиянатқа қояды қол.
Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек, –
Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол.

Қанеки ондай адам, қай жерде бар?
Көбінің сыртында бал, ішінде зәр.
Жарық алып әлемді араласаң,
Ондай жан неше мыңнан біреу шығар.

Әйтпесе өзге адамнан ит ілгері,
Достықты ит ұмытпайды, артық жері.
Қолыңнан сорпа жалап өскен күшік
Өлгенше есіңде жүргендері.

Түнде тыным көрмейді қораға үріп,
Шарқ ұрады ауылды шолып жүріп.
Кетпейді дәмін татқан досын тастап,
Қуалап анда-санда қойсаң да ұрып.

Тоқтамас өзге ауылға сыйласа да,
Кек қылмас иесі ұрып, қинаса да.
Жүз жылдық дос бір күнде жау болады,
Көңіліне бір қылығың сыймаса да.

Қарызы бар еді деп мойын бұрмас,
Сол күні-ақ дұшпаныңмен болар сырлас.
Бұрынғы жақсылықтың бәрін ұмытып,
Не қылса, бір зияны тимей тұрмас.

Өкпелесе не сөзге, немесе асқа,
Жау шығады дос, жақын қарындасқа.
Ит иесін қаппайды құтырса да,
Адамның шын досы жоқ иттен басқа.

... Біреудің асыраулы иті болған,
Күшігінен тамақты берген қолдан.
Сол адамның тап-тату жақын досы

Араз болып кетіпті достық жолдан.

Пәле салып жамандап күнде-күнде
Өшігіп, дұспан болып кеткен мүлде.
Ыза менен күншілдік ойын билеп,
Өлтіргелі келіпті айсыз түнде.

Арсылдап иті үрген қараңғыда,
Иесі жер шалады барады да.
Бұғып жатқан дұспанын көзі көрмей,
Итті ұрады бір таяқ алады да.

Қанжар ала жүгірген жауды көріп,
Қашады қатты аттанды салады да.
Мына жақтан жүгіріп ит те келіп,
Тастайды әлгі жауын жарады да...

Алаңдамай тыңда да сөзімді тос,
Айтылған сөз емес қой қалжың мен бос.

Дос деп жүрген кісінің көбі дұспан,
Шын досың – жақсылықты ұмытпаған дос.

Құдайбердиев Ш. Шығармалары / Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/– Алматы, 1988. – 101-121 бб.

ҚАРА СӨЗДЕР

Өткен бір заманда Мекке, Мәдинеге Құжаж деген адам патша болған. Елге мейірімсіз, қатты жүректігінен Құжаж залым атанған. Сол Бағдат шаһарінде дұғасы қабыл болатын бір әулие бар деп есітіп, соған барып: «Маған бір жақсы бата беріңіз!»,- десе, әулие: «Қолыңды жай да, а құдай, осы кісінің батасын қабыл қыл деп тіле», – депті. Құжаж әулиенің айтқанын айтып қолын жайса, әулие: «А – құдай! Мына Құжаждың жанын ал!» – депті. Құжаж: «Мұның қалай?» – деп ашуланса, әулие айтыпты: «Шырағым, бұл екі жаққа бірдей пайдалы бата. Сен өлсең, зұлымдық қылудан тыйыласың. Ел сенің

зұлымдығыңнан құтылады. Алғашқы туыс – бір туыс, әдет – екінші туыс. Алғашқы туысыңнан түзелуге болады. Әдетті тастап түзелу – сендей жуанның қолынан келуі қиын іс, бірақ шырағым, мен саған бір әңгіме айтайын, соны ұғып алсаң, – сен де түзелер едің » – депті де, айтыпты: «Бұрынғы заманда әлі жеткенге күшпен, әлі жетпегенге айламен зорлық қылып, ел қақсатқан бір залым ұйықтап жатса, қасынан өтіп бара жатқан үш адамның бірі: «Мына залым кешке дейін оянбаса, талай момын зұлымдығынан аман болар еді», – депті. Онда тағы біреуі: – «Тіпті, ертең де оянбаса игі еді», – дегенде, қалған біреуі: – «Шынында, мұның осы ұйқыдан оянбай өлгені артық, сөйтсе тамам адам зұлымдығынан құтылар еді» – депті. Әлгі залым ұйқылы-ою жатып, сөздің бәрін естіпті де, өзіне-өзі: «Үш кісі қауым деуші еді. Мынаның бәрі менен безер болды. Ойлап қарасам, тамам адам баласы бір бауыр, бір дене сияқты, әр адам сол дененің бір мүшесі, бір мүше аурулы, зиянды болса, тамам денені тынышсыздандырады. Мен аурулы мүше екенмін де, тамам адамды тынышсыздандырған екенмін. Мен не бұл адамдардың ортасынан кетуім керек, не болмаса барша жанға тынышсыз болатын залымдықты қоюым керек екен ғой», – деп, бұрынғы мінезін тастап, түзеліп кетіпті. Шырағым! Мен кереметті әулие емеспін. Әулиелік деген түзу жолмен жүріп, түзу ақыл айту болады. Менің саған соңғы берген батам – осы әңгімем. Мұны қабыл көрсең, сен де түзелерсің», – депті. Насихатты тыңдаған адамның құлағында қырағы көзі болса, жүрегінде әділ тезі болса, сәті келген дәрідей ем болып, жаман мінезді жазады. Егер ондай болмай, құры ғана қуыс құлақпен тыңдаса, құмға сіңген сумен бір есеп болып, жалғыз тал жасыл шөп шықпайды.

* * *

Жиі тоқылған жібек бұйымдай құлаққа жұмсақ, тәтті пісірілген сіңімді тамақтай жүрекке жайлы тиетін, жақсы үнді, сұлу сөзді ақындар май айының қызыл гүліндей, қыршын жастардың қызықты, қымбат өмірлерінің қиын сырын сипаттаса, кейде қыс айының декабрінде жайлаған жасыл гүлді қуартатұғын, талай-талай жүректердің тамырын жүзінің нұрымен билеп соқтыратын сұлуларды солған жемістей суалтатын баянсыз өмірдің бақытсыздық мұңдарын сипаттаса, сол айтылған сөз, салған ән қуаныштың да, қайғының да өзіне лайықты сөз ұнаулы үнмен айтылса, дүниеде осыдан жақсы жанға жайлы әдемілік, жарасымдық бар ма екен? Бет сұлулығы – тән сыйы болса, дауыс пен сөз сұлулығы – жан сыйы ғой, әрине тән

сыйынан жан сыйы артық екеніне дау жоқ, бірақ бет сұлулығын әркім-ақ таниды. Сөз бен ән сұлулығын танушы аз.

Бір тұзақшы бір бұлбұл, бір ала қарғаны ұстап алып, екеуін бір шарбаққа қамап қойғанын құс жайын білетін бір адам көріпті де: «Сайрайтын бұлбұл мен бақыратын қарғаны неге бірге қамайсың?» – десе, тұзақшы «Бұлбұл қайтсем сайрайды? Қарға қайтсем бақырады?» – депті. Ол адам: «Бұлбұлды үлкен жақсы шарбаққа қойып, қонуына гүлденген тал орнатып, алдына әдемі гүлдер қой, қарғаның қонуына өлексенің қу басын қой да, алдына сасыған жемтік таста», – депті. Тұзақшы сол айтқанын қылса, бұлбұл гүлді көрген соң, жас өмірдің жайнаған түрін, өтетұғын баянсыз кәрі өмірдің мұңлы сырын неше түрлі нақысты дауыспен сайрапты. Ал қарға қу басты көрісімен қарғып үстіне қонып, алдындағы жемтікке қарап, өңешін созып: «Қарқ-қарқ» деп екі шақырып, жемтікті шоқи бастапты. Сонда әлгі тұзақшы: «Ана кішкентай торғайдан мына қара-ала құсым жақсы екен, бұл тамағын көрісімен қуанып, маған: «Рахмет, рахмет», – деді де, тамағын жеді. Ана, шіркін, тамақ та жемей, рахмет те демей, құры қиқылдап-шиқылдап азапқа түсіп, өлгенше мылжындады және мынаның дауысы шыққанда, оның жіңішке дауысын естуге де болмайды. Әрине, дауысы зордың пайдасы зор, мәселен, есек адамның көп жұмысын бітіреді», – депті. Былғаныш наданнан таза ғалым қандай жиренсе, таза ғалымнан былғаныш надандар сондай жиренетіні анық.

ҚОШ !

Жас өтті тынымсыз,
Өнерсіз, ғылымсыз,
Надандық жолымен
Кеттім-ау білімсіз.

Оқытпай баламды,
О да өсті тыюсыз.
Ойламай шамамды
Алды-артым жиюсыз.

Бақ қайда қиынсыз,
Бос тілек сыйымсыз,
Қазақ та қажытты,

Күнім жоқ жиынсыз.

Бір жол бар келгісіз,
Қайта өмір көргісіз.
Ізім жоқ, түзім жоқ,
Өттім-ау белгісіз!

Қағазым – жолдасым,
Қаламым – сырласым,
Өлген соң белгілі,
Қайта кеп тұрмасым.

Тіл сорлы – сырласым,
Бекерге тұрмасым,
Алдымнан жарылқап,
Алла кәр қылмасын.

Ел анау, мен мынау
Қайтейін, бір басым.
Аман бол, ағайын,
Татуым – қимасым.

Надандық жаман ғой,
Оқыған – адам ғой
Ізденіп көріңіз,
Ғылымды заман ғой.

Насихат тегін ғой,
Салулы егін ғой.
Еңбек қыл, ерінбе,
Араздық кегін қой.

Ғылым бір кенің ғой,
Ауырсаң емің ғой.
Бәріне жетеді,
Таусылмас көлің ғой.

Мен қайғы жедім ғой,
Қапы өттім дедім ғой,
Қазағым, қам ойлан,
Сен де адам едің ғой.

Құдайбердиев Ш. Шығармалары / Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/ – Алматы, 1988. – 121-125 бб.

3 бөлім

Шәкәрімтану мұрасы

*Адамдық борышың –
Халқыңа еңбек қыл.
Ақжолдан айнымай,
Ар сақта оны біл.
Талаптан да білім мен өнер үйрен,
Білімсіз,
Өнерсіз,
Болады ақыл тұл.
Мақтанға салынба
Мансаптың тағзы үшін
Нәпсіңе билетпе
Басыңның бағзы үшін.
Өміріңді сарып қыл өлгеніңше,
Жоба тап,
Жол көрсет,
Келешек қамы үшін.
Қайтадан қайырылып,
Қауымға келмейсің.
Барыңды ,
Нәріңді,
Тіршілікте бергейсің.
Ғибрат алар артыңа із қалдырсаң –
Шын бақыт,
Осыны ұқ,
Мәңгілік өлмейсің*

Шәкәрім Құдайбердіұлының тәліми көзқарастары туралы бірер сөз

Жақын арада Семейде, Қарауылда, Жидебайда Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтің 100 жылдық мерейтойы аталып өткен еді. Ол кісі өмірбақи әкесінің мұрасын теріп-жинақтап баспаға дайындап, табылған қазынаны Абай мұражайының қорына өткізіп, бірақ, өкінішке орай Шәкәрімнің аты мен шығармашылығы ақталуын көре алмай кеткен жан еді. Ахат ағай өзі де суырып салма ақын болған, Кеңес Одағының 60 жылдығына арналған айтысқа қатысқан, Қазақстан республикасына еңбегі сіңген мұғалім еді. Ұлы адамның асыл тұяғы бар ғұмырын аталар аруағы мен халқының алдындағы борышын атқаруға сарп еткен еді...

Қазақтың тәлімдік ой-пікірлері көшпелі елдің бала тәрбиелеудегі тәжірибесін жинап-сақтап ғылыми педагогиканың бастау бұлағы болғаны дау тудырмайтын жәйт. Халықтық тәлім-тәрбиенің ғылыми педагогикадан айырмашылығы оның тәжірибелік бағытта екендігінде, сонда, халық тәрбиесі дегеніміз ең алдымен жанұядағы тәрбие тәжірибесі болғанына күмән жоқ. Ақын-ағартушы Шәкәрімнің көзқарастары қыр халқының жас ұрпақты өсіру мен оқытып тәрбиелеудегі талаптарына сүйеніп негізделген. “Түрік, қазақ-қырғыз һәм хандар шежіресінде” Шәкәрім өзінің тұлға ретінде қалыптасуына демеуші болған үш кісінің есімін атаған. Солардың біріншісі – үлкен атасы тобықты руының биі Құнанбай қажы Өскенбайұлы. Ерен әділдігімен ел ортасында құрметке бөленген Құнанбай қажының отбасы елге үлгі болып, бала тәрбиелеуде өз дәстүрлерімен ерекше көзге түсетін. Бұл ошақта Абай, Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия сияқты ақындар дүниеге келді. Шыққан тегіне, дәулет-байлығына мастанбай қажы әулеті балаларының әрбіреуі киіз үйді құру мен бұзу, бүркіт салу, аң аулау, құс ату, ет бұзу, темір-терсек соғу, арба мен сағат жөндеу, бұдан да басқа тұрмыс жұмыстарын атқарған. Үлкен атасы немере-шөбересінің ақыл-ойын, санасын, мінез-құлқын, қол өнерін халықтың әдет-ғұрпын сақтай тұрып ретімен дамыта білген.

Туған жұрттың өсіп-өнуін армандаған, келешек ұрпақты тәрбиелеу тәсілдерін іздеген, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына қамқорлық жасауды көздеген Шәкәрім өзі шыққан отбасының, атасы Құнанбайдың тәліми тәжірибесін үлгі тұтты. Атасынан кейін ол ағасы Абайға соның жетелеуімен ержеткені үшін ризалық білдірген. Ұлтының мақтанышы болған ағалы-інілі тек қан жағынан туыс болып

қоймай, олардың жан сырлары, рухани ізденістері ұштасып жатты. Әдебиетке біртабан жақын болған Шәкәрім жастайынан ақыл кені болған халықтың ауыз шығармаларын: жырлар мен өлеңдерді, айтыс пен термені, қисса мен дастандарды көп білуге тырысты. Фольклор арқылы ақын туған даланың әдет-ғұрпын, тұрмыс-салтын, тарихын жетік білді десек, дау тумас. Сынды көзбен қарап қазақ елінің этнопедагогикалық талаптарын өз бойына сіңірді. Халықтық тәлім-тәрбиеден ғылыми педагогикаға жол алғанының бір белгісі – 19 жасынан бастап Шәкәрімнің шежіре жинауға кірісуі. Бұл еңбектің мақсаты тек қазақ рулары мен хандары, жүздері мен батырлары тарихын зерттеп игеру емес-тін. “Шежіреде” ақын-педагог тарихи оқиғаларға орай өз түсініктерін айқындап, қазақ жастарының тарихи санасын, өзіндік этникалық санасын жетілдіру мақсатын көздеген-ді.

Фольклор арқылы ақын қыз бала мен ұл бала тәрбиелеудегі ата-ана ролін, әке-шешеге деген балалардың сүйіспеншілігін, әйелге деген қамқорлықты, адам өмірінің құндылығы мен маңызын тапты. Ауыз әдебиеті қазақ халқының қоғамдық өмірін қалыптастырудағы, елді бірлікке, жұртшылықты адалдыққа, адамгершілікке баулаудағы әсері туралы ол әңгіме етіп тұратын. Жастар өзінің туып-өскен жерлерінде осындай шығармалардың бар болғанын біліп, адамгершілікті жоғары дәріптеген туыстарынан тәлім алсын деп ойлаған. Шәкәрім шығармаларында туған қоғамның педагогикалық тәжірибесінен алынған афоризмдер жиі кездеседі. Халық мақал-мәтелдерін қолдануымен қатар өзі де көптеген нақыл сөздердің авторы болған. Шәкәрімнің ұлы Ахат Қазақстан Ғылым Академиясына 200 жуық мақал-мәтелдерін жинап тапсырған. Кейбір халықтың дана сөздерін өзгертіп, педагогикалық реңін /нюансын/ жаңғыртып, жастардың сезімі мен санасына әсер етуін күшейткен.

Халық мақалы:	Шәкәрім мақалы:
Еңбек етсең емерсің	Ерінбеген емер,
Ұрыспай айрылған – жараспаққа жақсы	қажымаған жеңер
Шебердің қолы ортақ, ақынның сөзі ортақ	Ұрыспай айрылған – ұялмай көріседі
	Шешеннің нақылы ортақ, көсемнің ақылы ортақ

Шәкәрімнің өз мақалдары:

қорқаққа пана болмас қалың тоғай,
жалқауға бүгінгіден ертең оңай;

сыйлай берсең сараң да мырза болады;
жақсы жүрген жеріне кент салар,
жаман жүрген жеріне өрт салар;
тасын ала берсең тау да таусылады,
тамшысын ала берсең көл де таусылады.

Шәкәрім нағыз таза ұлттық ортадан шығып, дала педагогикасы объектісі болып, ұлттық рухтағы тәлімді өз басынан өткізген кезі келгенде ұлттық пен жалпы адамдық педагогиканың субъектісі мен зерттеушісіне айналды.

Неше тіл білсең - сонша рет адам боласың дейді халық нақылы. Таза қазақы ортадан шыққанына қарамай ақын араб, парсы, татар, шағатай, өзбек, орыс тілдерін еркін меңгерген. Оның лингвистикалық талаптары дүние жүзіндегі елдердің ғұламаларымен таныстырып, солардың демократтық, гуманистік идеяларына сәйкес өзіндік көзқарастарын түйіндеуге мүмкіндік берді. Шәкәрім Шығыс және Батыс мәдениетін меңгеріп, жалпыадамдық құндылықтарды, соның ішінде этнопедагогикалық, этнопсихологиялық, моральдық концепцияларды философиялық лирикасында, ғылыми аңсарларында /трактат/ шынықтырып дамытқан.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ елінің психологиялық ой-пікірлерін дамытқан ғұламалардың бірі. Бұл мәселелер арнаулы зерттеулерді күтуде. Біздің алдымызға қойған мақсат – ақын-ойшылдың тек қана педагогикалық психология шеңберіндегі көзқарастарын шолып өту.

Шәкәрімнің психологиялық тұжырымдамалары – оның көп жыл бойы Шығыс пен Батыс мәдениетін танып білуінің нәтижесі. Ақынның психологиялық көзқарастары философиялық лирикасында, “Үш анық” және “Мұсылмандық шарты” аңсарларында айқындалған. Психологияға деген қызығушылық оның 1919 ж. қазақ тілінде шыққан психология оқулығына пікір жазуға себеп болды /осы пікірдің үзіндісі ҚазМУ проф. Қ. Жарықбаев архивінде бар/. Шәкәрім өз ғылыми терминдерін ұсынған: “Жан сыры” деп аталған “психология” деген пән. /Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шығармалары. Алматы, Ғылым, 1988, 340 бет/.

Ең алдымен ақынды психологияның философиялық негіздері қызықтырған. Ол өзінің жан туралы, жанның қасиеттері мен қажеттіліктері туралы түсініктерін философияның негізгі мәселесімен ұштастырып қараған. Материя мен сананың қарым-қатынасы туралы сұраққа идеализм тұрғысынан жауап бере тұра, бар болмыстың себепкері жаратушы-құдай деп, Шәкәрім тек өзіне тән дәлелдерді келтіреді. «Жан тән жасар, тән жанды жарата алмас... Жан - қожа, тән

дегенің - жанның құлың. /Шығармалары, 139 б./ “Тән – терезе, қарайтын жан иесі” Психологияның күрделі мәселесін қарапайым сөзбен түсіндіру – ақынның ағартушылық бағытының белгісі.

Психологиялық мәселелерді ол материалистік тұрғыдан қарастырған. “Дене сауат сықылды жанның орны, дене мен жан екі басқа, жан мен тән - қосылған ерлі-қатын” /Шығ., 200-201/.

Ойшылдың философиялық «жан» түсінігі гносеологиялық “рух, идея, ақыл” түсініктеріне сәйкес келеді. Философияның негізгі мәселесі ішінде жан мен тән, материя мен сана бір-біріне қарама-қайшы, бұл таза материализм белгісі емес пе?

Шәкәрімнің аңсарларында диалектикалық материализмнің басқа да белгілері кездеседі: “...Жан дене сияқты емес... Екеуі бірігіп тұрған кезде бірі-біріне қатты әсер береді. Жан мен дене бір-біріне, тіпті басқа түрмен болса да, жаратушы ол екеуін бірі-біріне әсер беретін қозғалыстан болғызған, жаңа денесімен әсер беріп, денені жан әсерімен қозғалыс қылғызған” /Үш анық, 13 б./

Ақын-ғалым ғылыми тұрғыдан дене мен рухтың, тән мен психиканың бірлігі мен қарама-қарсылығын түсіндірген. Жеке тұлғаның ”мен“і – оның денесіндегі жаны, - деп санаған Құдайбердіұлы. Адам, оның пікірінше, физиологиялық және психологиялық процестердің, рух пен дене қызметтерінің бірлігі, ажыратылмастығы.

Біздің ойымызша, Шәкәрім И. М. Сеченов және И. П. Павловтардың еңбектерімен таныс болған “...Дененің арасы сезімнің орта тұрағы, центрі мида, ол тоқтаса бәрі де тоқтайды. Сол мидағы орта тұрақпен мұқұм денелер арасындағы сезетін, қимылдататын тамыр-сіңірлерге тұтастыратын бір жалғастық /проволкі/ бар”. /Үш анық, 12 б./ “...Ми, жұлын, электрия қуаттарын жинайтын лаео бөтелкесі батарея сауыттары сияқты жанның тұрағы, ол бұзылса электрия кеткен сияқты жан да кетеді” /сонда, 31 б./

Өз заманына сай ғылыми көзқарастарға ие болған ағартушы адамның психикалық қызметінің табиғатын ашқанда, таным процестерінің механизмін көрсеткенде діни түсініктерден аулақ болған. Осы орайда айтып кеткен жөн болар: Шәкәрім орта ғасырлардағы ұлы түркі ғұламасы, энциклопедист әл-Фараби және қазақ ойшылы Абай салған жолмен жүріп, солардың ой-пікірлерін дамытса, Шәкәрімнің еңбектері Ж. Аймауытов пен М. Жұмабаевтардың оқулықтарына жол сілтейді.

Психикалық қызметтің формалары туралы ойларында Шәкәрім гилозоистармен панпсихистарға бір табан жақын. Оның ойынша, жан адамдарда да, жануарларда да, өсімдіктерде де бар, бірақ, өсімдік пен

хайуанат әлемінде түйсік дәрежесі төмен болады. Шәкәрімнің адам танымы мен жәндіктердің психикасының сапалық айырмашылығы туралы жазған ойлары қазақ қоғамындағы гносеология дамуындағы жаңа сөз, жаңа саты ретінде Қазақстанның ғылыми психологиясының негізін қалағаны анықтан анық.

Ойшыл-рационалистің ерекше назарын аударған мәселенің бірі – таным процестерінің табиғаты, түп-тамыры. “Біз әр нәрсені денедегі сезімімізбен білеміз. Мұқым барлықтың бәрі жаралыс жолмен еріксіз бар болып жатқанын көріп, біліп тұрамыз... Тән сезіп, құлақ естіп, көзбен көрмек, мұрын иіс, тіл дәмнен хабар бермек. Бесеуінен мидағы ой хабар алып, жақсы, жаман, әр істі сол тексермек.” (Шәкәрім. Үш анық.)

Ақын-философ шығармаларында таным процестері материалистік диалектикадағыдай белгілі үш дәреже, сатыларға бөлінбеген.

Сонымен, Ш. Құдайбердіұлы халықтық тәлімді сынды електен өткізіп, дүниедегі сан түрлі педагогикалық тұжырымдарды жан-жақты қарастырып, этникалық және ғылыми педагогикалық ой-пікірлерді өзара байланыстырып туған қоғамының қазынасына айналдырды.

Шәкәрімнің тарихи, ғылыми, философиялық, психологиялық, педагогикалық көзқарастары Қазақстан ғылымының негізін салған кәсіби педагогтар, психологтар, философтар мен тарихшылардың ойларының қайнар көзі болды.

Құдиярова Анна Мергенбайқызы

*“Дарын” әлеуметтік-гуманитарлық институтының
ректоры, профессор*

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ЖӘНЕ ТҮРІКШІЛДІК

Тәуелсіздікке қолы жеткен қазақ жұртына есімдері тарихта беймәлім болып келген біртуар дара тұлғалардың өмірін, халық үшін атқарған қызметтерін жан-жақты зерттеп, олардың әрқайсысын халық арасында терең насихаттап отыру – бүгінгі күн тәртібінде тұрған көкейтесті мәселе.

Міне осылардың алдыңғы қатарында есімі халқына қайта оралған дала философы, тарихшы, аудармашы, музыкант Ш. Құдайбердіұлы тұрады. Ш.Құдайбердіұлы Абайдың реалистік дәстүрлерін жалғастырған, эпикалық жанрдың дамуына зор үлес қосқан ірі ақын және ойшыл болды. Шәкәрімнің әдеби творчествосы идеялық - тақырыптық мазмұны өзінің ауқымдылығымен де, көркемдік қуатының молдығымен де ерекшеленеді. Оның творчестволық мұрасы мол және ол ХІХ-ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Бұл мұра ұзақ жылдардағы “үнсіздік” пен нақақ жаладан кейін халыққа қайта оралды. Ұлы Абайдың ақын шәкірті, ет жақын інісі Шәкәрім Құдайбердіұлы өз алдына бір әлем. Халқына қайта оралған мол қазынасы ғылыми зерттеліп, әлі де болса бір ізге түсе қойған жоқ. Шәкәрім өмірінің толысқан кезі бүкіл Ресей мен қазақ даласындағы болып өткен ірі оқиғалар мен үлкен өзгерістерге тұспа – тұс келген еді. 1905-07 жылдардағы төңкерістер мен Столыпин реакциясының ауыртпалығы, 1914 жылғы бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы қазақ даласындағы дүрбелең оқиғалар, 1917 жылғы Ақпан, Қазан төңкерістері, сонымен бірге ақын өскен Шыңғыстау, Семей өңіріндегі Қолчак ылаңы, аласапыран заманында дүниеге келіп, туған халқының арашасы болған қазақ зиялыларының Алаш қозғалысы, қазақ даласында Кеңес өкіметінің орнауы, оның саясатындағы адам төзгісіз бұрмалаулар мен асыра сілтеушілік, 1920-21 жылдардағы ашаршылықтар, 1928 жылғы конфискация науқаны ақын көзқарасында өз ізін қалдырады. Осы кезеңде Шәкәрім Семей қаласында ұлтымыздың рухани көсемдері–Ә.Бөкейханов, Ж. Аймауытов, М. Әуезовтермен бірге “Алаш” атты қозғалысқа араласады.

Шәкәрімнің өмірі мен жазушылық қызметі Семей қаласымен тікелей байланысты. Семей топырағы Қазақстанға ғана емес, бүкіл әлемге ерекше танымал, себебі, Семей жері - ХХ ғасырдың басында Қазақстандағы ірі мәдениет ошақтарының бірі болды. ХІХ ғасырдың

соңы мен ХХ ғасыр басында Семей өңірінде шыққан газет-журналдардың беттерінде елдің тарихы, саяси-шаруашылық, мәдени мәселелер жайында мақалалар жарияланып тұрған. Шәкәрім осы кезеңдегі баспасөз беттеріндегі С.Торайғыров, С. Дөнентаев, Ж. Шанин, Р. Мәрсеков, Ш. Тоқжігітов т.б. қазақ зиялыларының шығармаларымен жақсы танысып отырған.

Ақынның өмірбаяндық деректеріне сүйенсек, Шәкәрім өз заманында бүкіл Түркістан өлкесіндегі білімдар, ойшыл азаматтардың бірі болған. Институт, университет түгіл, ешқандай гимназия, ешқандай лицей есігін ашып көрмеген дала данасы Шәкәрім Құдайбердіұлы медресенің білімімен қанағаттанып қалмай, араб, парсы, шағатай, орыс және Еуропа әдебиетін жетік білген.

1903 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ даласындағы бірден-бір ғылыми-зерттеу орны болған Императорлық географиялық орыс қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесіне мүше болып қабылданған. Қазан төңкерісіне дейін көзі тірісінде оның бірнеше кітаптары жарық көреді. “Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі” және “Мұсылмандық шарты” Орынборда 1911 жылы басылып шығады. “Қазақ айнасы” өлеңдер жинағы, “Қалқаман-Мамыр”, “Еңлік-Кебек” поэмалары Семейде 1912 жылы жарияланады. Осы жылдары Шәкәрім “Айқап” журналы мен “Қазақ” газетінде көтерілген әлеуметтік мәселелерге белсене араласып, бірнеше мақалалар жазады.

ХХ ғасырдың басында Ресей империясының отарлық езгісіндегі түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысында түрікшілдік белгілі бір мәнге ие болады. Түрікшілдік азаттық, егемендік жолындағы күрестің туына айналады. Түрікшілдік қозғалысына барлық түрік халықтарының зиялыларымен қатар, қазақ зиялылары да тартыла бастайды. Қазақ халқы түбі бір туысқан түрік халқының Отанына білім іздеп, Түркия шаһарларына жол тартқан. Қазан төңкерісіне дейін Ресей империясында түрік тілдерінде шыққан басылымдардың ішінде кең таралғаны “Тәрджиман” газеті болды. Ол газетті шығарушы түрікшілдік туын Ресейде тұңғыш көтеруші И. Гаспринский (Гаспралы) болды. Ш. Құдайбердіұлы осы “Тәрджиман” газетін жаздырып алып, үзбей оқыған. “...Абайдан соңғы ұстазым – “Тәрджиман” газетінің иесі И. Гаспринский десем бек дұрыс. Анықтық үшін сол кісінің газетін оқып, бек көп пайдаландым. Алла тағала екі дүниеде мақсатына жеткізсін! Әумин!” – деп жазады осы шежіреде.

Тарихи тұрғыда жүйеленген ғылыми зерттеу болмаса да, Ш. Құдайбердіұлын біз қазақ халқының тарихшысы деп толық айтуымызға құқымыз бар. Оның дәлелі ретінде Ш. Құдайбердіұлының

мол мұрасының бірі – “Түрік, қырғыз-қазақ Һәм хандар шежіресі” атты еңбегін атауымызға болады. “Түрік, қырғыз-қазақ Һәм хандар шежіресі” – Шәкәрімнің баспа бетін көрген тұңғыш кітабы. Кітап “Шежіреден бұрын”, “Шежіре басы”, “Қазақтың қайдан шыққаны”, “Хан шежіресі”, “Шыңғыс хан шежіресі”, “Стамболдағы Ғұсманлы түрік Һәм сұлтандары”, “Парсыдағы Һәм Закавказдағы түрік нәсілі”, “Сарт”, “Өзбек”, “Ноғай”, “Башқұрт”, “Қалмақ Һәм телеуіт”, “Түрікмен”, “Яқұт”, “Оранхай”, “Енисейдегі түрік”, “Күншығыс Түркістандағы түрік” деп аталатын ірілі-ұсақты бірнеше тараудан тұрады. Көлемі 114 бет. Тараулардың атынан көрініп тұрғандай Шәкәрім шежіреде әуелі адамның пайда болуына, одан соң бүкіл түрік нәсілді халықтар шежіресіне тоқталады да, бірте- бірте тікелей қазақтың шығу тегіне, хандар шежіресіне және түрік нәсілді көптеген халықтардың тегіне ойысады. Шежіренің ең ірі тарауы “Қазақтың қайдан шыққаны” деп аталады. Бұл Абайдың “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” атты еңбегінде де кездеседі. Түрік елін, араб жұртын көрсем деп іштей армандап кеткен Абай ізгі мұратын інісі Шәкәрімге аманаттап тапсырады. Стамбұл шаһарында айлап тоқтаған Шәкәрім қажы ғылым ордаларын аралап көріп, тарих ақтарып, нота жазуды үйреніп, түрік, араб, парсы тілдерін жетік білуінің арқасында түрік халықтары шежіресін жазуға ден қояды. Ш. Құдайбердіұлы бұл шежіресін Кіші Аравия еліне барып, Мекке, Медина қалаларындағы мұрағат материалдарының негізіне сүйене отырып жазады.

“...Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: “Тәбіри, Тарих ғұмыми, Тарих антшар аласлам, Нәжиб Ғасымбектің түрік тарихы, Әбілғазы Баһадүр ханның жазған “Шежіре түрік” және әр түрлі кітаптардан алынған сөздер орысша кітаптан оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары – “Құдатғу білік”, “Қошочидам” деген кітаптардың сөздері мен қытайдың Юән- шау- Ми-ши деген жазушысының сөзі және араб–парсы, рум–Еуропа жазушыларының сөзі және қазақтың жаңылыс айтқан өтірік аталары- бәрі сол кітапта бар.” Ш.Құдайбердіұлы бұл шежіресінде қазақ халқының шығу тегін, үш жүздің тарихын, қоныс аударуын, қалыптасуын және хұндар түрік нәсілді жұрт болғандығын ғылыми жан-жақты дәйекті деректермен негіздейді. Жалпы, бұл шежіреде Ш. Құдайбердіұлы тарихта өзіндік із қалдырған Шыңғыс хан

ұрпақтарына және қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын хандар тарихына тоқталады.

Шежіреге қатысты тарихи мәліметтерді Ш. Құдайбердіұлы түрколог – ғалымдар Аристов, Березин, Левшин, Радлов еңбектеріне сүйенгендігі туралы сөз арасында келтіре кетеді. Бұдан біз Шәкәрім бұл кітаптарды түпнұсқа күйінде зерделей оқып, өзіндік ой түйгендігін көреміз. Бұл “Жасымнан жетік білдім түрік тілін” деп жырлаған ақынның білім дәрежесінің өте жоғары болғандығын көрсетсе керек.

Шәкәрімнің ғылыми ғұмырнамасына көз жүгірту мақсатында Орталық Мемлекеттік мұрағатта болғанымызда Шәкәрім Құдайбердіұлының жеке архиві болмай шықты. Шашырап жатқан құжаттардың ішінен Шәкәрімнің қоғамдық қызметіне қатысты құжаттар, оның ішінде 1905 жылы қажыға баратындардың және шетелге шығатын төлқұжат берілгендігі туралы анықтамалар тізімінен таптық.

Шәкәрім өмірінің әлі де беймәлім тұстары жетерлік. Ақын 1903 жылы Семейдегі орыс географиялық қоғамына мүшелікке қабылданғанда өзі толтырған анкета, өмірбаян қағаздары сақталуы да мүмкін. Міне, осындай құнды құжаттарды Қазақстан, Ташкент, Ресей мұрағаттарынан іздеп табу шәкәрімтанушыларға үлкен міндет жүктейді. Шәкәрім мұрасын терең зерттеп, келер ұрпаққа кемшіліксіз жеткізу–оның әлемдік, қоғамдық, сана қазыналарын жарқырата көрсету деп ұғамыз.

О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШАКЕРИМА

24 (11) июля 1858 года в местечке Байкошкар Чингисской волости у Кудайберды Кунанбайулы родился сын Шакерим, и, можно было заранее предсказать: этот мальчик унаследует разносторонние склонности и способности родителей.

Кудайберды, как свидетельствуют источники, отличался добрым нравом, спокойным характером, пользовался любовью близких людей. Будучи болезненным, он часто сидел дома с детьми, читал им книги на турецком языке, знакомил их с казахским эпосом, учил рисовать, вырезать из бумаги фигурки животных и птиц.

Жена его Толебике получила в народе новое имя "есті мырза Дэметкен" (благонравная покровительница). Она выделялась среди женщин своего круга тем, что искусно шила, вязала, кроила. Толебике обладала широким интеллектуальным кругозором: в качестве приданого привезла с собой сундук, наполненный книгами на арабском, турецком, персидском языках (бабушкин сундук с книгами описан в воспоминаниях Ахата Шакеримулы).

Именно мать, как ни странно, научила сына кузнечному делу, передала секретыковки ножей, точки железа, обучила его строгать и вырезать по дереву. Родственники по материнской линии славились поэтическими и музыкальными дарованиями, в семье считали, что Шакерим унаследовал музыкально-поэтические способности с их стороны.

Согласно воспоминаниям Ахата, его отец был ближе к своим родителям по духу, чем остальные дети.

Таким образом, считаем, что дарования родителей, их склонности, интеллектуальные возможности и любовь к литературе перешли к будущему акыну вместе с молоком матери и даже ранее, на генном уровне.

Формирование личности и мировоззрения каждого человека, естественно, начинается в практике семейного воспитания и обучения. Национальная казахская педагогика, являющаяся частью общественной жизни, усваивалась Шакеримом в ходе собственного воспитания и самовоспитания.

Русская администрация, стремившаяся подорвать влияние представителей «белой кости–традиционных носителей власти в степи, привлекала в колониальный аппарат управления энергичных и способных казахских родоначальников. Одним из таких нетрадиционных управителей стал дед Шакерима Кунанбай,

несмотря на происхождение из «черной кости, занимавший пост ага-султана, что было отражением исторических условий.

Семья бия Кунанбая, уважаемого сородичами и соседями за справедливость и мудрость, была известна семейными традициями воспитания детей. Знатное происхождение не мешало тому, что молодежь большого семейства была приучена выполнять все необходимое в условиях полукочевой действительности. Ездить верхом, метко стрелять, охотиться с беркутом, собирать и разбирать юрту, свежевать тушу животного, чинить арбу, ковать ножи и другие хозяйственные предметы – не составляло для них большого труда. Физическое и трудовое воспитание младших под бдительным оком деда, хранителя народных и семейных обычаев, сочеталось в этой среде с нравственным и умственным.

Редкая казахская семья выписывала в то время из города Семипалатинска учебники, художественные книги, газеты и журналы на различных языках для умственных занятий детей и расширения их кругозора. Для многочисленной молодежи кунанбаевского семейства это было привычным делом.

В отличие от своего отца Ускенбая Кунанбай следовал и новым веяниям: обучал детей и внуков не только у домашнего муллы, но и в русских школах, гимназиях, кадетском корпусе. Например, Абай, Халиолла.

Как явствует из предисловия к трактату «Родословная», Шакерим считал деда своим первым учителем, наставником. Акын возвращался к образу дедушки и в стихотворениях.

Әділ деп ел мақтаған	Народ почитал за
Құнанбайды,	Справедливость Кунанбая,
Көзінше ел әдепсіз	Никто при нем не совершал
іс қылмайды.	Проступков.
Ұрлық, зорлық, зұлымдық ...	Воровство, насилие, зло...
Бәрін тыйып,	
Арам деп атқызбаған	Все прекращалось,
Насыбайды.	Запрещал, как нечисть, нюхать табак.

Самые первые мироощущения Шакерим сформировал в родной семье, семейное воспитание позволило будущему мыслителю познакомиться с основами казахской этнической философии.

В предисловии к "Родословной" Шакерим назвал имена троих людей, оказавших сильное влияние на становление его личности.

Вторым наставником, после деда Кунанбая, он считал старшего брата Абая (брат отца у казахов считается братом, в отличие от русского "дядя").

После смерти отца Шакерим воспитывался и формировал свои взгляды под руководством Абая, ставшего для него учителем в домашних занятиях, наставником жизни

Постигать грамоту он начал с пяти лет у окончившего Семипалатинское медресе муллы Утебая, обучавшего детей Кудайберды и мальчиков из соседних аулов. После болезни в 9 лет эти уроки прекратились и ... одаренный мальчик приступил к занятиям в школе самообразования под руководством Абая: читал подобранную им художественную и научную литературу, пробовал свои силы на поэтическом поприще.

По приглашению Абая к ним приехал известный домбрист Биткенбай, чтоб за год научить Шакерима игре на национальном музыкальном инструменте. Так было положено начало еще одному дарованию акына - музыканта (владел домброй, скрипкой, гармонью), композитора (создал кюи - музыкальные инструментальные пьесы и песни), исследователя музыки Вместе с друзьями и родственниками-музыкантами юный Шакерим устраивал импровизированные концерты оркестра из скрипки, гармони, домбры, ударных инструментов (что вполне успешно заменяли медный таз и скалка).

Абай возил его на айтысы – состязания акынов. Присутствие, а позднее и участие в них оттачивало логику мышления и искусство владения родным словом поэта, развивало его импровизаторские способности, виртуозность игры на музыкальных инструментах.

Безусловно, что знакомство с именем Абая не должно ограничиваться тем, что он – основоположник казахской письменной литературы, чем грешат многие учебники, словари и энциклопедии. (привести примеры) Должно стать достоянием широкого круга читателей то, что он был основателем казахской школы просветительства, школы гуманизма, школы исторической, школы поэтической, имеющей собственные традиции. Абай–учитель, выпестовавший когорту талантливых учеников, способствовавший раскрытию их способностей. Как утверждал М. О. Ауэзов, появление школы Абая, воспарение учеников и воспитанников Абая стало историческим новшеством на казахской земле.

Остается лишь позавидовать объему и глубине энциклопедических знаний "выпускников" степного университета, который не уступал лучшим учебным заведениям не только XIX века, но и века XX. Слушателями абаевского университета были Шакерим,

Акылбай, Арип, Аубакир, Бейсембай, Какитай, Кокбай—ставшие гордостью казахского народа, новаторами-мыслителями, просветителями-наставниками. Как утверждают исследователи, самым близким к общему Учителю по духу, по силе таланта, по возрасту был Шакерим Кудайбердыулы.

Литературная одаренность Шакерима способствовала тому, что он с юношеских лет впитывал в себя частицу народной мудрости, хранящейся в старинных преданиях (кисса, дастанах). Будучи совсем маленьким, он читал наизусть поэмы "Тысяча одна ночь", "Ер Таргын", "Алпамыс", "Кобланды батыр", "Кыз Жибек", не мог прочесть без слез зар (плач) Толегена, Кыз-Жибек, Жадигера, Акжунис – героев степных дастанов. Кудайбердыулы интересовался древними песнями, в которых испокон веков казахи выражали свои чаяния, чувства, думы о смысле жизни, о назначении человека. Как видно из текстов произведений Шакерима, не оставляли его равнодушным философские и исторические песни-размышления (толгау) акынов-жырау Асана, Бухара, Марабая, Маркаски, Умбетя, Шортанбая, Сыпыра, Сабырбая, Жанака, Шоже, Кеншимбая.

Он собирал сведения для составления казахской родословной "Шежіре", потому прекрасно знал историю жузов и родов, ханов и батыров. Шакериму как автору дастана "Калкаман-Мамыр" (где одним из главных героев был Энет-баба, составитель свода законов Тауке-хана "Жеты Жаргы"), как волостному управителю (применявшему наряду с письменными законами и неписанные степные законы) было хорошо знакомо содержание "Жеты Жаргы", главного свода казахских законов.

Шакерим дал вторую жизнь в своих произведениях тем мыслям, что извлек из содержания "Жеты Жаргы", "Шежіре", народных дастанов.

В произведениях акына-философа встречается немало афоризмов, содержащих социальный опыт общества. Наряду с творческим использованием крылатой мудрости казахов, он стал автором оригинальных пословиц и поговорок. Около 200 кратких изречений отца собрал и сдал в рукописный фонд Академии Наук Республики Казахстан Ахат Шакеримулы.

Собранные афоризмы Шакерима свидетельствуют о творческом использовании им народных пословиц и поговорок, об их видоизменении: неожиданные повороты мысли, более емкие слова, свежие сравнения оттеняют нюансы крылатых выражений, способствуя их быстрому запоминанию слушателями и воздействию

на ум, чувства казахского читателя. Для наглядности и сравнения нами составлена небольшая таблица.

<p>В народе говорят:</p> <p>Еңбек етсең – емерсің (поработаешь – поешь)</p> <p>ұрыспай айрылған – жараспаққа жақсы (расставаться без ссоры – лучше для примирения)</p> <p>шебердің қолы ортақ – ақынның сөзі ортақ (руки мастера – достояние мира, слова поэта – достояние мира)</p>	<p>У Шакерима написано:</p> <p>Ерінбеген – емер, қажымаған – жеңер (не лентящийся – поест, неутомимый – победит)</p> <p>ұрыспай айрылған – ұялмай көріседі (расставшийся без ссоры – встречается вновь без стыда)</p> <p>шешеннің нақылы ортақ – көсемнің ақылы ортақ (изречения оратора – достояние мира, мудрость вождя – достояние мира)</p>
--	--

Собственные афоризмы Шакерима

<p>Қорқаққа пана болмас қалың тоғай, жалқауға бүгінгіден ертең оңай</p> <p>Сыйлай берсең сараң да мырза болады</p> <p>Жақсы жүрген жеріне кент салар, жаман жүрген жеріне өрт салар</p> <p>Тасын ала берсең тау</p>	<p>Трусу и густой лес – не защита, лодырю – лучше “завтра”, чем “сегодня”.</p> <p>Если оказывать почет, то и скупой становится щедрым.</p> <p>От хорошего остается городище, от плохого – пепелище.</p>
---	---

да таусылар, тамшысын ала берсең кел де таусылар	Камень за камнем – гору разберешь, капля за каплей – озеро высушишь.
--	---

Казахский фольклор предоставил Шакериму возможность проникнуться духом родного народа, впитать в себя его раздумья о смысле жизни, о единстве казахов, о дружбе и вражде, о воспитании нравственных качеств личности. Знакомство, постижение, использование, переработка фольклорного букета позволили акыну поднять в своем творчестве народную философию, мораль до научных высот.

Таким образом, генетическая предрасположенность, семейное окружение, установленные дедом Кунанбаем традиции домашнего воспитания, судьбоносные уроки Абая, национальный фольклор - все вместе взятое открывало перед молодым поэтом кладезь народной мудрости, ставшей одним из источников его творчества.

С отроческих лет зачитывался он газелями, рубайями, дастанами тюркских, персидских, арабских шаиrow Навои, Саади, Сейхали, Физули, Фирдоуси, Шамси, Хафиза, чьи произведения несли в себе литературный и философский заряд.

При составлении исторической летописи казахского народа он пользовался монографиями восточных авторов

Преимственность между гуманистическими концепциями представителей восточной классики и этическими, дидактическими, просветительскими взглядами казахского ученого-самородка отражена в его философской лирике и научных трактатах.

В рамках влияния восточной культуры хотелось бы отметить и роль татарских просветителей, особенно, Исмаила Гаспринди, которого Шакерим назвал своим третьим наставником после деда и Абая.

И. Гаспринди – основатель джадидизма, пропагандировавшего сочетание изучения ислама с изучением основ светских наук, редактор газеты "Тарджиман".

Шакерим свободно владел несколькими языками: арабским, персидским, татарским, турецким, узбекским, чагатайским (староузбекским), русским. Знание языков позволило ему не только переводить, но и сочинять на турецком, персидском языках бейты.

Смолоду язык турецкий изучил я
не от скуки,
Потому что на турецкий переведены
научи...
Понял я в чем тайна мира, мироздания
основа
Через лирику Востока...

(Пер. В. Цыбин)

Сколько языков ты знаешь, столько раз ты человек – гласит совершенно справедливо народная мудрость. Действительно, лингвистические способности поэта позволили ему познакомиться с творениями мыслителей разных народов в оригинале и под их влиянием сформировать собственные гуманистические, демократические воззрения. Он смог перешагнуть родовые и национальные предубеждения, подняться над обыденностью времени и возвыситься до уровня известнейших сынов Земли.

Реальная обстановка той исторической эпохи была такова, что русские переселенцы и чиновники, русский язык и русская культура стали неотъемлемой приметой будней казахского общества. И мы не можем утверждать, что Шакерим рос и воспитывался в изоляции от действительности, в изоляции от русских. В отличие от некоторых исследователей, подменяющих научный стиль изложения публицистическим, нам бы хотелось выдержать объективность исследования, его адекватность реалиям изучаемого периода, и потому следует признать, по-нашему мнению, русскую культуру одним из источников формирования мировоззрения акына.

Овладеть русским языком помог юному Шакериму хорошо говоривший по-русски сосед Нурпеис, специально для этой цели приглашенный Абаем. С 13 лет мальчик пристрастился к охоте с ловчей птицей, удивительно, но именно русский охотник научил его метко стрелять. В 17 лет обучил его игре на скрипке русский музыкант.

Большим помощником в освоении художественной и научной литературы Запада стала публичная библиотека имени Н. В. Гоголя, открытая в Семипалатинске в 1888 году. Здесь акын прочитал монографии Радлова "Об уйгурах", Аристова "О тюркских племенах", старые и новые издания произведений русских и европейских мыслителей, периодическую печать России. Здесь он встречался с политическими ссыльными - читателями библиотеки, некоторые из

них стали его "тамырами" (друзьями), например, Долгополов, Михаэлис, братья Белослюдовы.

По произведениям Кудайбердыулы нами составлен список имен западных поэтов, писателей, мыслителей, чьи строки послужили пищей для раздумий, образцом для подражания, предметом споров и дискуссий. Античные мыслители: Анаксагор, Архимед, Демокрит, Гераклит, Пифагор, Платон, Сократ, Эпикур, западноевропейские деятели: Августин, Байрон, Гартли, Дарвин, Декарт, Дольн, Дрепер, Конт, Коперник, Линней, Льюис, Маиен, Ньютон, Спиноза, Спенсер, Стуармель, Шопенгауэр, Фламарион, Фонтень, русские классики: Белинский Герцен, Гоголь, Лермонтов, Некрасов, Пушкин, Л. Толстой, Салтыков-Щедрин.

Предполагаем, что он читал изданные в конце XIX – начале XX века "Опыты" Спенсера, "Умственное развитие Европы" Дрепера, "Позитивную философию" Льюиса, "Мир как воля и представление" и "О воле в природе" Шопенгауэра.

Из огромного разнообразия русской общественной мысли Шакерим испытывал внутреннюю близость, особое тяготение к идеям Льва Николаевича Толстого, признавался, что мечтает быть таким, как Толстой ("мен болсам Толстойдай, арманым жок").

Духовная близость к Толстому отразилась и в переводах воспитательно-назидательных произведений русского писателя на казахский язык.

В трудные дни отлучения от церкви яснополянского учителя в далеком Казахстане зазвенели строки:

И от слов не отступаюсь, ученик я
Льва Толстого,
Хоть безбожником объявлен, но святош
бессильно слово:

Всею душой возлюбил он справедливости
дорогу
(Пер. В.Цыбин)

Общность их взглядов и позиций подтвердила завязавшаяся между ними личная переписка. Своим творчеством и подвижничеством оба они учили, как надо любить свой народ, как служить родному обществу, как беречь честь и достоинство личности, как выполнять веления совести.

Смеем подчеркнуть, что у кого бы ни учился Шакерим, каким бы примерам ни подражал, отношение ко всему с его стороны было творческим, восприятие - неизменно национальным.

Наивно полагать, что Ш. Кудайбердыулы - пассивный объект воспитания, впитывающий в себя эклектически идеи из разных источников. Нет, он был активным субъектом в поисках рационального зерна многих учений, исследователем научных и религиозных концепций, постепенно выработавший собственное видение мира.

К началу XX в. единственным научно-исследовательским учреждением в Казахстане был Семипалатинский подотдел Западно-Сибирского отдела Русского географического общества. Символично и вполне закономерно, что казахский ученый-самоучка Кудайбердыулы стал действительным членом данного общества.

В 1906 году поэт отправился в дальний путь – в Аравию, в Турцию.

13 дней по пути к Каабе и столько же на обратном пути книголюб-эрудит из далекой казахской степи провел в библиотеках Стамбула. Внимание Шакерима было приковано к редчайшим рукописям, таблицам, картам. Много было прочитано в подлинниках.

После возвращения из хаджа в 1912 году он осуществил давно задуманное дело: переехал в урочище Шакпак, поодаль от аула, чтоб в тиши и уединении предаться литературным и философским занятиям. Удаление от жизненных передряг, общественных дел ничуть не оборвали его духовную связь с внешним миром.

Сюда поступали многочисленные материалы, необходимые в создании исторической летописи казахов “Шежіре”, философского трактата “Үш анық”, для перевода некоторых иноязычных произведений на родной язык.

Стихи с 1878 года по 1904 год были объединены в сборник «Зеркало казахов» (неслучайное название). Книга отражала весь спектр дум и чаяний просветителя-демократа, изображала правдивую картину жизни, требовала единения народа, чистоты нравов и высоких стремлений. Названия стихотворений красноречиво говорили сами за себя: «Среди казахов», «Казах», «Снова о бедном казахе», «Человечность», «Долг человека», «Верь наукам», «Эй, многочисленный мой народ!», «Эй, молодые», «О бытие, душе», «Человек без знаний – зверь», «Заря свободы», «Знамя свободы».

В 1904 году создана «Дума», в 1907 году переложена поэма «Ляйля-Мажнун», в 1908 году переведен «Дубровский». Его дастаны – начало сюжетной эпической поэмы в казахской литературе. Шакерим отстаивал право людей на счастье, любовь, проповедовал необходимость жить красиво, свободно. Большое социальное звучание получила тема равноправия девушек и женщин-казашек.

В 1911 году в Оренбурге вышла в печати «Родословная» («Шежіре»), итог многолетнего сбора и составления исторической летописи казахских жузов, тюркских родов и племен.

Одновременно с «Родословной» была издана другая книга Шакерима. Это «Основные положения мусульманства» - свод религиозно-нравственных норм и заповедей, что было продолжением единой цепи развития исторической, религиозно-философской мысли Казахстана. О религии, об исламе, о Коране писал и Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, в 1884 году появился учебник Алтынсарина «Шариат уль-ислам», составленный в духе экзегетики. Труды Шакерима и Ибрая служили религиозному просвещению и духовно-нравственному воспитанию молодежи. Определяя историческое значение «Основных положений мусульманства», закономерным будет сравнение перевода Корана с арабского на казахский с переводом его на тюркский язык в XII веке Ахметом Яссави или Библии с латыни на немецкий язык Мартином Лютером, вызвавшим начало Великой Реформации в Европе.

В 1912 году в Семипалатинске в типографии товарищества «Жардем» на средства самого автора были напечатаны три книги: «Зеркало казахов», «Енлик-Кебек», «Калкаман-Мамыр» по тысяча экземпляров каждая, которые моментально были впитаны читающей публикой.

К сожалению, до сих пор не найдены «Биография Абая», «Дума», «Казахская энциклопедия», перевод «Хижины дяди Тома», пьеса «Аманжол», рассказы «Шыныбак», «Галилей», «Любовь старика и старухи».

Годы первой мировой войны вызвали к жизни ряд стихотворений, где Шакерим проклинал насилие, кровопролитие, изобретение и накопление оружия, сделал горький вывод о том, что научно-технический прогресс вместо истребления орудий уничтожения людей способствовал созданию новых его видов (газ иприт), что пока миром правит оружие - справедливости не бывает. Акын осуждал алчность европейских держав, поработивших более слабые страны, развязавших кровожадную войну, и, тем не менее, считавшихся цивилизованными.

Символичен созданный им образ американского мистера, отдавшего свой спасательный круг на тонущем корабле незнакомой женщине, которой не досталось круга. Используя образ мужественного человека, Шакерим сложил гимн взаимовыручке людей, гуманизму, восславил ценность человеческой жизни.

Предвидя духовно-нравственное сближение народов, он воспитывал читателей в духе взаимопонимания, взаимного искреннего интереса представителей различных рас и наций к традициям и культуре друг друга. Не случайно, наш аксакал признавался, что считал себя сыном человечества, хотя место его рождения - казахская степь; что он не делил людей на чужих и близких, что он не националист; что он не откинул бы книгу только за то, что она написана человеком не той веры или не той национальности, что любая духовная ценность общечеловечна.

Налицо здесь аналогия с известным изречением немецкого педагога-просветителя А. Дистервега “Человек – мое имя, немец – мое прозвище”. Не важно, знакомы ли были эти мысли Дистервега Шакериму, важно то, что мы снова и снова убеждаемся: лучшие мыслители всех времен и народов едины в своем стремлении объединить людей большой мечтой, утвердить на Земле человеколюбие и мир между народами.

На страницах одной из первых казахских газет “Қазақ” звучали озабоченные строки Шакерима, то призывающие читателей газеты укреплять связь с редакцией, присылать почаще письма и вести, то рецензирующие отдельные материалы и книги.

Узнавали своеобразный стиль акына-публициста и читатели журналов “Абай”, “Таң”, «Айкап», открывшие в нем интересного журналиста, прислушивались к его мнению, ждали его советов, наставлений. Периодические издания, утверждаем мы без преувеличения, использовали Шакеримом – публицистом в качестве рупора просветительства.

1917–1925 гг. характеризовались возвращением чингистауского мудреца к общественной жизни.

Поэт, живший в самой гуще народа, посвятивший ему свое творчество, не мог оставаться в стороне от исторических событий. Он был связан дружескими отношениями со многими политиками. Духовные вожди степного края - писатели, политики, учителя (не только в Семипалатинской области) были либо учениками, либо последователями Шакерима. Ведя пропагандистскую работу среди населения, они нередко прибегали к помощи шакеримовского авторитета.

С радостью встречал поэт-просветитель события 1917 года. Отречение Николая II от престола, свержение монархии, провозглашение демократических свобод означали для него начало счастливой жизни для казахов (бас ашылған), обретением вновь независимости и самостоятельности (енді қазақ ел болар деп қуанып). В

стихотворениях этого периода явственны надежды автора на то, что революция вернет казахам захваченные русскими колонизаторами пастбища, водоемы, земли (еркі тиіп қонысы, кеңірме екен өрісі).

Большие надежда возлагал поэт на октябрьские перемены 1917 года. Радовался пробуждению сознательности, активности трудового люда. Мечтал о новых городах-центрах культуры, об открытии школ для казахской детворы, был уверен в появлении просвещенного и трудолюбивого поколения.

Члены партии “Алаш” избрали акына заочно членом верховного суда, вызывали в Семипалатинск для участия на своих сходах и собраниях. Однако, между поэтом и алашордынцами вскоре произошел разрыв. Город был оставлен поэтом навсегда, всевозможные партийные раздоры были отстранены в сторону. На бойкот, объявленный ему партией “Алаш”, Шакерим ответил стихами, где проклинал разъединение людей по каким-либо причинам, смело обвинил партийных лидеров в разделении казахов на противоборствующие группировки.

Однако надеждам старого акына не суждено было сбыться. Ни февральская, ни октябрьская революции не принесли желаемых результатов казахскому народу. Более того, послеоктябрьские перемены противоречили учению Шакерима о совести, о духовно-нравственном усовершенствовании личности и общества. Он считал, что под лозунгом исправления и улучшения жизни советские руководители, напротив, ее ухудшили, не выполнили своих обещаний, не дали свободы и равенства, не построили городов, не отказались от прежних, колониальных методов управления. Читатели могли узнать о том, что в былые времена воля казахского народа была в его собственных руках, что до поры до времени русские не вмешивались во внутренние дела казахского аула.

В 1919 году он завершил работу над философским трактатом “Три истины” (“Үш анық”). Известно, что общественная мысль казахов не приобрела характера национальной философии как в Древней Греции, Китае, Индии. Однако, это положение отнюдь не значило, что казахская общественность не нуждалась в решении важных проблем мироздания. На земле казахов жили и творили виднейшие мыслители Востока: аль-Фараби, Яссави, Жуйнеки, Баласагуни, Кашгари. В XV-XVIII вв. носителями общественной мысли в Казахстане были сказители-жырау. Философская лирика Абая была следующим звеном в неразрывной цепи развития общественных идей. Время казахского Возрождения требовало

достижения новых высот в развитии философского наследия казахского общества.

“Үш анық” Шакерима – новое явление на поприще казахской общественной мысли, первое сочинение в жанре философского трактата. В нем заложены, основы научной терминологии по философии на казахском языке. Вплоть до наших дней не было специалиста, по нашему мнению, который бы как Шакерим ясно и доходчиво донес до казахской молодежи на родном языке научно-материалистические положения о духе, о душе.

Это сочинение – образец научной лекции, с соблюдением всех требований к ней. Здесь и вводная часть, и основная с изложением главных идей, и заключительная, где приведены выводы. Доступность языка трактата, простота изложения серьезнейших философских мыслей, повторы и подчеркивания основных положений, включения занимательных фактов – все это, несомненно, говорит о том, кому был прежде всего адресован трактат.

В 20-е годы были переизданы некоторые произведения Шакерима. В Ташкенте в журнале “Шолпан” был опубликован дастан “Ляйля-Мажнун”, в Семипалатинске в 1924 г. – поэма “Дубровский”.

Произведения Шакерима стали печататься в учебниках для советских школ, в газете “Пионерская правда” увидела свет песня казахской пионерии на его музыку. Никогда не забывал просветитель о подрастающем поколении, не упускал возможности внести лепту в дело воспитания казахской молодежи.

Хотя и жил Шакерим вдали от районного центра, к нему приезжали путешественники (например, известный исследователь музыки Затаевич), местные руководители, комсомольские работники, просто читатели, чтоб почтить поэта, вслушаться в его мудрые речи. В 1927 году у акына нашли приют два путешественника, русский и англичанин, решившие обойти пешком весь мир. Главным приобретением гостей было знакомство с личностью хозяина-мыслителя, его рассказы о традициях казахского общества дополнили коллекцию путешественников новыми записями по казахской этнографии. Хозяину дома пришлось по душе люди, которых гонит по белу свету не погоня за деньгами и славой, а выполнение человеческого долга, стремление познать мир и самих себя.

Драматичны последние годы жизни поэта. Открыто изобличал он конкретных двурушников – местных толстосумов, мулл, ретивых исполнителей воли центра – партийных функционеров. Недруги со стороны представителей духовенства и родовой верхушки окрестили его “шоқынды” – крещеный, еретик, что отпугивало от акына массу

почитателей. Не менее страшные ярлыки “националиста, алашордынца” навешивались со стороны советских работников.

Лед недоверия и предвзятости с обеих сторон послужил причиной ухода Шакерима в Чингистауские горы, подобно Л. Толстому, покинувшему Ясную Поляну, о чем писал сам акын:

Верили слухам, что я бай и кулак...

Боясь искренне говорить со мной,

Избегала меня молодежь...

А мулла назвал вероотступником.

Все ушли от меня, я остался один...

(пер. К. Мухамедханов)

Поселившись на 73 году жизни в охотничьем домике “Саят қора”, аксакал пересматривал, подытоживал более чем полувековое свое творчество. В последних стихах сильны мотивы скорби, печали, прощения и прощания, словно предчувствовал акын близкую кончину. (“Мысли разных лет”, “Жизнь “Забытого”)

Изредка Шакерим навещался в районный центр - село Караул, где в магазине приобретал спички, соль, сахар. Но каждый его визит был связан также и с заступничеством за односельчан. Во время бесед с районными руководителями старый акын указывал на непосильный груз налогового бремени, отмечал разницу между казахским и русским хозяйством, ведь в земледельческом и скотоводческом районах не может быть одинаковых норм содержания скота: отрицая уравниловку, которая привела к массовому убою и сокращению числа скота во многих областях Казахстана, акын предупреждал, что чрезмерное усердие в ходе коллективизации чревато взрывом недовольства народа.

Акын критиковал не только власть предрержащих. Верный духу нравственного самосовершенствования человека, он требовал от каждого рядового казаха, в частности, от колхозников улучшать собственноручно свою жизнь, свой быт, свои нравы.

Шакерим призывал к сочетанию старых и новых традиций: времена изменились, ушли в небытие порядки кочевого образа жизни (ол дәурен ойран болып, батты), значит, надо приспособливаться к новым порядкам, заниматься новыми видами ремесла (заманың кәтермейді бұл жүрісті). Колхозы, по его представлению, не собрание промышляющих охотой друзей, а трудовой коллектив людей, ведущих оседлый образ жизни, занимающихся земледелием, сбором запасов зерна, сена. Потому не одобрял он нерадивости новоявленных членов коллективного хозяйства, беспечно относившихся к общественному добру. Не восприняла его душа актов вандализма и

насилия в ходе коллективизации казахского аула, конфискации имущества и раскулачивания крепких хозяев.

Такие речи, а особенно, обособленная жизнь привлекла внимание работников ГПУ, которые стали подозревать Шакерима в связях с появившимися к тому времени бандитами. Не раз производились проверки и дознания, оставляющие тяжелый след в душе акына. Один из особенно ретивых “блюстителей порядка” завершил преследование акына, расстреляв без суда и следствия 2 октября 1931 года возвращающегося с охоты поэта.

Так погиб Шакерим, в произведениях которого не найдется ни строчки против Советской власти, против революции, против дружбы народов.

Одна из самых незаурядных личностей эпохи казахского Возрождения, акын Кудайбердыулы привнес в национальную культуру новое содержание, расширил интернациональные связи родной культуры, углубил историко-философское и художественно-эстетическое мышление казахов. И именно он поднял на новую ступень казахскую литературу, создал образцы художественной, научной, публицистической мысли казахского народа. В новом ракурсе показан им широкий спектр возможностей родного языка. Шакерим был пропагандистом, популяризатором в прямом смысле слова передовых имен, идей, тем, независимо от их географического и национального происхождения. Ему была хорошо знакома западноевропейская философия, русская революционно-демократическая философия, художественная культура Запада и Востока, просветительство во всех его проявлениях. Само творчество Шакерима стало мостом, связующим казахскую национальную литературу с сокровищницей мысли Востока и Запада.

Кудиярова Анна Мергенбайқызы

Ректор, профессор института “Дарын”

Зачатки психологической прозы “Әділ –Мария”

Ш.Құдайбердиева

1910-ые годы отмечены появлением вслед за “Бақытсыз Жамал” М.Дулатова прозаических произведений Т.Жомартбаева “Выбор невесты” (1912), С.Кубеева “Калым” (1913), “Красавица Камар” (1914) С.Торайгырова, “Памятник Шуге” (1915), Б.Майлина и др. В это же время появляются литературоведческие статьи А.Байгурсынова, А.Бокейханова, С.Садуакасова, М.Дулатова, Г.Карашева, Қ.Кеменгерұлы, и др. Отличие этих работ было в том, что в них отстаивалась специфичность литературы как особой формы эстетической интерпретации действительности, но не прямого ее отображения.

Классический стиль Абая—это образцовое художественное первооткрытие, во многом определяющее пути литературного развития. Но при этом нельзя писателей выстроить в затылок друг другу, потому что они вовсе необязательно непосредственно продолжают один другого, добавляя открытие к открытию. Они обогащают казахскую литературу, но с разных жанрово-стилевых решений в своем творчестве. Но эта разноплановость не исключает единства движения, его общего поступательного характера. В этом смысле классические вехи литературно-художественного освоения действительности могут быть представлены как цепь взаимной преемственности.

Каково в таком случае место Шакарима Кудайбердиева в этой цепи? В чем содержится художественное открытие Ж.Аймауытова? Где подключился М.Ауэзов к этому общему движению, осознанно продолжая освоение классической традиции?

Абай – эта ренессансная для казахской культуры личность, первым осуществил в своем творчестве синтез двух начал – Востока и Запада. “Стихи его в корне изменили само понятие поэзии, они удивили и поразили современников своим глубоким социальным содержанием, высоким мастерством”, – писал литературовед М.Базарбаев. Сравнительно недавно казахское литературоведение начало изучать литературное окружение великого поэта, “без правдивой картины которого невозможно понять суть величия самого Абая и его традиций”.

Шакарим Кудайбердиев (1858–1931), творчество которого возвращено только в 1988 году, является одним из ярких представителей творческой школы Абая, куда входили сыновья великого поэта—Ақылбай и Мағауия, А.Найманбаев, А.Танирбергенов,

К.Жанатаев, Н.Орманбетов. Возвращенное творчество Ш.Кудайбердиева восполняет в определенной степени пустоту в истории казахской литературы от Абая (XIX в.) вплоть до начала XX века. Между тем, Шакарим – это только видимая часть айсберга, которым условно можно обозначить казахскую дореволюционную литературу. Он в своих произведениях осуществил качественно новый синтез европейских и восточных литературных традиций и совершил переход от классического стиля к стилю реалистической литературы. Как это происходило?

Приход Шакарима в поэзию был благословлен высоким наставником (отец поэта приходился старшим братом Абаю Кунанбаеву, рано осиротевший мальчик находился на его воспитании). Знание языков (арабского, персидского, русского) позволило Шакариму заниматься, помимо литературы, историей и философией. Ему была знакома современная философия Запада и Востока. Взгляды О.Конта, А.Шопенгауэра не только были понятны поэту, но становились предметом его размышлений. Расцвет поэтического творчества Шакарима совпал с уходом из жизни его учителя. Основными литературными трудами его являются: поэмы “Калкаман – Мамыр” (1912), “Енлик – Кебек” (1912), “Лейла – Мажнун” (1923), “Нартайлак – Айсулу” (1929), “Жизнь забытого”; прозаические произведения “Әділ – Мария”, цикл рассказов “Сад роз” и “Шын бақтың айнасы” (“Зеркало счастья”, 1918). Явлением казахской интеллектуальной мысли представляются его научно-философские трактаты: “Түркі қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі”, “Мұсылмандық шарты” (“Родословная казахских ханов” и “Катехезис мусульман”). Шакарим осуществил также художественно-поэтический перевод на казахский язык повестей А.С.Пушкина “Дубровский” и “Метель”, рассказов Л.Н.Толстого, романа Г.Бичер-Стоу “Хижина дядя Тома”, поэзии К.Хафиза и Физули. Вслед за своим учителем, Шакарим развивает в поэзии сознание нового лирического героя, стремящегося к нравственному и духовному самосовершенствованию. Поэтому не удивительно, что в лирике поэта нет социальной дифференциации на богатых и бедных. Ему важно высветить общечеловеческие пороки и общечеловеческие ценности. Осуждая невежество и лень, поэт не только создает образы этих типов людей, но и поднимается до обличения недостатков всего общества (в стихотворениях “Хвала и порицание”, “Критика и зависть”, “Исповедь” и другие). Через все творчество Шакарима прослеживается его внутренняя тема – проблема сложных взаимоотношений личности и общества. Не случайно его привлекают произведения А.С.Пушкина и Л.Н.Толстого.

Фактом жанрового переосмысления представляется уже упомянутый стихотворный перевод повести “Дубровский” на казахский язык. Шакариму был близок бунтарский дух повести А.С.Пушкина – сопротивление личности установившимся социальным догмам общества. Л.Н.Толстой близок поэту не только своим творчеством, но и жизненными поступками, поиском и утверждением человеческих ценностей и философским отношением к религии.

Трагическое положение казахского народа, находящегося под колонизаторским гнетом царизма отражено в стихах “Казахи”, “О бедные казахи”, “Плохи казахи”... Поэт, разрабатывая эту волнующую его тему, поднимается в своих поэмах до осмысления проблемы бытия и места человека в нем. Герои поэм Шакарима часто конкретные исторические личности. Но историческая фабула оживает в его поэмах: автор поэм часто предоставляет слово самим персонажам, приближая этим их проблемы к себе и читателю, показывая драматизм происходящих событий.

Трагедия влюбленных убеждает читателя в виновности общества перед человеком. Поэт выявляет уродливость социальных устоев того времени, которые являются губительными для нормальной человеческой жизни (конфликт между личностью и религиозными догмами – в “Калкаман – Мамыре”, личности и родовых традиций – в “Енлик-Кебек”). Герои поэм, каждый по-своему, стремятся к справедливому исходу событий. В “Калкаман - Мамыре” повествуется о трагической любви Мамыр и юноши Калкамана, которые находятся в дальней родственной связи. Но их соединению противостоят родовые запреты. В финале Калкаман навсегда покидает свой род, который примирился не только с убийством его возлюбленной, но и его самого готов принести в жертву догмам неверно истолкованного шариата. Автор поэмы осуждает такую мораль, бесчеловечность которой в том, что она направлена против человеческой жизни, самой высшей ценности, дарованной свыше.

В поэмах Шакарима нет четко выраженных положительных и отрицательных персонажей. Его герои, осмысливающие происходящее, имеют каждый свой голос, свой ход мыслей. Таковы образы Анет Бабы и Кокеная. Событийный уровень “Енлик – Кебек” напоминает предыдущую поэму. Но любовная драма теперь осложнена социально. Раздор из-за земли между родами Тобыкты и Матай как бы предопределяет трагический исход событий. Любви героев, ни в чем не виновных перед сородичами, противостоит социальная жестокость, система сложившихся до них общественных отношений. Перед нами не фабула легенды о трагической любви

Енлик и Кебек, а сложный внутренний мир героев, их переживания и чувства.

“Его историко-философские “Шежире” (“Летопись”), “Катехезис мусульман”, “Трагический роман”, цикл рассказов “Бэйшешек бақшасы” и др. безусловно приблизили рождение казахской художественной прозы”, – считает в этой связи литературовед Ш.К.Сатпаева. Сегодня это однозначно и неоспоримо. Действительно, казахская проза 10-20-х годов была неоднородной.

М.Дулатов, как мы в этом убедились, стоит у истоков реалистической социально детерминированной казахской прозы. Эта проза имеет своих последователей. Но параллельно с этим имела начало и другая проза – психологическая. У ее истоков, на наш взгляд, стоит отличие такой прозы от предшествовавшей.

Стремление философски осмыслить явления действительности и напряженный анализ стали отличительной чертой прозаического стиля Ш.Кудайбердиева. Это сделало возможным впоследствии переход к реалистическому детерменизму – к анализу человека в его социальной обусловленности, осуществившемуся позже в прозе Ж.Аймауытова, М.Ауэзова. Подобное развитие стиля восходило к Абаю, продолжая собой линию особого специфического отношения литературы к действительности. При этом важна интерпретация личного опыта, а не его правдивая жизненная копия.

Если стили М.Дулатова и А.Байтурсынова выражают всю меру придавленности человека обществом с его политическим и социальным аппаратом, то стиль Ш.Кудайбердиева выражает прежде всего мощь стихийного течения народной жизни. Синтез этих двух стихий произошел в стилях Ж.Аймауытова и М.Ауэзова, выражая напряжение и духовные поиски казахской демократической интеллигенции.

Подъем национального самосознания, непосредственные контакты с русской интеллигенцией, которая переживала революционную ситуацию – все это явилось основой, давшей возможность казахским прозаикам создать произведения, в которых отразилась жизнь народа на перепутье в начале XX в. Никто не надеялся на быстрое обновление жизни, но эти казахские писатели видели просвет будущего, в первую очередь, в борьбе с собственными пережитками в социальной и духовной жизни. Потому Ш.Кудайбердиев, А.Байтурсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жумабаев со всей присущей им последовательностью обратились к окружающей их современности, к самым острым проблемам общества. Они осознают свою миссию, чувствуя себя воспитателями новых

человеческих отношений, творцами новой культуры, строителями еще не ясного будущего в обстановке хаоса 20-х годов XX века.

Величие этих писателей в том, что они средствами искусства решали действительно главную и трудную художественную задачу эпохи, заключающуюся в способности духовной победы над унижающими человеческое достоинство социальными анахронизмами. Не случайно все они поставили женскую тему в центр своих произведений. При этом поражают глубина и детализация реалистического анализа, проникновение во внутренний мир героини, объяснение мотивов ее поступков.

В целом художественные миры, созданные прозаиками первой трети XX века, возникли на основе разработки каждым из них одной из сторон жизни того времени. Поэтому мы вправе говорить о “казахах Аймауытова”, отличающихся от “казахов Шакарима”. В произведениях Ш.Кудайбердиева выступили вперед такие черты художественной гармонии, как ясность, мудрая уравновешенность, сдержанность, сопряжение самых различных сторон действительности. Объясняется это особым качеством его стиля, которому присущи рефлексия, раздумье. Это размышления над противоречиями жизни, над всем плохим и хорошим в ней, над пошлостью и счастьем, над равнодушием и свободой духа, над личностью и массой, над движением жизни в целом. Не случайно именно он явился первым переводчиком произведений Л.Н.Толстого, известного мастера психологической прозы.

Прозаический цикл Ш.Кудайбердиева “Бәйшешек бақшасы” – “Сад роз” представляет собой отдельные рассказы, имеющие самостоятельную тему и завершенность. Первый рассказ повествует об Атымтае Жомарте (щедром), устраивавшем по пятницам (как это принято у мусульман) благотворительные обеды в честь знатных людей. Случайно на одном из таких застолий оказывается бедняк, не привыкший к льстивым, восхваляющим Атымтая речам его гостей. Обратив внимание на молчаливого гостя, все решают выслушать именно его. Нейтральный повествователь речь персонажа излагает в стихотворной форме, лаконично и точно передавая суть его суждений. “В чем щедрость хозяина?” – вопрошает гость. Нуждаются ли это гости в хлебе насущном как истинно обиженные судьбой слепые, хромые, вдовы или сироты? Последние скупые слова повествователя констатируют, что после этих слов бедняк быстро удалился, а Атымтай с тех пор стал устраивать угощения для действительно нуждающихся в этом. В одном из последних рассказов повествователь опять возвращается к этой теме. Теперь развиваются дальнейшие

взаимоотношения в позиции “Атымтай и бедняк”. Накормив городских нищих и сирот, Атымтай устремляется в степь. Встретив плохо одетого человека, Атымтай сообщает ему о благотворительности. Мысли героев переданы в прямой речи. Из короткого диалога двух персонажей мы вместе с повествователем узнаем об их разных отношениях к пониманию человеческой помощи и милосердия. Бедняк сообщает встречному о том, что честному человеку, способному и привыкшему своим трудом содержать семью, такая благотворительность не нужна, скорее она его может испортить. Далее он говорит о том, что сегодня достаточно собрал хвороста для своей семьи, теперь собирает для хромого старика, нуждающегося в этом. *“Дені сау адамды Атымтай асырап, тіленшілікке салып жібермесін. Кем-кетікке қарасын! Атымтай малмен мырзалық қылады, мен еңбек, терімен мырзалық қыламын, қайсымыз мырза екенімізді Атымтай өзі сынасын – депті”* (с. 490). “Накормив здорового человека, как бы Атымтай не сделал его просителем. Лучше пусть он поможет обездоленным сиротам. Если Атымтай оказывает щедрость, раздаривая скот, то я своим трудом, потом трудовым стараюсь быть щедрым. Пусть Атымтай сам решит, кто из нас более щедрее”. Выслушав это, повествователь и сам умолкает, предоставляя читателям самим додумать, в чем смысл этого диалога и кто из героев прав. В этом, очевидно, суть философских рассказов, после чтения которых еще долго думаешь о их содержании-морали. Но это не притча, не миф, а художественный рассказ. В пределах двух-трех абзацев Ш.Кудайбердиев мастерски разворачивает сентенцию об очередном морально-нравственном опыте. Повествователь часто не просто констатирует события, но и сам рассуждает вместе с героем.

В следующей притче явно усложнение структуры повествования. В одном сложном предложении писатель не только сравнивает, но и красиво противопоставляет вечные понятия прекрасного и безобразного, неповторимые в своих проявлениях. Но здесь же содержится установка писателя о стиле: *“... кейде қыс айының декабріндеі жайлаған жасыл гүлді қуартатұғын, талай-талай жүректердің тамырының жүзінің нұрымен билеп соқтыратын сұлуларды солған жемістей суалатын баянсыз өмірдің бақытсыздық мұңдарын сипаттаса, сол айтылған сөз, салған ән қуаныштың да, қайғының да өзіне лайықты сөз ұнаулы үнмен айтылса, дүниеде осыдан жақсы жанға жайлы әдемілік, жарасымдылық бар ма екен?”* (с. 485). “... Изображение трагических, мрачных состояний жизни, когда словно в декабре увядает только что распустившийся цветок, или когда красавицы, некогда своим лучистым взглядом заставлявшие

биться многие сердца, высыхают, словно засохший плод. **Все сказанные при этом слова и спетые песни должны быть соответственны состоянию радости или горя с характерной для этого интонацией, приятной для восприятия.** Есть ли на свете красота и гармония для души лучше, чем все это?”. В подчеркнутых нами словах писатель будто выделил свое понимание гармонии стиля и соответствующие этому формы его воплощения: идет ли речь об изображении счастья или горя, все должно быть уместно и красиво. В этих строках повествователь предваряет формулу-содержание предстоящей притчи: *“Бет сұлулығы – тән сыйы болса, дауыс пен сөз сұлулығы – жан сыйы зой, әрине, тән сыйынан жан сыйы артық екенінде дау жоқ, бірақ бет сұлулығын әркім-ақ таниды. Сөз бен ән сұлулығын танушы аз”*. “Красота лица – это подарок плоти. Красота голоса и слов – это подарок души. Бесспорно, подарок души лучше, чем подарок плоти. Красоту плоти различит каждый. Но мало тех, кто различит красоту слова и звуков”. Внешнюю красоту разглядит каждый, но не всякий может различить красоту духовную, выражающуюся в голосе и словах человека. Затем повествователь нейтрально сообщает о некоем ловчем, посадившем в одну клетку соловья и ворона. Понимающий толк в птицах прохожий советует ловчему рассадить птиц отдельно, создать условия для каждого из них: ворону подкинуть мертвечину, а соловья посадить в цветущую зелень. Вместе с ловчим повествователь создает эти условия и наблюдает за дальнейшими действиями птиц. Повествователь вместе с соловьем горестно оплакивает воспоминания о былой красоте прошедшей жизни. Он же видит скупые рациональные движения ворона, который, прокаркав пару раз, радостно накинулся на корм. Тот же повествователь терпеливо выслушивает слова ловчего в прямой речи, по-своему истолковавшего реакцию птиц: для него ворон оказался благодарнее, чем маленький соловей, который, ни к чему не притронувшись, так измучился в своем грустном пении, что при громком вороньем каркании не стало слышно его тонкого писка. *“Дауысы зордың пайдасы зор, мәселен, есек адамның көп жұмысын бітіреді, - депті”* (с. 486). “У кого голос громок, тот больше пользы приносит, к примеру, осел выполняет много дел за человека”. В последнем предложении повествователь непросто возмущен мнением героя, но потрясен его пониманием, его упрощенческим обывательским отношением к жизни. *“Былғаныш наданнан таза галым қандай жиренсе, таза галымнан надандар сондай жиренетіні анық?”*. “Как невеждой брезгует настоящий ученый, так и от настоящего ученого бегут невежественные глупцы – идиоты”. Так в

пределах короткого рассказа писатель демонстрирует разные точки зрения, полярные в своем значении. Писателю важны не сами события, а их осмысление, не описание фактов, а их осознание в художественном произведении. Все это требовало специальных средств выражения художественности.

Самое крупное прозаическое произведение Г.Кудайбердиева “Әділ – Мария” считается написанным в 1925 году, а впервые опубликовано только в 1988 году. Не случайно в подзаголовке автор поставил слова “Қайғылы роман” – “Трагический роман”. Дело не в обязательной принадлежности к той или иной жанровой форме, а в уровне художественности произведения. Внешние события в романе – это трагическая история двух влюбленных. Но за этим стоит раскрытие внутренних чувств и переживаний, показ психологии казахов в начале двадцатого века.

На наш взгляд, роман Ш.Кудайбердиева написан гораздо раньше, скорее всего параллельно с романом М.Дулатова, если не раньше. Стремление к философскому осмыслению действительности, напряженный анализ и самоанализ героев, в котором психологическое неотделимо от морального – эта тема прозаических миниатюр Ш.Кудайбердиева получила свое продолжение и развитие в романе. По объему он превосходит “Бақытсыз Жамал” М.Дулатова (там тридцать восемь, здесь сорок восемь страниц). Но дело не только во внешних отличиях, но и разных внутренних способах стилизации организации художественного целого. Как мы помним, Ш.Кудайбердиев тему о несчастной любви начал разрабатывать еще в поэмах “Қалқаман - Мамыр”, “Енлик – Кебек”, “Лейла – Мажнун”, “Нартайлак – Айсулу”. Не случайно и в поэтических переводах “Дубровского” и “Метели” А.С.Пушкина Ш.Кудайбердиев взял за основу любовную коллизию. Все это были подступы к роману. Более развернутое, всестороннее изображение любовная тематика получила в прозаической жанровой форме “Әділ – Мария” – “Әдил – Мария”.

Перед читателем не только старые бытовые картины аула, но и психология людей, их разная реакция на те или иные действия, их порой необъяснимые им самым поступки. Роман начинается с лирического обращения к одному из персонажей “Кәрі Шыңғыстау” (“Старый Шынгистау”). Это первое прозаическое произведение казахской литературы, где горы становятся реальным героем, соучастником разыгравшихся драматических событий. Повествователь воспринимает горы не просто как традиционный пейзаж, но он беседует, делится с ними, вместе вспоминая радостные и драматические события их совместной жизни. “Кәрі Шыңғыс тау!

Адам жерге ие болғаннан бері қарай сенің көрмегенің жоқ. Шыңғыс, Темір сияқты талай-талай сайыпқырандарды қолыңнан жөнелттің!” (с. 493). “О, старый Шынгистау! Чего только ты не видел с тех пор, как человек появился на земле. Чингисхана, Тимура и многих подобных храбрецов ты проводил своей рукой”. Горы в романе выступают как метафора вечности. Такого лирического обращения еще не было в казахской прозе! Прежде пейзаж вспоминался в связи с психологическим состоянием героя, в зависимости от его настроения. У Ш.Кудайбердиева горы Шынгистау являются реальным участником романских событий. При этом они близки повествователю, потому тот обращается к ним на ты: горы Шынгистау выступают как парадигма большого вечного времени. **“Сенде талай адамның құмары қанып, қуанғаны да болды, жүрегі жанып, суалғаны да болды. Талай-талай талпынған жас жүрек мұратына жетті. Талай бақытсыздың жарық күндей үміті үзіліп те кетті. Сенде неше түрлі ел дәурен сүріп, аң аулап, мал да бақты. Сенде талай-талай сабаздың қаны судай да ақты”** . “На склонах **твоих** исполнились желания **многих** людей, **многие** радовались, озарились их сердца, но были и потухшие здесь. **Многие** горящие сердца дошли до своей цели. Последние надежды многих несчастных потухли здесь. Возле **тебя** прожили радостно разные народы, они охотились, разводили скот. **Твои** склоны, как водой, обогрены и кровью многих полководцев”. Повторы слов усиливают лирический настрой. Но повествователь далек от праздных воспоминаний прошлого. Уже в следующих строках он меняет тон: *“Ай мен күндей ажарлы сұлу, қыришын жастарды да, арыстан жүректі айнымас батырды да, әлемнен озған алаяқ, аузынан бал тамған шешен билерді де жерошақтай жер қазып, үңірейтіп, бауырыңа көміп жатсаң да, бақайыңан келмей, түк көрмгендей-ақ, маңқитып тұра бересің ау!”*. “Ты похоронил на своей груди в яме размером для котла самых видных и красивых, как луна и солнце, молодых юнцов, бесстрашных батыров со львиным сердцем, а также известных во всем мире проходимцев и сладкоречивых ораторов-биев. А сегодня ты стоишь, словно ничего не помнишь, все тебе нипочем”. Теперь повествователь, чтобы быть более объективным, цитирует своего героя, передавая это в форме прямой речи. *“Онымен де қоймай, қысқа күнгі күн шығыстан ұзақ күнгі күн батысқа қарай керегедей жайылған кең қолтығыңды ашып, үңірейтіп: “Кел, кел! Тағы да менің қолтығыма кіріп, біресе рахат, біресе бейнет көріп, аз күн арпалысып өтетінің келіңдер! – деп үнсіз дауысыңмен шақырып тұратыныңды қайтемін!”*. Вместе с этим ты, широко раскрыв свои

плечи, словно стены юрты, расставив их в короткий день с востока, а в длинный день на запад, ты словно беззвучным голосом зовешь к себе: “Иди, иди! Войди в меня, чтобы познать радость и печаль, придите те, кто хочет испытать мгновения и радость борьбы”. Слова “біресе рақат, біресе бейнет” (то радость, то печаль) воспринимаются как установка о самой жизни, изменчивой и быстротечной. “Үнсіз дауысыңмен” – молчаливым голосом, такую лирическую антитезу мог употребить только поэт для эмоциональной характеристики внутреннего могущества своего собеседника. Поэтические антитезы и лирические инверсии пронизывают не только монологи героев, но особым образом организуют пространство романа.

Событийная сторона произведения почти традиционная для тех времен: влюбленные Адил и Мария благословлены родителями, но в силу обычной человеческой зависти и самолюбия обречены на гибель. В чем отличие романа Ш.Кудайбериева от “Бақытсыз Жамал” М.Дулатова? Все заключено не только в технике повествования, но и в другом, лирическом ракурсе изображения событий. В романе М.Дулатова, хотя повествователь человек близкий к автору, и призывает читателей быть свидетелями происходящего, слушатель не становится реальным участником художественного целого. Там все видит и все рассказывает повествователь, слушатель отключен от происходящего.

В романе Ш.Кудайбердиева подключенность системы “автор – герой – читатель” определяет иной психологический настрой обычных на первый взгляд событий. Художественность в этом случае обеспечивается особым взаимоотношением между собой этих трех участников повествования. Повествователь не только ведет рассказ, но и сам размышляет, удивляется, радуется и горюет вместе с героями. При этом у него есть особый собеседник, вечный свидетель событий – это горы Шынгистау. На самом деле, этот персонаж нужен повествователю для еще одного видения событий, их проверки другим измерением, позволяющим осознавать вечное и преходящее в мире и в конкретной человеческой судьбе. Одно сменяется другим, нет ничего постоянного, кроме солнца, этих гор, луны и вечного неба. Поэтому учет разных точек зрения “вечных” участников всех жизненных событий в романе, вместе с голосом повествователя, осуществляет нетрадиционное художественное освоение обычных жизненных событий. Всем этим произведение Ш.Кудайбердиева отличается от прозы тех времен.

Особенность этой прозы еще и в том, что повествователь ориентируется в двух направлениях: по отношению к горам

Шынгистау как очевидцу событий и по отношению к предмету высказывания, к героям. Слова в романе Ш.Кудайбердиева – это выражение и продукт эстетического взаимодействия трех: говорящего (автора), слушателя (читателя), и того, о ком (или о чем) говорят (героя). Повествователь вместе с Шынгистау наблюдает весеннюю откочевку на джайляу. При этом он не только напоминает о том или ином факте, но и вспоминает его слова. Поэтому горы не просто заговорили “своим” языком, но и организовали свою точку зрения, свою эстетическую зону: *“Сонда сен, кәрі Шыңғыстау, көшкен елге қара құжыр қабағыңмен ашулана қарап: “Ала қыстай менің ығымды қорғалап, қыстан аман шығып, бүгін иесіз тастап кеткенін қарашы!... Қап бәлем., қайта бір келерсің”, – дегендей үнсіз едің-ау! Жотадағы биіктерің: “Батыр-ау, мыналар қайда барады? Ана біреулер не қылып жатыр? – дегендей алдындағы аласа төбелерден аса қарап, кейбір биіктерден созылған жота қыр алдыңғы төбенің иығынан тартқан ана биіктің қолы сияқтанып; “Былай тұршы! Еңкейе берші!” – деген сияқтанып...”* (с.494). “И тогда ты древний Шынгистау, сердито исподлобья глядел на откочевывающих и словно говорил: “Всю зиму вы искали защиты у меня, выжили благодаря мне, а сегодня покидаете меня, оставив меня одного. Ну, ничего, вернетесь еще ко мне. В этих раздумьях ты был молчалив. Верхние вершины твои словно говорили: “О батыр, куда они направились? Чем эти люди заняты?” – так говорили они выглядывая из-за твоих холмов, другие вершины смотрели словно из-за плеч твоих холмов, напоминая руки вершин: “Отойдите, наклонитесь...””.

Повествователь объективен в том, как он передает разные “речи” гор, не привязывая их к своему состоянию. Но интонационно, выслушав своего героя, он выражает свое, неоднозначное отношение к нему. Как правило, начинаются они со слов: *“Сонда сен, кәрі Шыңғыстау!”*. “И тогда ты древний Шынгистау!”. И далее *“Батыр-ау, ел қарасы көріне ме? Ел қайтып қонып қалған ба? – дегендей бағанағыдан гөрі жылы жүзбен жымыңдап, сағымданып, жайдары желің жаңа шыққан жасыл көдені бұлаңдатып, қайың мен теректің жапырағын сылдырлатып жайқалтып, төскейдегі елге атой бергенде: “Мұнда, мұнда!” Бергел, бергел! – деп шақырғандай болдың-ау...”* (с. 494). “О батыр, виден ли народ, неужели народ опять вернулся сюда?” – говорил ты с улыбкой приветливее чем прежде, радостный ветерок играл с зеленой травой, играя шумно на листьях берез и тополей и словно призывал народ в лощинах: “Сюда, сюда, поспешите!...””. Слова персонажа переданы не только в его прямой речи, но и обрамлены окружающим его предметно-вещевым миром.

Перед нами не голый монолог, а подготовленный, характерологический, со всеми его поэтическими инверсиями и лирическими повторами. Слова Шынгистау подготовлены и оформлены во времени и в пространстве, что обеспечивает их мотивированность и уместность.

Вместе с Шынгистау в романе имеет место и изображение традиционного пейзажа. Весенняя майская звездная ночь предваряет события в романе. Строки эти в устах повествователя напоминают лирическое стихотворение: **“Май, май! Әттең, май жұлдызы-ай! Сен жан-жануарлардың қайғысын ұмытқызып, бейіш ауасын жұтқызып, қабағын ашқызып, үмітін ілгері басқызып, тозбас өмір, таймас бақ бергендей алдайтының-ай!”**. “Май, май! Ах эта майская звезда! Ты заставляешь всему живому забыть печали, словно вдыхаешь в них райский воздух, заставляешь их радоваться. Но ты и обманываешь их, обещая им вечную жизнь, непреходящее благо и исполнение их надежд”. Но здесь же это поэтическое восхищение разрастается до ее сравнения в большом времени. В этом отличие стиля Ш.Кудайбердиева. Об этом второе предложение: **“Жайқалған жасыл шөпті қуартатын, жалбыраған жапырақ пен жайнаған гүлдерді жанынан айырылтып ұшыратын күз болатындай-ақ, мұқым Шыңғыс даласымен қар астында қалып, қайғылы ақ бүркейін жамылып, жорғалаған жыландай аққан мөлдір сулар, мұнан былай рахат-қуаныштан үміт үзген мұңлы жүректей мұз болып қататын қыс болатындай-ақ, сен, май, әттең, май! Жан жануардың, адамзаттың да артын ұмыттырып, алдын ойлатпадың-ау!”** (с. 494). “Май, ах май! Слово не бывает осени, заставляющей иссохнуть зеленую траву и разлететься листьям и цветам, отрывая их с корнем. Будто не бывает суровой зимы, покрывающей долины Шынгистау белым одеянием, а прозрачные воды, словно устремленные ввысь змеи, напоминающие гарцующих юнцов на конях; и обреченные обледенеть, как безнадежно горестные сердца, впредь не знающие радостей. Только ты можешь заставить человечество и все живое забыть свое прошлое, не давая времени задуматься о будущем”. Такого лирического отступления в казахской прозе ранее просто не было. Но это не просто восхищение летней природой! Ш.Кудайбердиеву удалось в двух предложениях, где нет ни одного лишнего сравнения, создать эмоциональный настрой, психологически подготовленный монолог. Не случайным оказалось увлечение Л.Н.Толстым. Такую подробность детализации движения чувств можно встретить в сложных моментах “Войны и мира”. Стихи в прозе

в данном случае играют еще специальную сюжеторазвивающую роль в романе Ш.Кудайбердиева.

Персонажи в романе имеют свои голоса, отличающиеся от правильной речи повествователя. Речи Адиля и Серикбая, по-юношески обсуждающих свои дела, предстоящее свидание с Марией, характерны для возраста, когда мысли заняты не обсуждением, а обменом необходимой информацией. Всезнающий повествователь изображает быт двух аулов: Асана и Усена – братьев Марии и волостного Торебека, с богатыми белыми юртами. Насколько бескорыстны и просты в своей естественности разговоры Адиля и Серикбая, настолько корыстны и потрясают пошлостью речи Шешенбая и Еркинбека. Повествователь добивается этого не своими комментариями их речей, а передачей их диалогов, в которых явна индивидуализация зон мышления каждого из них.

Ш.Кудайбердиев далек от одностороннего взгляда на события. Его повествователь сам прислушивается к разговорам героев. Так сын волостного Еркинбек, герой в принципе отрицательный, обладает голосом образованного человека, привычно цитирующего стихи Абая, не ради красного словца, но к месту: *“Жә, қоя ғой, Шешенбай! “Төбетке өлексінің бәрі бір бөс!” – деп Абай марқұм айтқандайын, сен қыз көрсең-ақ, шіркіннің сұлуы-ай деп таң қалатынсың!”* (с. 497). “Да, ладно, прекрати, Шешенбай. Как говорил Абай, для дворняжки любая мертвечина тоже добыча. Ты как увидишь девушку, все поражаешься ее красоте”. Шешенбай, его приспешник, выходец из простых, старается быть ближе к сыну волостного. Услужливый Шешенбай берет на себя роль сводника, заинтриговав скучающего богача красотой Марии. Повествователь все время находится рядом со своими героями, ничем не выдавая своего отношения. Вот он свидетель первого свидания Марии и Адиля. Подробности, предваряющие и объясняющие страсть возлюбленных, мы находим в “голосе” пейзажа. *“Әділ мен Марияның алғашқы қосылған махаббатын көріп, аспандағы жарық ай әлдеқашан кәрі Шыңғыс тауға дыбыссыз ымбалмен: “Ақсақал-ау! Мына екеуі бір-біріне не қылған құмар? Мұнан басқа қалыңдық ойнаған кісі жоқ па еді? Мына екеуі бірін-бірі құшақтап жатып өлсе, арман қылатын емес қой?”*. “Луна на небе, увидев впервые воссоединение возлюбленных Адиля и Марии, будто молчаливо делится с древним Шынгистау: “О аксакал! Как они желанны друг для друга! Будто не было прежде такого свидания с невестой. Будто их не пугает даже смерть в объятьях друг друга?”. Этот вопрос Луны – “аспандағы жарық ай” (“ясная луна на небе”) – порождает дальнейшее развитие сюжета. Горы Шынгистау

напоминают Луне об эпизоде первой встречи возлюбленных: “... *кәрі Шыңгыстау терең шаттан шығып, ай жарығы мен жарқырап бұраңдап аққан мөлдір өзен суын сылқ-сылқ күлдіріп айтыпты: “Сен көрген жоқсың-ды... Бұл іс күндіз болғандықтан, оны сен көре алған жоқсың”* (с. 504). “... древний Шынгистау словно оторвавшись от глубоких раздумий, сказал звонко рассмеявшись прозрачными водами реки, текущими, устремляясь вперед и смеясь: “Ты не видел всего. Дело было днем, поэтому ты не мог этого видеть”. Горы Шынгистау вспоминают первую встерчу возлюбленных на свадьбе брата Марии. Уже тогда он заметил любовь в глазах четырнадцатилетней девушки. Это произошло днем, поэтому Луна и не могла знать об этом. Так развивается диалог теперь уже между участниками пейзажной картины романа. Мудрый и старый Шынгистау не только объясняет прелюдию истории возлюбленных, но и сообщает о сватовстве, об обмене подарками по этому случаю и о получении благословления обеих сторон. От него же (не из уст повествователя!) узнаем о смерти и отца, и матери Марии. В силу этих обстоятельств, как оказалось, и была отложена свадьба молодых. После этих “объяснений” Шынгистау, всевидящая Луна перестает поражаться страстной встрече возлюбленных, услышав мотивировку этих чувств. Все это необходимо знать и читателю, поразившемуся столь быстрым развитием отношений между возлюбленными.

Мы уже отмечали индивидуализацию зон голосов персонажей. При это поражают не только лексические отличия, но и чисто этические соблюдения “правил игры”. Жамиля пытается отговориться от навязывающегося Шешенбая, уговаривающего ее организовать свидание золовки с Еркинбеком: “*Бұл сөзіңізге әжем баласына ақылдаспай жауап бере алмаймын*” (с. 507) . “Я не могу ответить на это не посоветовавшись с *“любимчиком бабушки”*. Выделенные в тексте слова относятся к женщине, привыкшей называть (“әжем баласы”) своего мужа. В то время это считалось нормой. Она же о золовке “*еркемнің...*”–“*баловницы моей...*”. Тогда было принято называть близких людей ласкательным именем, и это звучит естественно в устах молодой женщины.

После долгих родственных разборов, осложненных вмешательством Еркинбека, пытавшегося рассорить братьев, Адил и Мария, наконец то, соединяются. Но это не традиционный “happy end”. Задето отвергнутое Марией самолюбие Еркинбека. Так развивается еще одна линия романа, в которой сильные мира сего-волостной и его сын добиваются ссылки ни в чем не повинного Адиля, оклеветав его.

Повествователь при этом не просто констатирует развитие событий. В отличие от других романистов Ш.Кудайбердиеву важны не только изменение ситуации, но имеет особый смысл и реакция на это окружающего предметного мира и меняющейся вокруг природы. Он не только учитывает все это, но видит особый смысл в этих проявлениях. В сцене, когда урядники арестовывают Адила, тот не просто растерялся, он в какой-то миг вдруг обращает внимание на тучи, внезапно появившиеся в осеннем небе. *“Сол кезде Шыңғыс жақтан қайғылы қара бұлт шығып, қара дауыл болып, қарлы жаңбыр жауа бастады. Ауылдан былай шыға бергенде, бір қаңбақты жел ұшырып, дедектетіп апарып, құдыққа салғанын Әділ көріп, абақты есіне түсіп: - Әттең, туысқансыз жалғыздық-ай! Шіркін опасыз дүние-ай!”* (с. 527). “В это время со стороны Шынгистау появилось печальное черное облако, начался темный ураган, перешедший в снежный дождь. Когда выезжали из аула, Адиль заметил, как ветер поднял куст перекатипполя и, погоняя его ветром, занес в колодец. Увидев это Адиль вспомнил о тюрьме: “Как безжалостна жизнь! Был бы хоть ктонибудь, кто мог заступиться за меня, родной мне человек”. Слова: “қайғылы қара бұлт” (“грустное черное облако”), “қара дауыл” (“черный ураган”), “қарлы жаңбыр” (дождь со снегом) действительно не предвещают ничего светлого. Одинокое перекаати-поле, ветром занесенное в колодец, у героя вызывает горечь сиротской доли. Символ этот имеет более глубокий смысл. Судьба человеческая напоминает эту степную траву, обреченную в ненастье, зависящую от состояния и проявления природных условий, изменчивых и неожиданных как и социальные перемены в обществе. В данном случае образ степного перекаати-поля воспринимается нами как знак – код, такова в действительности судьба Адила, обреченного в борьбе со всемогущим Еркинбеком.

Повествователь впервые в романе открыто сочувствует Адилю: *“Міне, кәрі Шыңғыс тау! Осының бәрі сенің көз алдында болған іс. Дәл сол кезде сен қарлы, жаңбырлы қара дауылыңды соққызып, Әділді урядник бір айдаса, ыққа түтек боран қылып, аспанды қара жаңбырлы қара бұлтпен қаптағаның Әділге қылған кәрің бе? Әйтпесе, рақымсыз, зұлымдыққа ызаланып жазасызды аяп жылағаның ба?”* (с. 527). “Вот древний Шынгистау! Все это происходило на твоих глазах. В это время ты со своим снежным дождем и черным ураганом погонял Адила, как и урядник. Ты возмущался как верблюд, покрыв белым ураганом землю и закрыв небо черным дождем и черными облаками. Так ты сочувствовал? Или ты оплакивал его, возмущаясь бессердечностью и насилием над

невинным?”. Это последнее обращение повествователя к Шынгистау, как к “вечному” свидетелю совершающихся человеческих несправедливостей. Далее беспристрастный повествователь наблюдает полную беспомощность Асана и Серикбая, пытающихся помочь Адилю.

Повествователь находится теперь рядом с героем в тюрьме, прислушиваясь к его горестным раздумиям о жизни. Теперь это не прямая речь, как это было в изображении пейзажа. Перед нами косвенная речь Адила, выделенная повествователем в кавычки “... *бір мезгіл*: “жаратылысқа да наразы болып, дүниеге неге келдім? Марияны неге көрдім?”.., *бір мезгіл* “кәрі шешемнің бүйтіп зарлап қалғанын көрмей-ақ, әкемнен бұрын өліп кетпеген екем?, *бір мезгіл*: “*әттеген-ай, Үсен қуып жеткенде соның өзін атып өлтіріп-ақ, айдалмаған екем? бір мезгіл*: “*әттең жалғыздық-ай!...*” деп көзінен ыстық жас төгіледі (с. 531). “... *Иногда* он думал: “Почему я встретил Марию? *Иногда*: “Почему я не умер раньше отца своего, чем теперь увидать плач старой матерей? *Иногда*: “Лучше бы я убил Усена, и за дело был сослан? *Иногда*: “Ох, эта беззащитность и обреченность сиротства!”. Горячие слезы потекли из его глаз”. Выделенные в тексте слова, повторяясь, создают действительно живое, перед нами развивающееся состояние героя. Мы наблюдаем развитие его мыслей, которые обрываются и опять продолжают искать причины, так как это бывает в самой жизни. В потоке речи Адила изображен душевный процесс. В пространстве романа продолжается смена импульсов, впечатлений, определяющих движение чувств. Его анализ и изображение, чередуясь, организуют повествование в романе.

Приведенные выше “размышления” Шынгистау и Адила – это изображение внутренней речи персонажей. В читательском восприятии внутренние монологи связаны с именем Л.Н.Толстого. Как пишет Л.Я.Гинзбург, он действительно “сделал внутреннюю речь в высшей степени заметной, функционально отделил ее от авторской речи и от разговорной речи персонажа. И это относится к обоим типам монологов – логическому и алогическому. Изображение нерасчлененного, прерывистого потока сознания Толстой в самом деле создал впервые. Логическую же внутреннюю речь он превратил в особое, невиданно сильное средство анализа, обладающее как бы непосредственной достоверностью, - человек анализирует сам себя, для большей ясности прибегая к расчлененным формулировкам”. Эти слова в полной мере можно отнести к отдельным фрагментам монологов в романе Ш.Кудайбердиева.. Конечно, не он первый

открыл противоречия душевной и социальной жизни. Они известны были раньше и только меняли формы проявления.

Повествователь ничего не выдумывает за своего героя, он просто следит за ходом его мыслей. Проникновенные размышления Адиля, в экстремальной ситуации продолжающего анализировать происходящее вокруг, являются достоинством романа. Часто, увлекаясь такими анализами, повествователь доводит до автоматизма дальнейшие события. Получив ложное известие о смерти Адиля, родные оплакивают его потерю. Повествователь в это время продолжает наблюдение: “Әділ өлген екен деп, айналған уақыт тоқтай ма?”. “Из-за смерти Адиля вряд ли время остановит свое вечное движение?”. Еркинбек продолжает свои домогательства. В финале события развиваются быстро, как в сказке, - объявляется из мертвых Адил, Мария рождает сына – Касыма, как это когда-то приснилось Адилю в далекой ссылке. Быстро меняющиеся в романе события прерываются размышлениями повествователя по этому поводу: *“Адам жылқы мінезді, аунаған соң мінгенін ұмытады” деген мақалдай-ақ, сол кезде Әділ қаишқын екенін де ұмытты-ау деймін*” (с. 536). “Человек напоминает коня, перевернувшись на спину, он забывает о том, что на нем ездили верхом”.

Еркинбек решает покончить с непокорившейся ему женщиной. Повествователь видит в его действиях не любовное объяснение, а охотника, набросившегося на добычу, ради которой ему пришлось расправиться с ее мужем... В ярости он тащит Марию из дома, как вещь, давно раздражающую его мужское самолюбие. Финал романа трагичен, Еркинбек убивает Адиля и Марию. Происходит это не как в сказке, а во вполне реальной драматической жизненной ситуации. Так распадается любовный треугольник, в которой победу одерживает отвергнутый Еркинбек.

Роман Ш.Кудайбердиева определенным образом закрепил в себе художественные достижения казахской прозы 20-х годов. Писатель в этом произведении сумел удачно применить некоторые художественные приемы поэтических жанров.

О чем все-таки хотел сказать поэт в своем “Трагическом романе?” Да, это очередная история “любовного треугольника”. Но сколько теперь рассуждений о смысле жизни человеческой, о вечном и преходящем под вечной луной и голубым небом? Писатель показал борьбу двух сил – непечность, уязвимость человеческих чувств и беспощадность задетого самолюбия власть имущего, любой ценой жаждущего расправы с непокорными. Поэтому писатель не оплакивает своих возлюбленных, он просто показывает психологию

простого казахского юноши, сумевшего достойно выйти из потока постигших его жизненных бед.

Перед нами действительно романная жанровая форма. Герои в начале и в финале – это качественно разные люди. Они успевают не только физически пережить события одного года, но и эмоционально переживают радости, печали и горе. Ш.Кудайбердиев в традиционном сюжете сумел реализовать философское осмысление жизни. Как мы уже отмечали, именно он впервые сделал горы Шынгистау реальным литературным персонажем, не частью пейзажа, как это было прежде.

Аналитический метод – это средство исследования человеческих слабостей, конфликтов, пороков. Ш.Кудайбердиев перенес это на исследование добра и зла, устанавливая его уровни, определяя, до какой степени человек может быть способен их творить. Все это подчинено исследованию разного поведения человека. Речь идет не о поверхностном разговоре, а о показе внутренних связей, сцеплений, объясняющих все это. Эта проза ориентирована на круг ценностей, не “социологизированного”, а частного человека. Такая литература уже тогда была альтернативна соцреалистической, не случайно она обрывается в 1930-е годы.

В отличие от “Бақытсыз Жамал” М.Дулатова, в романе Ш.Кудайбердиева есть носители сюжета и истолкование связанного с ним смысла. Всем этим роман писателя отличается в художественном отношении от произведений своих современников на эту же тему.

А.С.Исмакова,
Доктор филологических наук.

КАЛКАМАН И МАМЫР

Поэма

Это событие действительно происходило в 1722 году, когда казахи нашего Среднего жуза кочевали вдоль Сыр-Дарьи, всего за год до поражения их от калмыков, которое известно под названием “Года великого бедствия”.

Хотя прежние казахи на любовное дело Калкамана и Мамыр относились отрицательно, наши образованные современники относятся к нему с пониманием и поминают безвинных жертв в молитвах.

По просшествии в этом году ста девяноста лет, зная, что мне не воскресить их, решил хотя бы восстановить в памяти народа. Данное повествование забывается даже аксакалами, поэтому мне так захотелось, чтобы остались следы двух влюбленных, поскольку и от нас может ничего не остаться.

Автор.

Вглядись в себя, – добудешь и ответа
На то, что есть давным-давно на свете.
Вдоль Сыр-Дарьи казахи кочевали
Вначале восемнадцатого века!

Анет-Баба – старейшина Аргына,
Нарек и бием, и муллою сына.
Так наделен он честью в Среднем жузе,
Когда почти что век ему нахлынул.

Кишиком звался у Анета предок.
Рожден был он за Мамбетеем следом.
Мамбетсопы, Кишик от матери одной.
Ей как ханше Турсына страх неведом.

Айтек – мой предок на седьмом колене.
Анета младший брат, готовый к смене.
У байбиши родился сын Олжай;
У младшей – Байбори и Калкаман отменный.

Здесь Байбори Бакеном просто звали.

Не сказку ведаю, а правду изначально.
Родимый край покинул Калкаман
Из-за любви, о чем не извещали.

* * *

У Мамбетя множились потомки.
Один из них прослыл как бай прегромко.
В пятнадцать лет одета как мальчонка
Мамыр взирает скрытой незнакомкой.

Мамыр помимо нет детей у бая.
Никто не смел, считать девчонкой, зная,
И чтоб не обозлился крупный бай,
Общались с ней, за мальчика считая.

О сватовстве не может быть и речи,
Из-за еркек шоры, наверно, искалечат.
Не думал о женитьбе Калкаман,
Но при Мамыр душа горит, как свечка.

Он знал ее и раньше, даже с детства.
При ней он млел и таял без кокетства.
И все ж на пастбище Мамыр о том узнала:
Тумак, курук, как мальчик при наследстве.

Молчание джигиту надоело.
К взаимности любовь устремлена.
Загадками как будто между делом
Сказал он то, чего ждала она.

– Воссоздан человек, Мамыр, аллахом.
Хауа-Ана к Адаму шла без страха:
С мужчиной женщина воссоединена.
От них и люди разрослись с размахом.

Адама надо бы оставить с плотью,
Чтоб разводил детей он с оторопью.
С какою целью призвана Хауа? –

Вот здесь ума не приложу я плотно.

– Ай, Калкаман, кто равен в мире богу?
В товарищах нет у него нужды.
Любовь нужна всем сущим на подмогу.
Без этого все чувства нам чужды!

Но если нет избранника с любовью,
Подумай сам, зачем на свете жить?
Аллах к любви лишь породил любого,
Который должен лишь добро творить.

– О, Мамыржан, слова твои – находка.
И все-таки хочу сказать в ответ:
Не ждут меня ни друг и ни красотка.
С кем поделиться или умереть?

Мамыр узнала о заветной цели,
Но все ж решила просто промолчать.
Хотя любовь проснулась, в самом деле.
Душа, волнуясь, начала гадать.

Краснеет и бледнеет дочка бая
И на лице играет сердца зной.
Внутри огонь, снаружи льдина тает,
И капли пота жгут наперебой.

Мамыр, решившись, обратилась вскоре:
–Ай, Калкаман, известен стал уклон.
Я и подумать не могу о вздоре.
Надежду потерять, – как смерть, урон.

Мамыр уходит после сих признаний,
Покой теряет вовсе Калкаман.
Однажды слышит, жаждая свиданий,
Что девушкой оделась Мамыржан.

И радуется такая новость.
Он думает, что прямо в цель попал.
И в то же время беспокоит совесть,
Как будто кто-то между ними встал.

* * *

Казахи и калмыки враждовали
Из-за земли и косяки коней.
Победу раз казахи одержали,
И тобыктинцы радовались ей.

Хан Самеке дал пир на Среднем жузе.
На тое было множество людей.
И молодежь в порыве и в союзе
Обрадовалась вольности своей.

Обычай был, что назван был бастаном,
Где молодежь сходилась в дружный круг.
И мысль овладела Калкаманом,
Чтобы предложить Мамыр такой досуг.

Мамыр решили заколоть ягненка.
Гуляли люди молодые всласть;
И Калкаман, подкравшись потихоньку,
Спросил Мамыр, когда ответ все же даст.

Хоть Калкаман услышал то, что надо,
Ушел, как – будто ничего и нет.
Слово Мамыр стихами, как награда,
При всех и прозвучали как ответ:

"Растет камыш на западе аула.
За послезавтра уж не встретишь ты.
Должны быть честь и сила, словно пуля.
Иначе путь проляжет за хребты".

Такой он получил ответ-загадку.
Другие не учуяли секрет.
Коль послезавтра – в том и есть отгадка –
Не встретишь в камышах, то значит, – нет.

И Калкаману таинство под силу:
Постичь он смысл ее слов сумел.
И послезавтра в камыши за милой

Под вечер не пришел, а прилетел.

Когда аул ко сну уже клонился,
Пришла Мамыр в густые камыши.
– Зачем без этой встречи, – он взмолился, –
Далече собралась. Хоть не ищи?

–Ах, Калкаман, как ты все ж опрометчив.
Мамыр пришла, не насовсем к тебе.
Уж завтра сватов шлют со льстивой речью.
Наверно, так представлено судьбе.

Вчера узнала, что судьбе угодно,
Что наготове ехать к нам сваты.
Поэтому дала знать, что сегодня
Еще успеешь повстречаться ты.

Прощения просить пришла к тебе я.
Жива, но смерть витает надо мной.
Прощаюсь я с тобой, прося прощенья.
С тобою я не телом, а душой.

– Эх, Мамыржан, слова твои пустые.
Тебя ли спросят, если промолчишь.
У мулл слышен, будет, как в пустыне,
С молчанием безмолвие и тишь.

Мамыр, меня, коль любишь, то откройся.
Свидетель – бог, за нами – шарият.
Анет-Баба и пол – муллы, не бойся,
Поддержат нас, народ – не супостат.

– Коль Калкаман, слова твои правдивы.
Как видишь, я пришла к тебе сама.
Ты суженый мой, чувства наши живы.
Твори, что хочешь, хоть своди с ума.

– Тогда я увезу тебя сейчас же.
Пойми, здесь нерешительность вредна.
Скотом откупимся, не будет тяжбы.
Я тобыктинцев соберу сполна.

– Не женится род Тобыкты, на близких.
На смерть бы лишь не осудили нас.
Не за себя переживаю в риске.
За вас боюсь, ведя на судный час.

– Ау, Мамыржан, ты говоришь о чем-то,
И внуков брак одобрит шариат.
Пошел на этот шаг, поверь, с расчетом,
Коль не отступишь от любви назад.

Мамыр сказала: - Без тебя нет жизни.
Слова звучали трижды как отказ.
Доверься богу. Я склоняюсь низко.
Готова к смерти, коль иду как раз!

Задерживал я вас словами просто.
Аллаху веря, так и поступай.
Хотела, чтоб надежней был наш остов.
Здесь белый иноходец – принимай.

* * *

Влюбленные на иноходца сели
И через час приехали в аул.
Здесь Калкаман, признав вину на деле,
Послать к Олжаю вестника дерзнул.

Олжай пошел к Бабе посреди ночи:
Походка суетлива и робка.
Анет – Баба спросил, направив очи,
– Зачем пришел, торопишься никак?
– Наш Калкаман привез Мамыр, наставник.
Никто об этом ничего не знал.
Бежать им дальше или здесь остаться?
Пришел я за советом, аксакал.

От этих слов Анету стало грустно,
Сказал со вздохом: - Видел сон плохой.
Какое дело и такое чувство.
Тем Кокенай, который так крутой.

Ему все в Мамбетее и подвластно.
Он и батыр с характером лихим.
На страже он всех дел здесь ежечасно,
Решаемых с Бабой и только с ним.

Баба сказал: – Куда ее он денет.
Все Тобыкты, придя, оповести.
И не жалеете ни скота, ни денег.
Всевышний да поможет нам в пути.

На сборе с Тобыкты четыре рода:
Канжыгалы, Басентиин, еще
И Атыгай, и Караул подходят,
Анета клич поддержан горячо.

Никак не сговорится с Мамбетеем.
Не волновал калым тут никакой.
Он требовал лишь приговор смертельный,
Иначе будет не в ладу с Бабой.

Баба сказал: – Казнить здесь неуместно.
Камнями забивать их не к чему.
Коль не разрушен, чей – то брак, нечестно
Распоряжаться кровью посему.

Бродили люди много дней без дела.
Но Кокенай не склонен был на мир.
Пословицей с тех пор слова осели:
"Как тяжба Калкамана и Мамыр"

А время шло, но продолжались распри.
На горе или счастье бьет набат.
Однажды и Мамыр, собравшись наспех,
В аул свой прибыла, – на то судьба.

Не соглашаясь, Кокенай кружился,
В тот день с охоты прибыл он домой.
Заметил, что вдали народ скопился.

Пастух сболтнул: "Мамыр идет с толпой".

Услышав это, взял он в руки луку.
"К Мамыр не приближайся! – вскрикнул он. –
Бесстыжая, знать, ищет здесь поруку".
И человек был в сердце поражен.

В момент Мамыр согнулась, став согбенной.
Молилась, побледнев, держась за грудь.
Бедняга из последних сил мгновенно
Сказала, отходя в последний путь:

– Прощаю я, ты, Кокенай, запомни.
Перед богом совесть полностью чиста.
Пусть кровь моя греховно не заполнит.
Не трогай Калкамана так, спроста.

Две смерти тяжелы для сердца будут.
Не радуйся жестокости своей.
Тоски любви двоих набрался груду.
Воздаст ли благо кто-то из людей?

Исполнилось желание как надо.
Мне смерти Калкамана не видать.
Убив меня, не стал моложе чада.
Души моей тебе и не познать.

– Прощай, мой Калкаман!.. Аллах накажет.
Потрогала лицо, глаза раскрыв чуть-чуть.
Взглянув на мир пустой с любовной жаждой,
Отправилась Мамыр в прощальный путь.

Свершив свое, собрав всех мамбетейцев,
Злой Кокенай о казни сообщил.
К Бабе он шлет слова, хоть ты убейся:
"Зачем он Калкамана не убил!"

Сестренку в жены взял тот самовольно.
Такую наглость я не потерплю.
И коль Баба в живых оставит вора,
Кишика я не знаю, отколуюсь.

Клянусь аллахом! Сразу откочуем.
Пускай другого родича найдет!"
Дошло до Тобыкты такое чудо.
И всколыхнуло родственный народ.

Баба сказал: – От распрей не избавим,
Давайте мы исполним шариат.
Мужчины кун (күн) и женщины добавим.
Пусть Мамбетей останется как брат.

Но мамбетейцы не согласны снова,
Твердят свое: "Унизили, – раздел.
Анет – Баба, где справедливость слова?
Уйдем как чужаки в другой предел –

Не разрешили ни мольба раздора.
Ни кун солидный, ни большой калым.
К разделу Тобыкты шел в уговорах
За Мамбетея речь Канжыгалы:
–Баба, создателю дела известны.
Из – за малышки раскололся род.
Возьмешь ли грех на душу, если честно,
Калымки жмут и разобщен народ.

Пойдем и мамбетеевцам навстречу.
"Еркек – токты есть жертва", – говорят?
Но Калкаман для Тобыкты не вечный.
Коль жизнь отдаст, то жертва он опять!

К словам Бабы прислушалась округа.
Ко всем невеждам супротив не стать.
Сказал: "Спасу я многих от недуга!"
Вздыхнул Баба: свое не отстаять.

Одни невежды прут и мудрый старец
На крайнее решение пошел,
Твердя: "Аллах не бьется сердце даром".
Простится Калкаман средь бела дня с душой.

Бабы благое сердце стало льдиной.

Назавтра казнь, – заступника и нет.
Уходит Калкаман в любви безвинной.
Абаю вы же затмевали свет.

Баба Аллаху помолился тихо,
Ручьями пот облил его лицо:
"Пусть Калкаман верхом промчится лихо,
А Кокеная стреляет, как в кольцо". –

Приказ свой заключил Баба весомо:
"Попал – так Кокеная твое взяло,
А нет – как прежде жить в ауле, дома.
Аргын – за, Мамбетей доволен зло.

И Кокеная согласен с приговором.
И мамбетейцы взобрались на холм.
Скакун Ардакурен подстать и впору,
Что Калкаман обозревал весь дол.

Глаза иных в тот миг затмили слезы:
Как кратко длится в жизни белый свет.
Привстав на стременах, родной и грозный,
Так людям Калкаман послал привет.

– Ай, люди, я погибну, вы остались.
Я жертвой стал, так в жертву режут скот.
Собрата жизнь оценена в столь малость,
Введя и старца под греховный свод.

Вам даром не пройдет моя обида:
В бродяг вас превратит еще калмык.
Душа тоскует по Мамыр, как видно.
Чиста, она, как молвит мой язык.

Известно, без Мамыр не жить мне долго.
Излишним счел меня наш Средний жуз.
Мне только Тобыкты предельно дорог.
Надеюсь, враг не скажет: сердцем пуст.

– Прощай! Благослови, Баба, – приставал он.
– О, бог, прошу помочь! – благословил.

А рыжий конь понесся, распластался,
Что, кажется, уж Калкаман не жил.

И Кокенай свой лук прицелил туго,
Что вмиг стрела отшибла часть седла,
Но всадник цел и туловище сухо.
Стрела пронзила справа и прошла.

Обняв коня за гриву дальше скачет.
Он четко виден с дальнего холма.
Сорвал рукав он на своей рубашке.
И рану на бедре им обвязал сполна.

Все юные наездники скакали
От радости, судьбу благодаря.
Устроить праздник брату обещали,
Но все потуги были только зря.

Им Калкаман: – О, сверстники, постойте.
Меня сегодня вроде вовсе нет.
Когда мне смерть – решение простое,
Смогу ли я забыть до склона лет.

И не смогу я жить среди тобыктинцев.
Не тронет впредь здесь шутка или смех.
Мне казнь приготовили гостинцем.
Обиду не растопят просьбы всех.

Закончив слово, Калкаман отменный
Взмахнул камчой на рыжего коня.
Догнать невмочь, умчал, как от огня,
На Елибай, на жуз большой, где пленник
Узнал есть Бухара и матери родня.

И впредь никто не видел Калкамана.
Анет- Бабе пришлось оповестить.
У Тобыкты была такая рана, –
Коней рядил, чтоб летом излечить.

Буквально через год происходило
То, что казахов вдруг поработило.

Цевен-Раптан – калмыков вождь, батыр
Хитер в бою и в этом его сила.

По линии казах – калмык сражались.
Еще до линии все трусы позажались.
Бабы погибли пятеро детей, –
Казахов охватила сильно жалость.

Калмыки в битве грозной одолели.
Убив казахов двух третей, смелели.
Поскольку не смогли здесь сил собрать,
Ушли казахи на Арку, осели.

Дорогу эту знают все казахи,
Как "актабан шубырынды", как плаху.
Брели босым и ступни белели,
Плелись казахи – испугнутые птахи.

Поэтому и поиск Калкамана
Не состоялся, как хотели, рано.
И даже сам Анет – Баба бессильный
На холмике остался, как ни странно.

Потомки Калкамана, если верно,
С Большим жузом в родстве срослись примерно.
Себя причислив к роду Елибая,
Про нас совсем не знают уж, наверно.

Случится, кто-то из родных потомков
Когда-нибудь прочтет вот эти строки, –
В Семипалатной области живут
Олжай, Бакен – вам родичи по крови.

И мы живем в отрогах гор Чингиса.
Найдете в Среднем жузе, коль случится.
А в Тобыкты есть Кунанбай – хаджи.
Его-то знают мыслящие лица.

Перевод с казахского языка
Мурата Султанбекова.
“Абай”. – 1998. – № 1. – С. 1–5.

ЕНЛИК И КЕБЕК

Эта быль происходила в Чингисских горах между родами Матай и Тобыкты приблизительно в 1780 году. Хотя и говорят, что по шариату выбор отцом жениха своей дочери равносильен законному браку, однако это не значит, что он печется о своей пользе, а наоборот охвачен только благой заботой.

Священное писание не наставляет на то, чтобы кто-то продавал свое дитя какому-нибудь уродцу, извлекая выгоду, и накликал на нее горе. Думая именно таким образом, я не считаю деяние Енлик и Кебека настолько уж наказуемым.

НЕБОЛЬШОЕ ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Живым усопшему не предстать пред нами.
Он сгинет за молчащими устами.
Предстанут все ж отрадные черты,
Когда к заслугам обратится память.

Как зерна жизни, вкрапленный рассудок,
И тоже воспитанию он чуток.
Но разум приумножится потом,
Когда примеров наберется гряда.

Познание придет, что взвесить надо.
А движет человечеством все ж правда..
Укор и зависть, даже увлечение
Отметки оставляют как награда.

Друзья с врагами встретятся в рассудке.
И есть необходимость в промежутке.
Но друг как враг, а неприятель другом
Внезапно предстают в картине жуткой.

Казахи за калмыками в отместку,—
Писал я в “Калкамане”, как известно.
В начале восемнадцатого века

Пошли бродягами казахи неуместно.

От Сыр-Дарьи прогнали их калмыки.
До Чу-реки добрались горемыки.
Гудели белые ступни от боли,
Что вокруг Саумала падали впритыке.

И тут сказал им Жанибек Шакшака:
О, дети, помните сей путь однако
Как “актабан шубырынды” с проклятьем.
Аллах поможет в мести и забиякам.

Слезами обливались люди вволю,
Прося аллаха облегчить их долю.
Когда немного отошли от мук,
Подняли дух, сплотившись поневоле.

Аргынцы здесь и оседали в массе,
А Семь момынов склонны к восвояси.
Зимовьем будут Ор, Елек, Ойыл, Киыл,
Летовка – горы Мугаджара в красках.

На Малый джуз, к реке Урал, казахи
Откочевали, чтобы жить без страха.
Абулхаир сидел там на престоле,
При ком царя признали пред аллахам.

Пошли попятное все Семь Момынов,
Мол, русские нас не сочтут за сына.
На склон восточный Мугаджара перейдя,
Нашли места Иргиз, Торгай отныне.

Зажили крепко в тех местах привольных,
Калмыцкий скот по барымте присвоив.
Абильмамбет как хан Большого джуза
Оповестил, что хватит жить в неволе.

А Самеке – правитель в Среднем джузе.
Из джузов трех счесть бойцов в союзе.
При схватке двух враждующих сторон
Калмыки дрогнули от мести груза.

Тот бой Аблая вывел на арену:
В единоборстве нет ему замены.
Калмыки не ушли от божьей кары.
Читайте “Родословную...” к примеру.

И посему казахи одержимо
К захватчикам усилили нажима.
Вокруг Чингиса и Тарбагатая
Еще потомки сохранили имя.

Калмыки в панике бежали от разгрома
За Нор-Жайсан и Чугучак в истоме.
Освободив родную степь Арку,
Казахи оказались снова дома.

Батыр Мамай примчался на подмогу.
Его к Чингису привела дорога.
К семи Момынам долетела весть:
“Безлюдны все Чингисские отроги”.

Лишь часть Момынов стала благосклонной
На переезд в края отцов исконно.
Но Атыгай, Басентиин и Караул
Ответили отказом преспокойно.

И долго их рядили не оставить
Караменде и Кенгирбай на славу.
Так род Матая занял Чингистау,
Пока сородичи пересекли заставу.

Канжыгалы и Тобыкты – два брата.
Иные из Момына безвозвратны.
Прослышав, что Матай на Чингистау,
Канжыгалы на полпути остался.

И в тысяча семьсот восьмидесятом
Здесь Тобыкты устроился без брата.
На Ащысу, Орду, Кокен и Догалан
Батыр Мамай селил свой род с адатом.

Росли батыры в разных ответвлениях.
В Жуантаяке – в каждом поколении.
И эта ветвь взяла Кыдыр с округой,
Взирая на матайский люд с презреньем.

И Кабеке ведет народ вдоль Чия.
Просторы сочные – его стихия.
С Матаем то в раздоре, то в ладу,
И мысли о Чингисе точат бия.

О Калкамане и Мамыр сказании
Читатели смекнули еще ранее.
Попробуйте раскрыть печальный смысл
Теперь Енлик – Кебека в сочетании.

Сказание об Енлик и Кебеке

В походах был под тобыктинским стягом
Жуантаяковец - брат Токтамыс.
Ему подстать, прославившись отвагой,
Был и Кебек, кому чужда корысть.

Ему с младенчества присуща удаль
Что с юных лет лелеял Тобыкты
Предвидел в нём богатыря как чудо.
В ком сильная душа без суеты.

Кебек в пятнадцать лет стяжал известность.
Силён верхом, сам гибок как камыш.
Он острым взглядом лицезрел окрестность,
Плечистый, невысокий, но крепыш.

Он никогда не убегал из боя.
За свой народ восстанет, хоть свяжи.
Врагу – гроза, а друга встретит, стоя,
И, без причин не оскорбит ни в жизнь.

Нысан – абыз святым отцом считался,
Он как баксы повсюду на виду.

В него, как знать какой-то дух вселялся:
Предскажет, что имеешь на роду.

Кебек однажды посетил абыза,
Шагал он смело, прямиком пришёл.
И старцу, в ноги поклонившись низко,
Батыр Кебек сказал вдруг горячо:

– Абыз! Возьми кобыз, открой мне тайну.
Я не останусь пред тобой в долгу.
Скажи всю правду, - это важно крайне.
Любую горечь пережить смогу.

– О, светик мой, не требую оплаты,
Не хлопочу подарка у тебя.
Лишь только не ищи здесь виноватых,
Что скажет джин, то выскажу и я...

Обворожительные звуки из кобыза
Извлек абыз, качая головой.
«Кара калмык» и «Кюй Коркута» – вызов
Для джинов, что кружились над землей.

Вокруг и стрелы сильно зазвенели,
И музыка уносит с головой.
Глаза баксы совсем осоловели.
Поддаться - можно потерять покой.

То слышен старца затаенный голос,
Что поневоле пробирает дрожь.
То спросит: «а», оглядывая горы,
Что джин на говорящего похож.

Глаза Нысана сразу покраснели.
Едва остановился, побледнел.
Как будто пообщался, в самом деле
Он с джинами всерьез, как и хотел.

Абыз Нысан весь обливался потом,
Сказал Кебеку прямо и в упор:
«Твоя судьба у девушки какой-то:

Светла и бровь дугою сверстницам в укор.

Об этом говорю я не напрасно,
Мне это подсказал мой дивный джин.
У черных скал поведает опасность:
Разумные глаза, как властелин.

Батыр Кебек, ты встретишься случайно.
Но осторожность надо сохранить.
«Оглядки – все ж не прятки», встречи тайно
Не оборвали бы вдруг жизни нить!»

Загадка растревожила Кебека, –
Но все ж забыта в сутолоке дел.
Ему ль нужна нечистых сил опека.
Остерегаться – не его удел.

Непостижимо время проходило.
Настали холода и выпал снег.
Охота и Кебека заманила,
Что в ноябре с орлом пошёл в набег.

В норе лису поймал он на Койтасе,
На Хан взбирался, чтоб пойти домой.
Но в тот момент следы, как знаки, ясно.
К лисе ведут, что скрылась за скалой.

Камчой, стегая лошадь рыжей масти,
На Хан взобрался прежде, чем лиса.
Батыр в азарте, что не до напасти,
Но буря поднималась, колеся.

Лису увидев, полетел и беркут.
И где-то взвился, крылья распластав.
Буря заставил запутать Кебека,
И мимо он проходит неспроста.

Орла с лисой не обнаружил, скача.
Подумал, что лишился он орла.

А птица насыщалась от удачи,
Пока не стала надвигаться мгла.

И беркута Кебек запеленавши,
Тропинку потерял во тьме ночной.
Побрел искать аул и не иначе,
Чтоб у Чингиса получить покой.

Не видно ничего из-за бурана.
Средь ночи заплутал опять Кебек.
Матайцы есть на берегу Хакана.
Зимовье показалось: брезжит свет.

Коня к белдеу привязал за повод.
Весь в иней превратился конский пот.
Где Боктыбай зимует в эту пору
И где скала, туда Кебек бредет.

Воскликнув: «добрый вечер», он заходит.
Пока здесь не закончена еда.
Неведом чай, в бульоне курт разводят,
Что путнику преподнесли тогда.

Старик и бабка да пастух – мальчонка,
Еще есть поразительная дочь.
Лишь юрта из кошмы, загон плетеный,
Как будто им построиться невмочь.

Напиток с куртом ободрил Кебека.
Он крепко привязал коня к плетню.
Хозяин юрты, как велось из века,
Расспрашивал не ради слов отнюдь.

Кебек сказа «Из Тобыкты охотник.
А звать Кебек. Возможно, кто слышал».
При этом встрепенулся мальчик – скотник.
И дочь, взглянув, зарделась, как сноха.

У бая здесь закончились расспросы.
Но девушка не отрывает глаз.
Отец сказал: «Свет, постели-ка гостью».

И стал готовиться ко сну тотчас.

И бай, и гость пред сном из юрты вышли.
Старик собак своих перекликал.
Кебек вернулся и неровно дышит:
Постель свою не может отыскать.

С улыбкой обратилась дочь к Кебеку:
«О, гость желанный, что стоишь в дверях?
Свою постель стелила человеку,
Кто, видно, к девкам не ходил впотьмах».

И выбрала корпе с верблюжьей шерстью.
От близости взволнован и Кебек.
Батыра укрывала с речью дерзкой:
«Коль ты Кебек, раскроюсь я тебе».

Батыр Кебек всецело озадачен
И, лежа, размышляет про себя:
«Лихая девушка, что сразу наудачу
Пришла признаться, не прошло и дня».

Старик уснул за серединой ночи,
Почил в глубоком сне, что захрапел.
Когда уснули все, как, между прочим,
Пришла Енлик, как и Кебек хотел.

– Проснись, батыр! Ушел ты в сон глубокий.
А я, бедняга, всем обделена.
Ты неслучайно сторонись боком,
Ты думаешь: «срамница» про меня.

Тебя я тоже в меру оценила.
Но что, скажи, подумал обо мне?
Несчастной нет той девушки немилой,
Любовь которой бродит в стороне.

Енлик я буду, а старик – отец мой.
Скота нажил, но только сына нет.
Он слыл героем силой молодецкой,
Но нынче притесняемый как дед.

Мой дядя Кабанбай из Бойжигита
Не зря же выдал за него сестру.
А я к ослу по сватовству прибита, —
Не пара мне умом и по нутру.

Меня, конечно, отдают за бая.
Он прошлым летом приезжал тайком,
Но охватила ненависть такая.
Не то, что спать, покинула бы дом.

Лицо безусое, как плод увечья.
О нем наслышана была и впредь.
В развалинах искал он бабки вечно.
А ночью спит, как в лежбище медведь.

Морщины появились до рождения.
Рабыне даже отдаёт поклон.
При нем я прихожу в оцепенение.
Избавлюсь ли от призрака, как сон.

Неловко мне становиться при виде,
Когда в руке беспалая рука.
Как мне не быть в смятенье и в обиде,
Коль видеть не могу издалека.

Смогла бы я и замуж выйти как-то:
Воркуют парни за моей спиной.
Не будет счастья от такого брака,
Поскольку не под стать из них любой.

Немало и завистливых, и грешных.
Не стану называть по именам.
Не в шутку я, ты тоже не приспешник.
Не даст игра впустую счастья нам.

Сегодня ты пришел по божьей воле.
Наслышана об имени твоём.
Коль опрометчив, думаю, невольню.
Приблизиться ко мне, чтоб лечь вдвоем.

Но если я угодна, ты угоден.
Такая овладела мной печаль.
Батыр Кебек, ты не чревоугодник,
Даешь ли слово крепкое, как сталь? –

Задумался Кебек, услышав это.
Не торопясь, он взвешивал слова.
Всю ночь Енлик в себе ждала ответа.
Но и батыр оценит, в чем права:

–Ай, Енлик – жан, в слова твои поверю.
Я понял всё, до мелочей познал.
Оставив прошлое в той жизни серой,
Нам поиграть бы без добра и зла.

Не разбредётся скот по смерти разве,
И не подвластен и батыр судьбе?
Возможно, муж твой юн, живёт он праздно.
Но разве бедность, старость не в борьбе?

Да разве молодой не станет взрослым,
И детство не пройдёт само собой?
Здесь торопливость превосходит просто,
Не исправляется ли муж женой?

Не хватит сил, чтоб управлять судьбою.
Нам не сойтись, коль богом не дано.
Уж лучше отрешимся мы с тобою.
Что в этом мире вечно суждено?! –

И здесь Енлик сказала: – Очень странно.
На прежнего джигита не похож.
Но если б кто-то молвил так пространно,
Воспринял бы ты без усилий ложь?

Конечно, всё аллаху и подвластно.
Но всё-таки есть воля и дела.
Коль без характера сидеть в ненастье,
Зачем даны нам в руки удила?

Я мужа к дурням не могу причислить.

Тихоня с толку все равно собьёт.
Ума прибавить, палец дать мальчишке
У смертного нет сил непроворот!

Стремление спасёт в воде глубокой.
От пламени, ползущей по пятам?
Беды и дьявол сторонится боком.
Как за отраву я хвалу воздам?

Зачем на Чингистау из Мугаджара,
Вперив глаза, пришел род Тобыкты?
Чтоб окружить детей природным даром,
Чтоб жить в ладу, чтоб были все сыты.

Один аллах свои дары рассыпал,
И люди собирают благодать.
Любовь в накидку ненадёжна, зыбка.
Когда всецело ей не уступать.

Коль слова дать не можешь, не преследуй.
Не ровней счёл, скажи мне напрямик!
Чтоб грех везде не волочился следом,
Ты мольбы девичьи запомни в этот миг! –

Здесь не проходит у Кебека хитрость.
И девушке не верится сполна.
Когда же были доводы отбиты,
Батыр Кебек отходит ото сна:

– Ай, Енлик-жан, ты говоришь всю правду.
Однако у меня есть свой подход.
Матай и Тобыкты, два рода, равно
Лишь ищут повод, чтоб начать поход.

Ведь друг на друга смотрят они косо
Матай уступит разве нам вдову?
Вскипит за скот без лишнего вопроса.
Хоть девушка, ты знаешь о табу.

Коль умыкну тебя я этой ночью,
Матайцы все не соберутся враз?

Отнимут скот у Тобыкты воочию
И распри вновь начнутся из-за нас!

Без барымты добиться бы нам мира.
Не пожалел бы последнего скота.
Но если девушку потребуют задиры.
То что придумаем и денемся куда?

И тобыктинцы из строптивых, знаешь.
Хоть не возьмут числом, но рвутся в бой.
Аулам крах, в угоне скот, кровь, значит,
Благословения не знать с тобой!

–Такие рассуждения тебе ли.
Батыр, тебе уловки не к лицу.
А будущего знает бог пределы.
В руках – не бязь, не подражай купцу.

Предвидит кто, что с нами завтра будет?
Лишь только я любовь свою нашла?
Из века в век в любви живучи люди.
За умыканием воцарялся лад.

Коль выделишь скота, предстанешь щедрым,
Найдутся дяди, тети как заслон.
От искры могут загореться недра.
Кто может быть порукой для сторон?

Дождя без тучи не бывает сроду.
Оспаривают некий перевал.
Но если бог нам ниспошлет погоду,
Возможно, и скотом уймём скандал.

Я не прошу, чтоб ты увез сегодня
И взбудоражил двух родов покой.
Но если изнутри исходит подлость,
Не соглашусь на уговор с тобой.

Нет истинной любви – не притворяйся.
Простым обманом будет разговор.
Коль чувство сильное, то признавайся:

Твоей всецело буду с этих пор.

Едва сидел Кебек, в немом томленьи
Воспринимая девичьи слова.
«Где смерть твоя, там и моя» – как пленный,
Отдал он девице права.

Енлик, Кебека руку стиснув, грезит,
Как будто утолила жажду всю.
Поцеловала палец, пот и слёзы
Текли по изнуренному лицу.

Когда рассвет забрезжил по шаныраку,
Кебек пошел, чтоб привязать коня.
Енлик с арканом вышла как по знаку.
Ушли к скале, пока спала родня.

Енлик ему шептала по дороге:
«Батыр, тебе сказать ещё должна.
Как только примирятся наши роды,
Тогда и буду я твоей сполна.

Пока встречаться будем у утеса.
Не в коем случае надежду не теряй.
В три дня хоть раз встречаться нам без спроса,
Хоть в пятницу меня здесь ожидай».

Чтоб развести огонь, вернулась в юрту,
Казан, наполнив снегом, подогреть.
Пастух напиток разводил из курта.
Дочь масло подала, чтоб кушал дед.

Кебек в дорогу приготовил лошадь.
Енлик с батыра не спускает глаз.
А он – с Енлик и со скалы за рощей.
И вспомнил о баксы, его наказ.

«Меня сюда привел как будто кто-то?
Япыр-ау! Иль джин, или шайтан?

Довлеет ли, как в вешем сне, забота,
Сбылись слова абыза ли вот так?

Все ж в этом брennom мире жизнь не вечна.
Придет и мне когда-нибудь конец.
Чем здесь бродить и превратиться в нечто,
Уж лучше за Енлик умрет боец!...»

Так сам себя батыр Кебек уверил,
Что бог сулил, того не миновать.
Пошел на завтрак, открывает двери,
Хоть нелегко порог переступать.

Умылся и прошел на место гостя.
И курт, и масло поданы сперва.
Казы, карта, жая и жал непросто
Вместились в чашу у Енлик едва.

Кебек вначале деду и старушке
Отрезал жала, дал под «бисмилла»
«С хозяйкой пища и вкусней, и лучше», –
Позвал Енлик, – и трапеза мила.

И чабану достались кости с мясом.
По чашке выпит сладостный бульон.
Молитва прочтена с Енлик все ясно.
И конь в дорогу ею снаряжен.

Затем Кебек сказал: – Ай, аксакал мой,
Возьми на выбор из лисиц одну.
Прибило наудачу к вам сначала.
Справляй тымак и запирай в сундук.

Енлик сама Кебека проводила.
Кебек, с ней попрощавшись, сел в седло.
«Батыр, будь в здравьи как избранник милый», –
Твердила вслед, пока не скрыл уклон.

Вдали Кебек затосковал до бреда.
С Енлик встречался с праведной душой.

Бывал тайком, то ночевал у деда.
Шесть месяцев водил коня тропой.

Их роды к лету все ж пришли к согласию,
Вернули скот, добытый барымтой.
И люди, склонные к гуляньям частым,
Енлик взбодрили новостью такой.

Кебек однажды вновь пришел к любимой.
Он тоже ждал: чтоб улучшить момент.
Енлик готовилась к тому незримо,
Чтоб к черным скалам прибежать чуть свет.

Промолвила Енлик: –Где уговор наш?
Теперь нам надо время оценить.
Одежду, пищу принесла проворно,
И все в овраге спрятанным лежит.

Поверив, я беременною стала,
Зима прошла, пришло и лето вновь.
Рожать хочу я только в твоём стане.
К добру не приведет тайком любовь. –

Вот так вдвоём умчались они с риском.
И до рассвета прибыли в Орду.
Свой балаган покрыли тамариском
И жили, скрывшись, а не на виду.

Увез Кебек девицу до рассвета.
С восходом солнца встали старики.
Их разбуди пастух, влетевший ветром,
Он завопил, что дочь их умыкли.

Старик заплакал от неожиданной вести.
Но что он больше может предпринять?
Пастух разнёс ту новость повесместно.
Матайцы собрались рядить опять.

Никто не знает, где Енлик быть может,

И кто увез, кого за то винить.
За зиму столько было здесь прохожих,
Готовых дочь на бегство убедить.

Матаец: заприметил вдруг лисицу.
«Кто это дал?» спросил и в руки взял.
Старик: « Принадлежала тобыктинцу.
Забыл я имя, ночь одну он спал».

Пастух сказал: «Его Кебеком звали.
Бывал затем, как будто по пути.
Как помнится, уста Енлик сказали:
«Будь в здравии, Кебек, и заходи».

В конце концов, матайцам стало ясно,
Что человек тот был из Тобыкты.
Матай туда людей послал напрасно:
Отвергнули и хлопоты пусты.

Никто не знал пристанища Кебека.
« С гуртом иль на охоте», – был ответ.
А к беглецам ходил проворный некто
И приносил еду, храня от бед.

А время проходило незаметно.
Уж месяц, как исчезла вдруг Енлик.
О девушке нет внятного ответа.
Матайцы лошадей угнали вмиг.

Но Тобыкты такое не прощает.
Жуантаяк аул их разгромил.
И оба рода рыщут беспощадно,
И юноша, как и Енлик, не мил.

Кобей однажды прибыл к Кабекену,
Зашел почтенно и отдал салем.
Потом сказал: «Скрываются отменно.
Опять раздор. Где вход между тем?»

У Кабекена мысли с подоплекой:
«Кебека брат в походе далеко.

Скажи, Кобей! Что курица и сокол?
Нам Токтамыса ждать, хоть нелегко»...

Кобей запомнил установку бия
И поспешил на тобыктинский круг:
«Кабекен- би сказал слова вития
И речи смысл передаю на слух.

Батыр Кебек Енлик опутал рьяно.
Об этом без огласки знает би.
Назвал он курицей Енлик, а сокол рядом.
Нам Токтамыса ждать уж без обид».

Вот так загадка решена Кобеем.
С Матаем состоялся разговор:
« Мы отыскать Кебека всё же сумеем,
Пусть Токтамыс выносит приговор!»

Так пролетел и месяц с половиной.
Аргын вдали и Токтамыса нет.
Найман, собравшись, требует с повинной.
Виновников, которых сгинул след.

Матай в раздорах и в борьбе разборчив.
В степи несутся слухи день-деньской.
Сыбанцы, заодно обиду скорчив,
Невестку требуют на сходке всей толпой.

Найман собрал огромную общину.
Скопление такое не с добра.
Решили прежде, чем поднять дубину,
Посла отправить к Тобыкты с утра.

«Готовы завершить мы дело с миром.
Но выдаст пусть Кебека и Енлик!
По шариату действует секира.
Скотом не заглушить всеобщий крик!

Пускай проступок шалуна приемлет.
Коль не согласен, то назначим бой!
Сражаться будем до предела с теми,

Кого сразим, иль жертвуем собой!

Пусть Тобыкты или Найман у власти
Пребудет, оставаясь на земле.
К вечернему намазу завтра страсти
Пускай улягутся, иное – тлен!»

Слова те Тобыкты поколебали.
В переговорах нет пути вперед.
Наймана – тьма, Аргын в далекой дали.
Невольню оторопь сама собой берет.

По всякому судии и рядили,
Но не решались выдать, иль спасти.
И к Кабекену, наконец, решили
Двоих отправить, чтоб концы свести.

И в путь – дорогу снова оседлали.
Своих коней Кенбай и би Кобей.
Но взгляды Кабекена отнимали
Последнюю надежду у людей:

«Мне предком был Анет – Баба, известно.
Молитва же моя не так свята!
В достатке пастбищ нет - все неуместно.
Придется выдать: в тягость маета»...

В словах его есть отзвук слов Анета:
Не убивал, но путь открыл стрельбе.
При поражении не жить на свете.
Он дал понять, что следует судьбе.

Услышав это, би вернулся к сбору.
Загадку Кабекена изложил.
И тобыктинцы повели без спора.
И указали, где Кебек с ней жил.

Кебек не спит короткими ночами.
Три месяца в отлучке от людей.
Красавица Енлик как бы на память,

Вручила сына в цвете летних дней.

Ребенок радовал как сын отважный.
Одна лишь мысль томила: как сберечь.
Поочередно спали, словно стража.
Вдруг конь заржал, услышав чью-то речь.

Енлик Кебека сразу разбудила.
Лишь сели на коня, пришли враги.
Козыкурен понесся во всю силу.
Ребенок в люльке, хоть и не беги.

Один матаец взял ребенка в руки.
Кебек помчался, вслед – враги гурьбой.
Взлетел Козыкурен по горной круче, –
Енлик свалилась вдруг сама собой.

Но коль подумать, то судьба безвестна.
Однако предначертанному быть.
Кебек обычно поступает честно:
С коня он спрыгнул тотчас, во всю прыть.

Враги успели окружить Кебека,
Кинжалом защищался вопреки.
Хоть ранил многих, – силы человека
Не беспредельны и попал в силки.

На Ащысу везли, связав, влюбленных,
Где собрались найманцы сгоряча.
Попали в плен у гор молодожены,
Похожие на схваченных волчат.

Подняли их на Акшоки далёкий.
Придумывали способ умерщвить.
В толпе бедовой были одиноки,
Где даже бабы склонны их убить.

Одни твердили, чтоб забить камнями.
Другие – вешать, чтоб сильно им страдать.
Решили, наконец, двумя конями,
Их, крепко привязав, в степи скакать.

Толпа найманцев жертвы окружила, –
Как будто собралась зарезать скот.
Енлик тогда, собравшая все силы,
Глаза перевела на свой народ:

–Ай, публика, пред смертью обращаюсь.
Как вижу казни нам не миновать.
Я с этой жизни до конца сквитаюсь,
Уж, ради бога, дайте мне сказать.

Пред казнью исполняют три желания:
С Кебеком попрощаться – это раз.
Второе – схороните вместе, с ладом.
Дитя – Кенгирбай – бию, чтобы спас –

Решила публика исполнить эти просьбы,
Кричала «Будет», руки развязав.
Обещанное только лишь сбылось бы.
Они поцеловались на глазах.

На шеи им наброшены арканы.
Покрепче привязав к хвостам коней,
Матай, Матай! – с их родовым ураном,
Помчались всадники посреди степей.

Пришла и смерть к ним, на холме – кончина.
Ребенок с плачем в люльке все лежал.
И о грехе забыла вся община.
Таймак и Ералы – любви причал.

Нет жалости порой у тёмной массы:
И Кенгирбаю не вручен залог:
На крайнем Акшоки малыш несчастный
Свой плач до ночи прекратить не мог.

О нем Жуантаяк узнал уж ночью.
Джигиты поздно сели на коней.
И поиски напрасны, кто-то впрочем
Похитил и увез, как чародей.

Давным-давно та быль происходила.
Есть жуткие поступки всех эпох.
Умы светили и бывали силы,
Что человек издал бы смертный вздох.

И многим видным предкам, словно горы,
Склонить чело заставил смертный час.
Влюбленные Енлик – Кебек в ту пору
Жестоко поплатились лишний раз.

* * *

Джигиты! Смысл столь долгого сказания
Не в том, чтоб дать об юности писание.
Где враг и смерть, где честь и справедливость, –
Найдете добрый плод как назидание.

Писать же о любви – не развлечение.
Не надо мне и юных увлечения.
Не сказку, быль из давней прошлой жизни
В стихи облек я не для отвлечения.

Не надо интереса бессердечного.
Не нужно отношения беспечного.
Есть зло и доброта, угроза – милость:
Не различая, не поймете вечного.

О, бог! Прости грехи, дай милосердия,
В достатке отзвуков моим усердиям.
Когда душа оставит, братья, в мире
Бумага будет и моим бессмертием!

Перевод с казахского языка

Мурата Султанбекова. “Абай”. – 1998. – № 2. – С. 1–7.

ҚОСЫМШАЛАР

*Байлаймын деп көзіңді,
Патса қылам өзіңді,
Ұғып отыр сөзімді
Ел билетем жеті ру.*

*«Мейірім», «Ынсап»,
«Әділет», «Шыдам»,
«Шыншыл», «Харакет»,
Түп қазығы: «Ақ ниет»
Бұл жетеуін ел қылу –*

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ӘДЕБИЕТТЕР

1. АБДУЛЛИН Х. Тажалдың ажалы: [Ақын Шәкәрім Құдайбердиевті өлтіруге қатысқан жендет туралы] // Халық кеңесі. – 1991. – 30 қ-ша – 3 желт.
2. АБДУЛЛИНА Г., ҚОҢЫРОВА А. Шәкәрім ілімінің эстетикалық талғамды қалыптастырудағы ықпалы // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 258–62 б.
3. АБДУЛЛИНА Г.К. Шәкәрім шығармаларының адами қасиеттердің қалыптасуына ықпалы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 306–309 б.
4. АБДУЛХАКИМОВ А. Шәкәрім ұрпақтары кімдер немесе жаңа деректер хақында // Лениншіл жас. –1989. – 24 қ-ша.
5. АБДЫХАНОВА Б.А., ҚОҢҚАЕВА Р.К., БАШЕЕВА У.А., Абайдың талантты шәкірті // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 227–230 б.
6. АБИКОВА Г. Орталық ғылыми кітапхана қорындағы Шәкәрім Құдайбердіұлының мұралары // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 490–493 б.
7. АБИЫР А. Ш. Құдайбердиев – аудармашы // Қаз. әдеб. – 2002. –12 шілде.
8. АБЫЛАЙХАНОВ Т. Шәкәрімнің келіні еді // Қаз. әдеб. – 1997. – 15 шілде.
9. АБЫЛҚАСЫМ Б.Ш. Абай мектебінің көрнекті өкілі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 60–72 б.
10. АҒДАРБЕКОВ Т. Тойға тарту /Төкіжан Ағдарбеков // Егем. Қаз.– 2008. – 27 тамыз.
11. АДАМОВ Н. Шәкәрім шығармаларының өнегелі діни ғибраты // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 213–220 б.
12. АЗАЛЫ жылдар сырлары // Абай. – 1994. – № 9. – 68 б.

13. АИТОВ Н. Қайтарып бер: Шәкәрімге арналған өлең // Семей таңы. – 1988. – 29 шілде.
14. АЙДАРХАНОВ М. Х., ҚУАНТҚАН Б. Шәкәрім өлеңдеріндегі экономикалық ойлар // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 340–342 б.
15. АЙҚЫН Н. Қылқалам ұшындағы данышпан бейнесі / Несіпбай Айқын // Егем. Қаз. – 2008. – 10 қырк.
16. АЙМАУЫТОВ Ж., ӘУЕЗОВ М. Абайдан соңғы ақындар // Қаз. әдеб. – 1990. – 10 тамыз.
17. АЙНАШ Е. Иесіз өзім кестім кіндігімді ... / Есали Айнаш // Егем. Қаз. – 2008. – 10 қырк.
18. АЙТБАЕВА А. Шәкәрім лирикасындағы “жар” сөзінің философиялық этикалық қолданысы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 264–266 б.
19. АЙТБАЕВА А. Жаралыс басы – қозғалыс: Шәкәрім философ-ақын // Ақиқат. – 1995. – № 11. – 77–78 б.
20. АЙТБАЙҚЫЗЫ А. Ей, жастар, қалай дейсің бұл дүние? // Абай. – 1998. – № 3. – 17 – 23 б.
21. АЙТҚАЗИН Т. Шәкәрімнің әлеуметтік – философиялық ойлары // Шәкәрім. – 2005. – № 1. – 73–78 б.
22. АҚАБАЕВ Б.М. Шәкәрім шығармаларындағы діни ой толғаныстардың қоғамдық орны // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 293–296 б.
23. АҚҚАЛИЕВА А. Шәкәрім шығармаларының қазақ тілінен ағылшын тіліне аудару барысында кездесетін лексикалық грамматикалық қиыншылықтар // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 426–431 б.
24. АҚМАНОВА Ғ.Р. Шәкәрім шығармашылығының өміршеңдігі // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 103–105 б.
25. АҚТАНОВА А.С. Шәкәрім өлеңдеріндегі лирикалық тұлға және қоғам мәселесі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 185–190 б.

26. АҚЫЛБАЙҰЛЫ Ж. Құдайбердіұлы Ш. (1858–1931 жж.) // Жас Түркістан. – 2001. – № 5. – 20 б.

27. АҚЫН Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде: [Қазақстан Компартиясы Орталық Бюросының шешімімен 1987 жылдың декабрінде Ш. Құдайбердиевтің /1858–1931 жылдар/ творчестволық мұрасын зерттеу жөнінде құрылған комиссияның шешімі және осыған орай оның шығармаларын сыншылдық тұрғыдан пайдалануға, жариялауға болатындығы туралы шешім қабылдады] // Соц. Қазақстан. – 1988. – 14 сәуір.

28. АҚЫН Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде: [Қазақстан Компартиясы Орталық Бюросының шешімімен 1987 жылдың декабрінде Ш. Құдайбердиевтің /1858-1931 жылдар/ творчестволық мұрасын зерттеу жөнінде құрылған комиссияның шешімі және осыған орай оның шығармаларын сыншылдық тұрғыдан пайдалануға, жариялауға болатындығы туралы шешім қабылдады] // Қаз. әдеб. – 1988. – 15 сәуір.

29. АҚЫН Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде: [Қазақстан Компартиясы Орталық Бюросының шешімімен 1987 жылдың декабрінде Ш. Құдайбердиевтің /1858–1931 жылдар/ творчестволық мұрасын зерттеу жөнінде құрылған комиссияның шешімі және осыған орай оның шығармаларын сыншылдық тұрғыдан пайдалануға, жариялауға болатындығы туралы шешім қабылдады] // Семей таңы. – 1988. – 15 сәуір.

30. АҚЫШЕВ З. Шәкәрім қалай атылды? // Өркен. – 1990. – 27 қаңт.

31. АЛПЫСБЕС М. Шәкәрімнің тарихи мұрасы және қазақ шежірелері // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 519–528 б.

32. АЛТЫНБАЕВ Қ. Қоғамнан биік бір бейне: [Өлең] // Семей таңы. – 1991. – 21 қырк.

33. АМАНТАЙ Қ. Ақынның соңғы күзі // Түркістан. – 2001. – 19–25 қаңт.

34. АРЫНОВ Т. Шәкәрім туралы // Семей таңы. – 1989. – 16 желт.

35. АРТЫҚБАЕВ Ж. “Шәкәрім шежіресіне” қайта оралсақ // Қазақ тарихы. – 2003. – № 2. – 46–48 б.

36. АРЫНОВА.Р.А., МАДЫБЕКОВА А.С. Шәкәрімнің адам жаратылысы жайындағы шығармалары мен ғылыми зерттеушіліктің байланысы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 355–58 б.
37. АСҚАРОВ А. Шәкәрім Құдайбердіұлы // Асқаров А. Ұлы Тұранның ұлдары. – Алматы, 1998. –139–142 б.
38. АТЫҒАЙ Б. Жидебайдағы құрылыс әлі аяқталған жоқ: (Абай мен Шәкәрім мавзолейі жайында) // Қаз. әдеб. – 2000. –25 тамыз.
39. АТЫҒАЙ Б. Шәкәрім аударған Дубровский // Жұлдыз. – 2000. – № 10. –117–119 б.
40. АХАТ ағайдың хаттары: [Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтің әкесі Шәкәрім Құдайбердиев туралы] // Өркен. – 1990. –20 қазан.
41. АХМЕРОВА Н., АЙМАХИНА Г. Шәкәрімнің білім, ақыл, таным туралы ой-толғамдар // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 280–284 б.
42. АХМЕРОВА Н.М., СМАҒҰЛОВА А.Е. Шәкәрім шығармалары бай мұра, көркем қазына // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 138–140 б.
43. АХМЕТЖАНОВ. А. Шәкәрім әндері нотаға қалай түсті // Абай. – 1994. – № 9. – 47–58 б.
44. АХМЕТЖАНОВ А. Шәкәрім әндері нотаға қалай түсті. Төртінші ән. “Кетермін, артымда сөз, әнім қалар”; Бесінші ән. “Жылым-қой, жұлдызым-июль”: Әннің сөзі, нотасы берілген // Семей таңы. – 1992. – 1, 11 сәуір; 28 наурыз.
45. АХМЕТЖАНОВ А. Шәкәрім әндері нотаға қалай түсті. Төртінші ән. “Кетермін, артымда сөз, әнім қалар”; Бесінші ән. “Жылым-қой, жұлдызым-июль”: Әннің сөзі, нотасы берілген // Семей таңы. – 1993. – 9 қаңт.
46. АХМЕТОВ З. Шәкәрім – қазақ әдебиетінің классигі // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 4 –8 б.
47. АХМЕТОВ К. Мәдениеттегі идеялық күрес (20 –шы жылдардағы қазақ әдебиеті туралы) // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 46–52 б.

48. АХМЕТОВ М. “Шилі өзен” әнінің авторы кім? : [Ш. Құдайбердиевтің әннің авторы екені жайлы дерек] // Қаз. әдеб. – 1989. – 30 июнь. – 14 б.

49. АХМЕТОВ Т. Ақынның ақырғы күзі: Ақтаңдақ жылдар құрбаны болған Ұлы ақын Абайдың немере інісі Ш.Құдайбердіұлының өмірінен // Егем. Қаз. – 1995. – 8 тамыз.

50. АХМЕТОВА Ж. Аңызды арқау еткен шығарма // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1998. – № 9–10. – 98–101 б.

51. АХМЕТОВА Ж. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі фольклорлық дәстүр: (Ш. Құдайбердиев, С.Торайғыров шығармаларының негізінде) Филология ғылымдарының кандидаттық ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық жұмыс. – Алматы, 1999. –120 б.

52. АХМЕТОВА Ж. Шәкәрім аудармалары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 202–205 б.

53. АХМЕТОВА Ж. Шәкәрім аудармасындағы “Ләйлі-Мәжнүн”дастанының көркемдік ерекшелігі // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. –138–140 б.

54. АХМЕТОВА Ж. Шәкәрім және аңыздар // Ақиқат. –1998. – № 11. – 87–89 б.

55. АХМЕТОВА Ж. Шәкәрім және фольклор // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1998. – № 5–6.– 87–93 б.

56. АХМЕТОВА Ж., МҰХТАРОВА С.К. Шәкәрім поэзиясындағы ауыз әдебиетінің үлгісі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 94–98 б.

57. АХМЕТОВА Ж. Шәкәрімнің кейіпкер сомдау ерекшелігі // Жоғарғы оқу орындары оқытушылары мен аспиранттарының ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 1997. –78–82 б.

58. АХМЕТОВА О.А., ХАЛИЛОВА Р.Г., ОРАЗҒАЛИЕВА Б.О. Шәкәрім – ғұлама ақын // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 197–199 б.

59. ӘБДЕЗҰЛЫ Қ. Жаралыс басы – қозғалыс.Қозғауға керек қолғабыс/ Қансейіт Әбдезұлы // Егем. Қаз. –2008.–6 қырк.

60. ӘБДЕШЕВ М. Шәкәрім қажы деп отырмыз: (Ш.Құдайбердіұлы жайлы дерек) // Егем. Қаз. – 2002. – 4 маус.
61. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Ақынның асқақ үні // Жалын. – 1990. –№ 5. – 77–79 б.
62. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Шәкәрім шындығы // Зерде. –1989. № 11. – 34–36 б.
63. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. “Алдыңғының соқпағын артқы түзер” // Жалын. – 1988. –№ 4. –66–67 б.
64. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. “Мен-дағы тіршілікке аяқ бастым”: Шәкәрім поэзиясындағы философиялық ой-түйіндер // Жұлдыз. – 1992. –№ 9. – 194–199 б.
65. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Абай дәстүрі және Шәкәрім Құдайбердиевтің поэзиясы: Филология ғылымдарының кандидаттық ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық жұмыс. – Алматы, 1990.– 120 б.
66. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Артыңды оқып, алдыңа көз жіберсең: Шежіресі туралы // Өмір. –1992. – № 1. – 66–76 б.
67. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Шәкәрім жұмбақтары // Қазақ тілі мен әдебиеті. –2001. – № 12. – 31–34 б.
68. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Шәкәрім Құдайбердиев: Творчестволық өмірбаян. – Алматы, 1989. – 72 б.
69. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Шәкәрім шежіресі – халық тарихы // Қазақстан коммунисі. –1990. – № 8. –80–85 б.
70. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Шәкәрімнің азаматтық лирикасы // КазПИ-дің ғылыми жинағы. – Алматы, 1989. –73 б.
71. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Асыл арна: Абай дәстүрі және Шәкәрім. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
72. ӘБДІҒАЗИЕВ Б. Толғамды өлең, терең ой // ҚР ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1991. – № 3. –62–71б.
73. ӘБДІҒАЗИЕВ Б.Шәкәрім дастандарының дәстүрлік арналары // ҚР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1990. –№ 3. – 41–47 б.
74. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. “Әділ-Мария” психологиялық роман // Шәкәрім. – 2005. – № 1. – 3–12 б.
75. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. “Мен тарыдай жақсылық қылсам таудай зұлымдығымды жасырғалы қылам”: Шәкәрім шағын прозасы туралы // Қаз. әдеб. –2001. –9 қ-ша.
76. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Маржан ойдың өрнектері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. –№ 4. –37–43 б.
77. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Махаббат мұнаралары // Өмір. –2000. – № 5. – 143–153 б.

78. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Өміршең дәстүр өркені // Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін. – Алматы: АлМУ, 1995. – 45 – 49б.
79. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Талант тұғыры. – Алматы, 2002. – 120 б.
80. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Ұлы жүректер жалғастығы // Мұқанов С., Мүсірепов Ғ. – қазақ әдебиетінің классиктері: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2002. – 61 – 66 б.
81. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім аудармалары және нәзира дәстүр // Ұлт тағылымы. – 2002. – № 1. – 93–100 б.
82. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім және жыраулар поэзиясы // ҚР ҒБ министрлігі және ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2001. – № 2. – 46–55 б.
83. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім және Сәбит // С. Мұқановтың 100 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. – Петропавл, 2000. – 153 б.
84. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім жырының терең арнасы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 3 – 11 б.
85. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларын оқыту (әдістемелік құрал). – Алматы: Мектеп, 2002. – 144 б.
86. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім прозасындағы көркемдік құралдар // Көркем шығарма талдау. – Алматы, 1994. – 86 б.
87. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған жұмыс. – Алматы, 1999. – 320 б.
88. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім. – Күйтін (ҚХР): Іле халық баспасы, 2000. – 152 б.
89. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрімнің (Құдайбердіұлы) “Ләйлі-Мәжнүнi” (хикаясы туралы) // Жұлдыз. – 2002. – № 10. – 184–193б.
90. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Ұлы жырдың ұлағатты өрісі // Өмір. – 1994. – № 3. – 115–138 б.
91. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім ақын // Түрік дүниесі. Тарих дәрісі. – 1995. – № 106. – 38–39 б.
92. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім және халық ауыз әдебиеті // Абай. – 2004. – № 4. – 19 – 25 б.
93. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрім поэзиясының көркемдік қайнары. – Қарағанды, 2003. – 144 б.
94. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Шәкәрімнің шығыстық тамыры // ҚР ҒБ министрлігі және ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2001. – № 4. – 3–12 б.

95. ӘБДІҒАЛИЕВА С. Шәкәрім тағылымы: Шәкәрім шығармаларындағы адам проблемалары // Ақиқат. – 1993. – № 12. – 61–64 б.
96. ӘБДІКӘРІМОВ М.О., СҰЛТАНОВА Н.К. Шәкәрімнің педагогикалық көзқарастары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 112–115 б.
97. ӘБДІЛДИН Ж. Алаш азаматтарының ақталуы // Шәкәрім. – 2005. – № 1. – 3–12 б.
98. ӘБДІЛДИН Ж. Шәкәрімнің үн қатуы / Жабайхан Әбділдин // Егем. Қаз. – 2008. – 27 тамыз.
99. ӘБДІРАШҰЛЫ Ш. Шәкәрім // Таң шолпан. – 2001. – № 2. – 108–109 б.
100. ӘБДІРӘСІЛОВА Г. Шәкәрім: ұждан-ұлағаттық үлгісі // Ақиқат. – 1995. – № 4. – 94–95 б.
101. ӘБДІРӘСІЛОВА Г. Шәкәрімнің таным-тағылымы // Ақиқат. – 1996. – № 2. – 89–91 б.
102. ӘБДІРӘСІЛОВА Г. Шәкәрімнің дүниетаным ерекшеліктері // Ақиқат. – 1994. – № 6. – 85–88 б.
103. ӘБДІРӘСТЕГІ А., ЕСТАЕВА Л. Қазақтың мандайына сыймағандай // Жерұйық. – 1993. – 24 тамыз.
104. ӘБДІХАЛЫҚОВ Ж. Халқына қайтып оралған Шәкәрім // Коммунизм нұры. – 1989. – 31 қаңт.
105. ӘБЖАНОВ Х. Шәкәрім қажының бес сауалы және ұлттық элита // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. Семей, 2006. – 20–29 б.
106. ӘБСЕМЕТОВ М. Тағдыр тағылымы // Өркен. – 1988. – 22 қазан.
107. ӘБСЕМЕТОВ М., СӘРСЕНБАЕВ А. Әшкереленбеген қастандық: Ш. Құдайбердиев туралы // Арай. – 1988. – № 11. – 24–27 б.
108. ӘДІБАЕВ Х., АХМАДИЕВ Ж. Иассауи және Шәкәрім // Заман-Қазақстан. – 1994. – 12 қ-ша.
109. ӘДІЛБЕКҰЛЫ Қ. Шәкәрімнің діни-таным жайлы ой-толғамдары // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 40–45 б.
110. ӘДІЛБЕКҰЛЫ Қ., ЖЕТІБАЙҰЛЫ Е. Шәкәрім және қазіргі жаратылыстанудың философиялық мәселелері // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 43–45 б.

111. ӘДІЛХАНҰЛЫ Т. Шәкәрім Құдайбердиев шығармашылығы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1995. – № 6. – 51–57 б.
112. ӘЗИЕВ Ә. Шәкәрім туралы Сұлтөздегі әңгіме // Қаз. әдеб. – 1991. – 27 қырк.
113. ӘКЕСІ өлгенде Гүллардың айтқан жоқтауы // Абай. – 1994. – № 9. – 77 б.
114. ӘЛЖАН Қ.Ұ., НҰРМҰРАТОВ С.Е. Шәкәрім іліміндегі рухани құндылықтар: тарихи үндестік және сабақтастық // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 33–38 б.
115. ӘЛИАҚПАРОВ М. Азапты жеңген ғажап ғұмыр // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 57–60 б.
116. ӘЛИАҚПАРОВ М. Ақын атаның “Саят қорасы” // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 18–20 б.
117. ӘЛИАҚПАРОВ М. Ізгілік: Естелік-альбом / Абай мен Шәкәрім / Ауд. А.А.Кененов, Л.И. Қашақбаева. – М., 1997. – 96б.
118. ӘЛИАҚПАРОВ М. Азапты жеңген ғажап ғұмыр: [Шәкәрімнің ұлы Ахат және Шәкәрім жайында] // Орталық Қазақстан. – 2005. – 9 маус.
119. ӘЛИАҚПАРОВ М. Г. Шәкәрімнің композиторлығы жайында бір үзік сыр // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 22–28 б.
120. ӘЛІМБАЕВ М. Нақылды жыр- ақылды жыр // Өркен. – 1993. – 30 қазан.
121. ӘЛІМБАЕВ М. Шәкәрім поэзиясының шалқарында: Эссе // Абай. 1995. – № 1–2. – 149–156 б.
122. ӘЛІМЖАНОВ Ә. Ой өрісі: Ақталған арыстар Ш. Құдайбердиев, Ж.Аймауытов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев М. Дулатовтар туралы // Соц. Қазақстан. – 1990. – 13 шілде. ӘУЕЗБЕКОВ Ж Шәкәрімнің “Мұсылмандық шарты” еңбегіндегі таным және көркемдік ой // ҚазҰУ хабарлары. Филология сериясы. – 2002. – № 6 (57). – 102–103 б.
123. ӘУЕЗОВ М. Абай, Шәкәрім, Мұхтар мұралары Қытай елінде: Қазақстанның Қытай Халық Республикасындағы төтенше және өкілетті елшісі қызметінде болып қайтқан азаматпен екі ел

арасындағы рухани, мәдени байланыстар төңірегіндегі сұхбат / Әңг. А. Нүсіпхан // Түркістан. – 1995. – 2 тамыз.

124. ӘУЕЗОВ М. Абай ақындығының айналасы: Абайдың шәкірттері Шәкәрім т. б. жайлы // Әдебиет майданы. – 1934.–№ 11-12. – 21 – 26 б.

125. ӘСІМЖАНОВ Ә. Жылдардан қалған әндер: Шәкәрімнің әндері туралы // Шалқар. – 1992. –8 мамыр.

126. ӘСІМЖАНОВ Ә. Шәкәрім қажының «Ел қайда?» әні жөнінде // Абай. – 1994. – № 9. – 46–47 б.

127. ӘПЕЕВА Г. Шәкәрім поэмаларының зерттелу тарихынан // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. –392–397 б.

128.

129. ЕЛЕУҒОЖИН Б.Шәкәрім әндерін орындаушы: [Әнші Келденбай Өлмесеков туралы] // Семей таңы. – 1992. – 8 ақп.

130. ЕЛЕУКЕНОВ Ш. Армысыз, Шәкәрім аға! // Елеуқенов Ш. Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы, 1989. – 25–39б.

131. ЕЛЕУПАЕВА Ж.К., ЖАҚПАРОВА Ж.К. Қазақ педагогикасындағы Шәкәрімнің идеялары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 289–293б.

132. БАЗАРБАЕВ М. Шәкәрім-ақын // Базарбаев М. Көрікті ойдан-көркем сөз.–Алматы, 1994. – 52–104 б.

133. БАЗАРБАЕВ М. Шәкәрім-ақын // Шәкәрім. –2006. –№ 3. – 64–70 б.

134. БАЗАРБАЕВ М.Шәкәрім ақын: Творчествосы жайында зерттеу // Жұлдыз. – 1989. – № 12. – 192–197 б.

135. БАЗАРБАЕВ Т.Сахараның ұлы сазгері // Абай. – 1994. – № 9. – 43–45 б.

136. БАЗАРБАЕВА Г.С. Шәкәрім Құдайбердіұлының оқу, тәрбие, білім туралы шығармаларын неміс тілі сабағында оқу // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 313–316 б.

137. БАЙҒАЛИЕВ Б. Табылған қолжазба // Шәкәрім. Иманым. – Алматы, 2000. –302–309 б.

138. БАЙҒАЛИЕВ Б. Шәкәрім // Қазақ.. – Алматы: Білім, 1994. 152–159 б.

139. БАЙҒАЛИЕВ Б. Табылған қолжазба // Лениншіл жас. – 1988. – 27 желт.
140. БАЙҒАРАЕВА М. Шәкәрім Құдайбердіұлының “Ләйлі-Мәжнүн” атты дастанындағы дәстүр жалғастығы // ҚазҰУ хабарлары. Филология сериясы. – 2001. – № 17 (51). – 27–29 б.
141. БАЙҒАРАЕВА М. Шәкәрім шығармашылығындағы сопылық танымның көрінісі // ҚазМҰУ хабаршысы. – 2001. – № 1. – 143–153 б.
142. БАЙМҰХАНБЕТОВА М.Б. Абай, Шәкәрім шығармалары лексикасының эстетикалық этномәдени негіздері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 215–221 б.
143. БАЙМҰХАНОВ Т.С., БОРБАСОВ С.М. Шәкәрімнің әлеуметтік – саяси көзқарастары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 38–42 б.
144. БАЙСАРИНА Қ. Шәкәрім шежіресі – халқымыздың этникалық негізін айқындайтын тарихи мұра // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 534–539 б.
145. БАЙСАРИНА Қ. Шәкәрімнің тарихи және мәдени мұрасы // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 156–157 б.
146. БАЙЫРБЕКОВ Ү. Жалғандыққа жаным қас: Сын // Семей таңы. – 1992. – 18 сәуір.
147. БАҚРАДЕНОВА А. Шәкәрім білім, ақыл, таным туралы ой-толғамдары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2001. – № 5. – 29–32 б.
148. БАЛҒАБАЕВ Ж. Дос болып қас болғаннан сақта құдай немесе тағы Шәкәрім тағдыры туралы // Жұлдыз. – 1990. – № 12. – 193–196 б.
149. БАЛҒАБАЕВ Ж. Дос болып қас болғаннан сақта құдай немесе тағы Шәкәрім тағдыры туралы // Орталық Қазақстан. – 1989. – 17 қырк.
150. БАЛҚИЯЕВ Н. Шәкәрімнің ақындық алымы // Балқияев Н. Сиқыр сөз. Оқырманның ой-толғаныстары. – Алматы, 1991. – 8–11 б.
151. БАЛТАБАЙ Е.Л. Қазақ этнопедагогикасының мазмұнын пайдалану – оқушылардың патриоттық тәлімін қалыптастыру шарты

// Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 249–252 б.

152. БАЛТАШҰЛЫ Е. Суреттер сөйлегенде: [Ақын Ш.Құдайбердіұлы туралы] // Қаз. әдеб. – 2005. – 11 желт.

153. БАРЛЫБАЕВА Р. Б. Шәкәрім Құдайбердіұлы кеңестік идеологияның құрбаны // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 335–338 б.

154. БАТЫРБЕКОВА Р. Терең тамырлар: Батыс-шығыс елдерінің әдебиетімен байланыста болған Шәкәрім, А.Байтұрсынов, М. Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов сынды ақындар мен жазушылардың творчествосы туралы // Жұлдыз. – 1990. – № 9. – 198–201 б.

155. БАШЕЕВА У.А., КОҢҚАЕВА Р.К. Шәкәрім шалқары шексіз! // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 101–103 б.

156. БЕКБОСЫНОВ М. Ұлт зиялыларының Шаһкерім мұрасын ақтаудағы ұлағатты еңбектері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 129–133 б.

157. БЕКБОСЫНОВ М. Философиялық ой-бірлігі: Абай мен Шәкәрімнің еңбектерінде // Семей таңы. – 1991. – 21 қ-ша.

158. БЕКТҰРОВ Ж. Ақын мен арамза // Орталық Қазақстан. – 1980. – 7 қазан.

159. БЕКТҰРОВ Ж. Ақын мен арамза: Поэма // Бектұров Ж. Олендер мен поэмалар. – Алматы, 1991. – 40–58 б.

160. БЕКХОЖИНА Т. Композитор Шәкәрім Құдайбердіұлы // Шәкәрім. Аманат. – Алматы: Өнер, 1989. – 3–22 б.

161. БЕРДІБАЕВ Р. Елеулі рухани олжа // Қаз. мұғ. – 1988. – 12 тамыз.

162. БЕРДІБАЕВ Р. Шежірелі Шыңғыстау: Ш. Құдайбердіұлының тойынан соң // Лениншіл жас. – 1988. – 23 тамыз.

163. БЕРІКБОЛОВ Т. Асылға абай болайық // Орындаушылық өнерінің тарихы мен қазіргі кезеңдегі даму мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның жинақтары. – Алматы, 2002. – 37–40 б.

164. БЕРІКБОЛОВ Т. Шәкәрім өлендерінің текстологиясы (Шәкәрімге телінген әндер хақында) // Шәкәрім дәрістері: III

Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 69–74 б.

165. БЕРІКБОЛОВ Т. Шәкәрім өлеңдерінің текстологиясы жайында // ҚР ҒА хабарлары. Тіл әдебиет сериясы. – 1992. – № 4. – 54–61б.

166. БЕРІКБОЛОВ Т. Шәкәрім өлеңдерінің текстологиясы жайында // Семей таңы. – 1992. – 13, 20 маус.

167. БЕРІКБОЛОВ Т. Шәкәрім сөз шеберлігі туралы // Қазақстан мектебі. – 1992. – № 9–10. – 12–14 б.

168. БИБЕКОВ Қ.Т. Қимылдың соңғы кезеңнің грамматикалық көрсеткіштері (Шәкәрім шығармалары бойынша) // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 127–131 б.

169. БИСЕНҒАЛИ З. Шәкәрім романының ерекшелігі // ҚазҰУ хабарлары. Филология сериясы. – 2001. – № 17 (51). – 3–9 б.

170. БИСЕНҒАЛИ З. Шәкәрімнің “Әділ-Мария” романының көркемдігі // Қазақстан Жоғары мектебі. – 2002. – № 3. – 172–176 б.

171. БОДАУБАЕВ Б. Шырғалаң: Деректі хикая // Соц. Қаз. – 1990. – 15 тамыз.

172. БОҚАШ Ғ. Екі әулие // Қаз. әдеб. – 2001. – 4 мамыр.

173. БОЛШЫНОВА А.У. Шәкәрім шығармаларындағы білім-ағартушылық мәселесі // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 152–155 б.

174. БӨКЕЙХАНОВ Ә. Түрік, қырғыз, Һәм хандар шежіресі: Оқшау сөз // Абай. – 1994. – № 9. – 38 б.

175. БӨКЕЙХАНОВ Ә. Қалқаман-Мамыр: Шәкәрім шығармасына сын // Қазақ. – 1915. – 22 сәуір. – № 121. – (Қол қойған “Қыр баласы.”)

176. БӨКЕЙХАНОВ Ә. Түрік, қырғыз, Һәм хандар шежіресі: 1911 жылы басылып шыққан кітап жайлы // Қазақ. – 1913. – 28 сәуір. – № 12.

177. БӨЛЕКБАЕВ Ү. Аталар өмірінен: (Қазақтың 4 таланты – А. Байтұрсынов, Ш.Құдайбердіұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабаевтар туралы) // Бастауыш мектеп. – 1998. – № 10–11. – 16–18 б.

178. БӨРІБАЕВА Б. Қос алыпты төл емген // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1993. – № 3. – 76–77 б.

179. БРАДАРОВА Р. Т. Шәкәрім шығармаларындағы қаржы-қаражаттық лексиканың көріністері // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 123–125 б.

180. БУКЕТОВ Е. А., ҚАРАСАРТОВ А. “Білмедім, Шәкәрімді кім атқанын...”: Әңгіме –диалог / Соңғы сөзін жазып, сұрақ-жауапты баспа бетіне әзірлеген Б. Сапаралин // Қаз. әдеб.– 1989. –10, 17, 24 ақп.
181. БУЛАНОВА Ф.З. Шәкәрімнің педагогикалық идеялары // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 22–223 б.
182. БУРАХАНОВА А., МАЙШЕКИНА Э. Шәкәрім Құдайбердіұлының этнопедагогикалық көзқарастары // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 547–551 б.
183. БУРАХАНОВА А.Т., ӘДІЛЖАНОВА Қ.С. Шәкәрім шығармаларындағы білім және тәрбие мәселелері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 358–363б.
184. БУРБАЕВ Т.К. Шәкәрім дүниетанымындағы даналық мәселесі // Сборник научных статей региональной научно-практической конференций молодых ученых и аспирантов, посвященной дню столицы (14-15 июня 1999 г.). – Алматы, 1999. – Т.2.– С. 94–98.
185. БҮРКІТБАЕВА А. Абай шәкірттерінің маңдайалды // Абай.– 2000. – № 3. –58–61 б.
186. БҮРКІТБАЕВА А. Ақынның эстетикалық көзқарасы // Абай. – 2001. –№ 3. – 65–67 б.
187. БҮРКІТБАЕВА А. Шәкәрімнің сөз өрнегі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 205–212 б.
188. БҮРКІТБАЕВА А. Шәкәрімнің эстетикалық көзқарасы // ҚазҰУ хабарлары. Филология сериясы. – 2003. –№ 6 (68). – 119–120б.
189. БҮРКІТБАЕВА Р.М. Шәкәрім – философ // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 49–52 б.
190. БҰЛАНБАЕВА Х. Асылдан асыл туады // Дидар. –1998. – 29 қырк.
191. ҒАББАСОВ С. Тарих қазақ жайынан: Абай мен Шәкәрім жайында // Айқап. – 1915. – № 6. – 95 б.
192. ДАЙРАБАЕВА А. Шәкәрім Құдайбердиев және оқыту теориясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1991. – № 3. – 49–53 б.
193. ДАНАЛЫ сөздің дарасы // Қаз. әдеб. – 1990. – 25 мамыр.

194. ДАСТАНҰЛЫ Ә. Парасатты философиялық сын керек // Қаз. әдеб. – 1991. –1 қазан.
195. ДЕРБІСАЛИН Ә. Шәкәрім поэмалары // Дербісәлин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар. –Алматы, 1990. – 241–265 б.
196. ДЖАНУБЕКОВА М.З. Шәкәрім лирикасындағы тарихи шындық – тәрбие негізі // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 244–246 б.
197. ДЖУМАЖАНОВА Г.Ж. Ұлы тәлімгер Шәкәрімнің тәрбиелік тұжырымдары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 128–129 б.
198. ДИХАМБАЕВА А.К. Шәкәрім шығармашылығының тәрбиелік мәні // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 227–229 б.
199. ДОСАЕВ Т. Асылдың сынығы // Семей таңы. –2000. –7 шілде.
200. ДОСАЕВ Т. Құнанбай ауылдары мен ноғай ауылдарының байланысы // Абай. – 1994. –№ 9. – 41–43 б.
201. ДОСЖАН Д. Шәкәрімді қайта жерлеу // Қаз. әдеб. – 2000. – 12 мамыр.
202. ДҮЙСЕМБАЕВ С. Шәкәрім мұралары кеңінен насихатталуы керек // Семей таңы. – 2007.– 22 ақпан.
203. ДҮЙСЕМБЕКОВА Ш. Д. Шәкәрім және ұлттық тәрбие // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Семей, 2002. –214–216 б.
204. ДҮЙСЕМБЕКОВА Ш. Қызды тәрбиелеуде ұлттық тәрбиенің көрнекті өкілі – Шәкәрім Құдайбердиев // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 175–178 б.
205. ДҮЙСЕНБАЕВ М. Шәкәрімнің он бір әні: Сипаттама // Семей таңы. – 1989. – 26 тамыз.
206. ДҮКЕНБАЕВА З. О. ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының көшбастауы – Шәкәрім Құдайбердиев // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 178 –183 б.
207. ДҮКЕНБАЕВА З.О. Ұлы Абай дәстүріндегі Шәкәрім Құдайбердіұлы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын

зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 75–78 б.

208. ДУЛАТОВ Е., ТҮНДІКБАЕВ М. Шәкәрімнің қызы Гүллардың жоқтауы: [Ел аузынан жинап ұсынушылар Дулатов Е., Түндікбаев М.] // Қаз. әдеб. – 1989. – 7 сәуір.

209. ЕЛІКБАЕВ Н. Ұлттық психологиядағы ескі мен жаңаның үйлесімі // ҚР ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1991. – № 2. – 10–18 б.

210. ЕМЕЛБАЕВА А. Шәкәрім: “Анадан алғаш туғанымда...” // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 328–332 б.

211. ЕРҒАЛИЕВ Х. Біз білеміз ақынды кім атқанын // Қаз. әдеб. – 1989. – 28 сәуір.

212. ЕРДЕМБЕКОВ Б.А. Абайдың ақындық мектебі және Шәкәрім // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 77–79 б.

213. ЕРДЕМБЕКОВ Б.А. Абай және Шәкәрім // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 115–118 б.

214. ЕРСҰЛТАНОВА Б. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы жайында // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 320–328 б.

215. ЕРСҰЛТАНОВА Б. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығының кейбір кезеңдері // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 358–363 б.

216. ЕСЕНҒАРИН Қ. “Ақ сиырдың көтерілісі” және Шәкәрім өлімі туралы // Орталық Қазақстан. – 1990. – 8 ақп.

217. ЕСІМ Ғ. Ең жақсы адам не қылған кісі // Абай. – 1999. – № 3. – 27 б.

218. ЕСІМ Ғ. “Шәкәрім сауалдары” төңірегінде // Абай. 1998. – № 2. – 9–15 б.

219. ЕСІМ Ғ. Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын? // Шәкәрім. – 2005. – № 1. – 47–73 б.

220. ЕСІМ Ғ. Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін? // Абай. – 1998. – № 3. – 11 – 13 б.

221. ЕСІМ Ғ. Заман өткен сайын адамның адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара ма?...: Шәкәрімнің бесінші сауалына жауап // Абай. – 1999. – № 4. 1–7 б.

222. ЕСІМ Ғ. Шәкәрім дүниетанымындағы жан мен тән мәселелері // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 8 – 12 б.

223. ЕСІМОВ Ғ. “Мұтылған” философиясы: Шәкәрім өлеңдерінің философиясы // Ақиқат. – 1995. – № 5. – 88–93 б.

224. ЕСПЕНБЕТОВ А.С. Шәкәрімтану: міндеттер мен ізденістер // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 19–23 б.

225. ЕТЕКБАЕВА Б. Ш.Құдайбердіұлы шығармаларындағы интеллектілік атаулардың лексика-семантикалық топтары // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 405–412 б.

226. ЖАЗЫҚСЫЗ жазаланған қаламгерлер: А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев және басқалардың тізімдері берілген // Қаз. әдеб. – 1990. – 30 март.

227. ЖАҚСЫБАЕВА Ф.З. Шәкәрім шығармаларында кездесетін қайталама құбылыс жайында // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 122–124 б.

228. ЖАҚСЫБАЕВА Ф.З. Шәкәрім шығармаларындағы бағалауыш реңдегі лексикалық материал // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001.–108–114 б.

229. ЖАҚЫПОВ Ж. Дәуірдің жарық жұлдыздары еді: Ш. Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтар туралы // Коммунизм нұры. – 1989. – 18 шілде.

230. ЖАҚЫПОВ Ш.Р., ПӘРІМБЕКОВ З.А. Шәкәрімнің философиялық көзқарастарының физика заңдылықтарымен байланысы туралы ойлар // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 310–312 б.

231. ЖАНБОТАЕВА Қ. Ақынның сөзі өлмейді: Ақынның жаңа шыққан өлеңдері мен поэмалары туралы // Алматы ақшамы. – 1991. – 27 наурыз.

232. ЖАНДІЛДИН Н. Шәкәрімді кім атты? Не үшін атты? // Қаз. әдеб. –1989. – 9 маус.
233. ЖАНДІЛДИН Н. Шәкәрімді кім атты? Не үшін атты? // Орталық Қазақстан. – 1989. – 11 шілде.
234. ЖАНДЫБАЕВ Ғ. Бұзылмайтын шын керек: Шәкәрім поэзиясына шолу // Соц. Қазақстан. – 1990. –2 мамыр.
235. ЖАНДЫБАЕВ Р. Шәкәрімнің Біке шешенді қонақ етуі // Абай. – 1994. – № 12. – 94 б.
236. ЖАРМҰХАМБЕТОВ Е. Шәкәрім шығармалары – халқына: Жазушы баспасының 1989 жылғы тақырыптық жоспарына енген Ш. Құдайбердиевтің шығармаларына шолу // Коммунизм жолы. –1989. – 26 қ-ша.
237. ЖАРМҰХАМЕДОВ М. Ақын мұрасы лайықты бағасын алды // Жетісу. –1988. –16 сәуір.
238. ЖАРМҰХАМЕДОВ М. Халқымен қайта қауышты // Қазақстан мектебі. –1988. – № 7. –70–73 б.
239. ЖАРЫҚБАЕВ Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995.–261 б.
240. ЖЕКЕЕВА К., ЖҰМАҒАЛИЕВ З. Пушкин және Шәкәрім // Орталық Қазақстан. – 1992. – 15, 16 сәуір.
241. ЖЕЛДІБАЕВА Б.С., ЖЕЛДІБАЕВА Ж.С. Ел дастандары мен Шәкәрім еңбектерінде этнофизикалық есептеме деректер // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. –292–294 б.
242. ЖЕМЕНЕЙ И. Шәкәрім және парсы әдебиеті // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. –29–33 б.
243. ЖИЕНБАЕВ С. Шәкәрім лирикасы // Қаз. әдеб. – 1990. –25 мамыр.
244. ЖИЕНБАЙ Е. Жан мен тән: (Шәкәрім творчествосы жайында) // Қаз.әдеб.–2000. –28 сәуір.
245. ЖОРОҚПАЕВА М.Д. Бастауыш топ студенттеріне тыңдалым әрекет арқылы Шәкәрім шығармаларын оқыту // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 145–148 б.
246. ЖҮНДІБАЕВА А.Қ. Шәкәрім лирикасының жанрлық және көркемдік ерекшелігі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 199–202 б.

247. ЖҮНИСХАНОВА Д.С. Шәкәрімнің философиялық және діни көзқарастары // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 34–38 б.

248. ЖҮНИС ҚҰМАР. Шәкәрім мұражайы ашылды // Дидар. – 1999. – 13 сәуір.

249. ЖҮНИСОВ А. “Тұсыңнан атой салып өттім қазақ”: Қазақстанда қайта ақталған арыстарды Шыңжаң қазақтары да ұмытпайды. Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақыптар жайлы // Соц. Қазақстан. – 1990. – 26 қазан.

250. ЖҮНИСОВ А. Үш алып туралы үш-төрт ауыз сөз: Ақындар Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев туралы // Семей таңы. – 1989. – 6 мамыр.

251. ЖҮНИСОВ Ж. “Өлеңнің сырты ащы, іші тәтті...”: Шәкәрім өлеңдеріндегі философиялық ойлар туралы // Жас Алаш. – 1991. – 16 қазан.

252. ЖҮСІПОВ Қ. Қатыгездік қайдан шығады?: Ш. Құдайбердиевтің “Үш анық” атты философиялық трактаты туралы // Өркен. – 1991. – 27 сәуір.

253. ЖҰМАБАЕВ Ә. Шәкәрім аудармалары // Қаз. әдеб. – 1990. – 25 мамыр.

254. ЖҰМАБЕКОВА Г. Хафиз Шәкәрім аудармаларында // ҚазМУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 1999. – 7.–8–18 б.

255. ЖҰМАҒАЛИ З.Т. Шәкәрім // Егем. Қаз. – 2006. – 28 маус.

256. ЖҰМАҒАЛИ З.Т. Шәкәрім аудармашы // Азия-Транзит. – 2004. – № 5. – 33–35 б.

257. ЖҰМАҒАЛИ З.Т. Шәкәрім аудармашы // Азия-Транзит. – 2004. – № 6. – 40–43 б.

258. ЖҰМАҒАЛИ З.Т. Шәкәрім аудармашы // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 4 -8 б.

259. ЖҰМАҒАЛИЕВ З. Шындық пен сурет: Шәкәрім Құдайбердіұлының “Қалқаман-Мамыр”, “Еңлік-Кебек” поэмалары туралы // Орталық Қазақстан. – 1992. – 3, 4, 5 қ-ша.

260. ЖҰМАҒҰЛОВ С.Б. Ұлттық әдебиеттанудағы Шәкәрім мұрасының зерттелуі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 169–174 б.

261. ЖҰМАДІЛОВА З.Б. Шәкәрім шығармаларын функционалды грамматика тұрғысынан талдау // Шәкәрім дәрістері:

III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 134–36 б.

262. ЖҰМАЖАНОВА Т. Шәкәрім өлеңдеріндегі азаматтық әуен // Шәкәрім. – 2005. – № 1. – 100–104 б.

263. ЖҰМАЖАНОВА Ф.Т. Шәкәрім шығармаларындағы дін тақырыбы // ҚазҰУ хабарлары. Шығыстану сериясы. – 2003. – № 2 (23). – 46–49 б.

264. ЖҰМАКЕЛДІҰЛЫ С. Шәкәрімнің соңғы күзі // Үш анық. – 2001. – № 30. – 2–6 б.

265. ЖҰМАЛИЕВА Б. Отыз жылдық ойран... // Жұлдыз. – 1992. – № 2. – 35–36 б.

266. ЖҰРТБАЕВ Т. “Ақ бостандық туғызған азаматтар”: Шәкәрімнің “Әділ мен Марияның бір жылдық өмірі” атты прозалық шығармасы жайлы // Жұлдыз. – 1988. – № 11. – 110–111 б.

267. ЖҰРТБАЕВ Т. Кіріспе сөз // Жұлдыз. 1988. – 11–110 б.

268. ЗАМАНЫМЫЗДЫҢ кемеңгер ойшылы Абай жайлы ғұлама тұлғалар айтқан сөз // Қаз. әйелд. – 1995. – № 7. – 1 б.

269. ЗАТАЕВИЧ А.В. Шәкәрім // Мәдениет және тұрмыс. – 1989. – № 3. – 17 б.

270. Гайнуллина Ф.А. Философские книги Шакарима и XXI век // ҚР ҰҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы - Известия НАН РК. Сер. общественные науки. – 2005. – № 5. – С. 28–32.

271. ИБРАГИМОВ Т. Шәкәрім шығармаларының ғылыми айналыстағы қоры // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 42–47 б.

272. ИБРАЕВ М. Арманда кеткен ақын: Шәкәрім туралы жазылған “Қастандық” атты пьесаның II – III бөлімдерінен үзінді // Семей таңы. – 1989. – 4 ақп.

273. ИБРАЕВ М. Қуатты ойдың құралы: Шәкәрім Құдайбердіұлының “Үш анық” пәлсапалық, аңсарлық трактатының кітап болып шығуына орай // Семей таңы. – 1991. – 5 қазан.

274. ИБРАЕВ М., ЕЛЕУҒОЖИН Б. Ақынның туған жеріндегі той: Ш. Құдайбердиевке арналған республикалық ғылыми конференциядан // Семей таңы. – 1991. – 5 қазан.

275. ИБРАЕВА А. А. Шәкәрім-ағартушы, гуманист // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 229–231 б.

276. ИБРАЕВА К. Ж. Түркі тілдес ойшылдардың шығармаларының Шәкәрімнің ағартушылық ісіндегі ықпалы // Ізденіс – Поиск. – 2002. – № 3. – 207–209 б.

277. ИБРАЕВА К. Ж. Түркі тілдес ойшылдардың шығармаларының Шәкәрімнің ағартушылық ісіндегі ықпалы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 191–193 б.

278. ИБРАЕВА У. Мерекеге арналған көрме: Семей облысында ақын Шәкәрім Құдайбердиевтің туғанына 130 жыл толуына мерекелік көрме ашылды // Семей таңы. – 1988– 29 шілде.

279. ИМАНЖАПАРОВ М.Т. Абай, Шәкәрім және халық поэзиясының дәстүрлік жалғастығы // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001.–91–95 б.

280. ИМАХАНОВ Б. Шәкәрімді толық танып болдық па? // Абай –1994. – № 9.–18 – 21 б.

281. ИСАБАЕВ Б. “Әділ-Мария” шығармасы туралы // Шәкәрім. – 2005–№ 1. – 109–115 б.

282. ИСАБАЕВ Б. Ұлылар туған өлке: [Абай елі жайлы] // Жұлдыз. – 2005. – № 7. – 163–169 б.

283. ИСАЕВ Б. Шырқау шыңның бір шынары: Шәкәрімнің 1988 жылы шыққан “Жолсыз жаза” атты жинағына сын // Қазақстан коммунисті. – 1989. – № 7. –13 б.

284. ИСАХМЕТҰЛЫ Ж., АТҚООВА М.Қ. Шәкәрім Құдайбердіұлының сот билігі мен дәстүрлі құқықты ізгілендіру жөніндегі ойлары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 338–340 б.

285. ИСАХМЕТҰЛЫ Ж., МОЙНАУСОВА Ж. Шәкәрім Құдайбердіұлының ел басқару ісін ізгілендіру туралы ой-пікірлері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 331–333 б.

286. ИСАХМЕТҰЛЫ Ж., МЫРЗАХМЕТ Ғ.К. Шәкәрім Құдайбердіұлының шежіресіндегі гуманистік көзқарастар // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 92–94 б.

287. ИСКАКОВ М.М., МҰХАМАДИЕВА Н.Н. Шәкәрім шығармашылығының тәрбиелік мәні // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 122–124 б.

288. КӘКЕН А. Ақынның соңғы күзі: Шәкәрім қазасы туралы кейбір жаңа деректер // Түркістан. – 2001. – 19–25 қаңт.
289. КӘКІШЕВ Т. Ақыл-парасатқа азаттық // Лениншіл жас. – 1989. – 13 желт.
290. КӘКІШЕВ Т. Әр дарынның өз орны бар // Қаз.әдеб. – 1990. – 2 наурыз.
291. КЕМАЛОВА Д. Шәкәрім концепциясы // Ұлағат. – 2001. – № 2. – 38–40 б.
292. КЕНЕМОЛДИН М. Шәкәрім өмірінің белгісіз беттері // Абай. – 2004. – № 1. – 27–32 б.
293. КЕҢЕСБАЕВА Ш.С. Шәкәрім өлеңдеріндегі ауыл көріністері // Ғылым, техника, технологиялар дамуына жас ғалымдардың қосар үлесі: Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Семей, 2003. – 75–79 б.
294. КЕҢЕСБАЕВА Ш.С. Шәкәрім шығармаларындағы кірме тілдік қолданыстар // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 136–40б.
295. КЕНЖЕТАЙ Д. Шәкәрім дүниетанымының онтологиялық желісі // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 67–74 б.
296. КЕРІМБАЕВ Ш. Шәкәрім шері // Жас Алаш. – 2001. – 8 шілде.
297. КІШІБЕКОВ Т. Шәкәрім – философ // Ақиқат. – 1994. – № 7. – 88–91 б.
298. ҚАБЫШ Шәкәрімұлының өлеңдері жайында А. Оразалиновтың естелігінен / Жазып алған Д.Қалымов // Семей таңы. – 1989. – 2 қырк.
299. ҚАБЫШЕВ Т.Б. Абай, Шәкәрім дәстүрін дамытушылардың бірі – Т. Жомартбаев // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 110–116 б.
300. ҚАБЫШТЫҢ әкесіне айтқаны // Абай. – 1994. – № 9. – 69б.
301. ҚАДЫРОВ А.Қ. Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір шындығы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 221–225 б.
302. ҚАДЫРОВ А.Қ. Замана белестері // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 95–96 б.

303. ҚАДЫРОВ А.Қ. Шәкәрім мұрасын танудың алғашқы қайнар – көздері // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. –64–66 б.
304. ҚАДЫРОВА Б.М., ӘБІКЕНОВА Г.Т. Шәкәрім өлеңдеріндегі кейбір бейнелеу тәсілдері // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 131–134 б.
305. ҚАДЫРОВА Л.Қ. Шәкәрімнің ағартушылық көзқарастары // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 246–249 б.
306. ҚАДЫРҰЛЫ Б. Шәкәрімнің Үш анығы немесе таным таразысындағы ақиқат // Шәкәрім. – 2006. – №3. – 70–74 б.
307. ҚАЙЫРБЕКОВ Ә. Шәкәрім қажының Сәбеңе хаты // Егемен Қазақстан. – 2006. – 22 наурыз.
308. ҚАЙЫРБЕКОВ Ә. Шәкәрім мен Сәбит // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 52–7 б.
309. ҚАЙЫРХАНОВА Ф. К. Шәкәрім Құдайбердіұлы және қазақ даласындағы руханият мәселесі // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 157–160 б.
310. ҚАЛДЫБАЕВ М. Ғұламамен кездесу: Шәкәрім ақын туралы бір үзік сыр // Парасат. – 1990. – № 2. – 18 б.
311. ҚАЛДЫБАЕВ М. Ұлылықпен кездесу // Жезқазған туы. – 1989. – 7 ақп.
312. ҚАЛДЫБАЕВ М. Ұлылықпен кездесу // Коммунизм нұры. – 1989. – 15 маус.
313. ҚАЛДЫБАЕВ М. Ұлылықпен кездесу // Оңтүстік Қазақстан. – 1990. – 5 қырк.
314. ҚАЛИЕВ С. Ш. Құдайбердиевтің педагогикалық-психологиялық көзқарастары // Қазақ халқының тәлім-тәрбие тарихынан. – Алматы, 1992. – 183–192 б.
315. ҚАЛИЕВ С. Шәкәрім Құдайбердиев. Педагогикалық көзқарастары // Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы, 1995. – 233–241 б.
316. ҚАЛИЕВ С. Шәкәрімнің педагогикалық және психологиялық ой-пікірлері // Қаз. мект. – 1993. – № 3. – 48–51б.
317. ҚАЛИҰЛЫ С. Абай, Шәкәрім, Мұхтар оқыған мектеп // Абай. – 2000. – № 1. – 79–83 б.

318. ҚАМАЕВА С. Ақын және тарих // Саясат. – 1998. – № 5. – 81–85 б.
319. ҚАМАЕВА С. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармалары – бастауышта // Баст. мект. – 1997. – № 6. – 5–8 б.
320. ҚАМАЕВА С. Шәкәрім өлеңдері адамгершілікке шақырады // Қаз. мект. – 1996. – 7. – 42–43 б.
321. ҚАМАЕВА С. Шәкәрім шығармаларының тарихи сипаты // Сарыарқа. – 1998. – № 4. – 85–88 б.
322. ҚАМАЕВА С. Шәкәрім шығармашылығының бір қыры // Қаз. мект. – 2001. – № 1. – 11–16 б.
323. ҚАМАЕВА С. Шәкәрімнің шығармашылық жолы мен өмірбаянын оқыту // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. – № 9. – 11–15 б.
324. ҚАМАЕВА С. Шәкәрімнің тәлім-тәрбиесі // Ұлағат. – 1997. – № 3–6. – 46–49 б.
325. ҚАМАЕВА С. Абайдың ақын інісі: Шәкәрімнің шығармашылығы туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1995. – № 4. – 103–107 б.
326. КАМАЛ Р.Е. Ғарыштық сана иесі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 257–260 б.
327. ҚАМБАРБЕКОВА Ғ. Үш алып үйлесімі: [Абай, Хафиз және Шәкәрім поэзиясындағы үйлесімдік жайлы] // Абай. – 2004. – № 2. – 82–88 б.
328. ҚАМЗАБЕКҰЛЫ Д. Шәкәрім тұсындағы ақындардың әдеби – эстетикалық пайымы // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 28–38 б.
329. ҚАМОЛДИНА Б. Шәкәрім прозасындағы бұйрықты сөйлемдердегі модальдық мағыналар // Шәкәрім. – 2006. – № 3. – 74–79 б.
330. ҚАНСЕЙІТОВА М. Шәкәрім лирикасындағы эпитеттік қолданыс // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 431–436 б.
331. ҚАПАСОВА А.Р. Алаш қозғалысы және Шәкәрім Құдайбердіұлы // Шәкәрім дәрістері: ІІІ Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 64–66 б.
332. ҚАПЫРҚЫЗЫ К. Жаралы жүрек жазылмай // Жұлдыз. – 1991. – № 4. – 94–102 б.

333. ҚАПЫРҚЫЗЫ К. Жаралы жүрек жазылмай: Ш. Құдайбердиев туралы естелік / Хатқа түсірген А. Рамазанова // Жұлдыз. –1991. –№ 4. – 94–102 б.
334. ҚАПЫРҚЫЗЫ К. Кеш мені ата қоныс Шыңғыстауым: Шәкәрім Құдайбердиев туралы немесе қызының естелігі // Семей таңы. – 1988. – 29 қазан.
335. ҚАРАБЕКОВ Б. Шәкәрім қажының Қызылқұмға келуі // Абай. – 2001. – № 3. – 83–91 б.
336. ҚАРАЕВ М. Абай мирасқоры: Халқымен қайта қауышқан // Қаз. мұғ. – 1992. – 2 маус.
337. ҚАРАЕВ М. Шәкәрім романтизмінің иірімдері: Шәкәрімнің шығармашылығы туралы // Мәдениет. – 1994. – № 1 (50). –14 б.
338. ҚАРАМЕНДИН С. “Еңлік-Кебек”, “Қалқаман –Мамыр” хақында // Қаз. әдеб. –1989. – 23 мамыр.
339. ҚАРАМЕНДИН С. Тарихи жырлар хақында // Семей таңы. – 1991. – 12 қазан.
340. ҚАРАТАЕВ М. Шәкәрім көз алдымызда // Лениншіл жас. – 1989. – 7 наурыз.
341. ҚАРИ З. Көкірек көзді көсемдер: Өз Әулие мен Дала данасы немесе Иассауи мен Шәкәрім ой шыңдары. – Алматы: “Ақниет” шығармашылық-әдістемелік орталығы, 1993. – 56 б.
342. ҚАРИЕВА Е.А.Шәкәрім еңбектеріндегі тарихи мәселелер // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми – практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 173–176 б.
343. КАРИМОВА Б.Ж., ОРАЗҒАЛИЕВА Б.О., НҰРЛЫБАЕВА А.К. Шәкәрім Құдайбердіұлының діни және дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 296–298б.
344. ҚАРИҰЛЫ Қ. Ғасырларды тебірентер кесене: Жидебай жерінде салынып жатқан Абай-Шәкәрім кесенесі жайында // Халық кеңесі. – 1994. – 25 қаңт.
345. ҚАСИМАНҰЛЫ С. “Ғылым мен философияда да мен жалғызбын”: Ақын Ш. Құдайбердіұлының өмірі туралы / Баспаға дайындаған С. Қосан, Т. Әлібек // Қаз.әдеб. – 2000. – 30 маус.
346. ҚАСЫМЖАНОВ А.Х.Духовные восприемники Абая : [О Шакариме Кудайбердиеве -философском продолжателе Абая, о Магжане Жумабаеве-поэтическом продолжателе Абая; приведены тексты их стихов] // Казахст. правда.– 1995.– 5 авг.

347. ҚАСЫМЖАНОВА Г.Қ. Шәкәрім өлеңдерін оқыту арқылы басқа ұлт өкілдерінің тілін дамыту // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 148–152 б.

348. ҚОЖАМБЕРЛИЕВ Б.Қ., ДОСБОЛОВА Г.Ү. Шәкәрімнің философиялық дүниетанымы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 260–264б.

349. ҚОЖАМБЕРЛИЕВ Т. Шәкәрім философиясындағы рухани болмыс мәселесі // Ұлт тағылымы. – 2003. – № 1. – 111–117 б.

350. ҚОЙШЫБАЕВА Ж. Бастауыш мектеп әдеби білім жүйесіндегі Шәкәрім шығармаларының орны // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 223–236 б.

351. ҚОНАРБАЕВА А. Шәкәрім көзқарастарының тілдік айшықтары // Қаз. мект. – 2002. – № 5. – 43–44 б.

352. ҚОНАРБАЕВА А. Шәкәрім ойшылдығының лексикалық қолданысынан көрінуі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. – № 4. – 43–45 б.

353. ҚОНАРБАЕВА А. Шәкәрім шығармаларының тілдік, стильдік ерекшеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2005. – № 7. – 70–73 б.

354. ҚОНАРБАЕВА А. Шәкәрімнің тіл ұстартудағы шеберлік тағылымы // Ізденіс. – 2002. – № 4. – 163–168 б.

355. ҚОНАРБАЕВА А. Шәкәрімнің тіл ұстартудағы шеберлік тағылымы // ҚазҰУ хабарлары. Филология сериясы. – 2002. – № 9 (60). – 63–66 б.

356. КОНКАЕВА Р., ХАСЕНОВА К., ИСМАИЛОВА А. Шәкәрімнің шалқар ойлары // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 288–294 б.

357. ҚОРҒАНБЕК Аманжол .Ақынның шығармашылық әлемі // Егем. Қаз. – 2008. – 10 қырк.

358. ҚОСАҚБАЕВА Р. “Ар білімі” оқылса ...: Шәкәрімнің “Ар білімі” туралы концепциясын оқып үйрену жайында // Жұлдыз. – 1994. – № 5 – 6. – 203 – 206 б.

359. ҚОСПАҚОВ З. Асыл жандар аялаған ән // Қаз. әдеб. – 1990. – 3 тамыз.

360. КӨРКЕМБАЕВ Р. Қазағым, қам ойлан // Арна. – 2001. – 14 шілде.

361. ҚУАНТҚАН Б. Шәкәрім өлеңдеріндегі экономикалық көзқарастар // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 246–250б.

362. ҚУАНЫШЕВ У. Қайран ата, боздағым // Семей таңы. – 1991. – 21 қырк.

363. ҚУАТҚЫЗЫ С. Шәкәрім өлеңдерінің психологиялық танымдық сипаты // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 511–514 б.

364. ҚУАТОВА Қ. “Бізге Шәкәрімнің қажеті қанша? “[Шәкәрімнің мұрасы жайында] // Атырау. – 2006. – 7 ақп .

365. КҮМІСБАЕВ Ө. Хафиз, Абай және Шәкәрім // Күмісбаев Ө. Абай және Шығыс. – Алматы, 1995. – 29–44 б.

366. КҮМІСБАЕВ Ө. Шәкәрім және Пушкин // Жас Түркістан. – 2003. – № 3. – 24–29 б.

367. КҮМІСБАЕВ Ө. Шәкәрім мен Хафиз жүрегіндегі үндестік./ Өтеген Күмісбаев. // Егемен Қазақстан. – 2008. – 10 қырк.

368. КУПАНОВА С.А., АХМЕТЖАНОВА А.К. Шәкәрім поэмаларындағы әйел бейнесі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 243–246 б.

369. ҚҰДАЙБЕРГЕНОВ А.Қ. Құдайбердиев пен Нарманбет Орманбетов шығармаларының сабақтастығы // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 95–98 б.

370. ҚҰДАЙБЕРГЕНОВ Б., ӘШІРҒАЗИН С. Шәкәрімнің философиялық әлеуметтік ізденістері // Ізденіс. – 1995. – № 2. – 103–105 б.

371. ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА А.Қ. Шәкәрім дастандарындағы ел дәстүрі және дала билігі // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 186–188 б.

372. ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА Г. Шәкәрім шығармаларындағы азаматтық әуен // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 447–451 б.

373. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШӘКӘРІМ // Жарықбаев Қ. Қазақ психологиясының тарихы. – Алматы, 1996. – 82–86 б.

374. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШӘКӘРІМ (1858–1931) // Абай: Энциклопедия. – Алматы, 1995. – 367–369 б.
375. ҚҰДИЯРОВА А. Абай және Шәкәрім // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1995. – № 11–12. – 120–122 б.
376. ҚҰДИЯРОВА А. Шәкәрім – педагог, ғалым, ағартушы // Қазақстан мектебі. – 1993. – № 6. – 71–76 б.
377. ҚҰДИЯРОВА А. Шәкәрім Құдайбердіұлы – ақын және ойшыл // Отан тарихы. – 2000. – № 3–4. – 90–97 б.
378. ҚҰДИЯРОВА А. Шәкәрімнің іліми шежірелері // Алматы ақшамы. – 2000. – 24 шілде.
379. ҚҰДИЯРОВА А. Шәкәрімнің педагогикалық көзқарасы // Өскен өңір. – 1990. – 28 шілде.
380. ҚҰДИЯРОВА А. Шәкәрімнің тәліми көзқарастары // Қазақстан мектебі. – 2001. – № 4. – 23–25 б.
381. ҚҰДИЯРОВА А. Шәкәрімнің педагогикалық мұрасының ұлттық және жалпыадамдық негіздері // Ғылыми – педагогикалық орталық хабаршысы. – 1993. – № 14. – 14–15 б.
382. ҚҰЛЖАНОВ М. Алып ақынның аудармашысы. / Меғдат Құлжанов // Егем. Қаз. – 2008. – 10 қырк.
383. ҚҰМАР А. “Шәкәрім” журналы жарық көрді // Дидар. – 2006. – 14 қаңт.
384. ҚҰНАНБАЙДЫҢ ер балаларының нәсілдері // Абай. – 1994. – № 9. – 40 б.
385. ҚҰРБАНӘЛИЕВ Б. Шәкәрім ақынның оқу, тәрбие жайында мұралары // Отбасы және балабақша. – 1997. – № 7–9. – 10–11 б.
386. Құрбан Б. Шәкәрімнің тәрбие туралы мұралары. – 2005. – № 1. – 36–40 б.
387. ҚҰСАҚБАЕВ Р. Шәкәрім мұрасы ойлантады // Парасат. – 1994. – № 4. – 9 б.
388. ҚҰТТЫҚОЖИНА А.С. Шәкәрім – ғұлама қаламгер // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 240–242 б.
389. ҚЫДЫР Т. Ләйліні іздеген Мәжнүн: (Шәкәрімнің бір шығармасынан туған ой) // Түркістан. – 2004. – 22 шілде.
390. ҚЫРАУБАЕВА А. “Мен сорлы жоққа ғашық болып өттім”: Шәкәрімнің “Ләйлі-Мәжнүн” дастаны // Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. – Алматы, 1993. – 33–39 б.
391. МАҒАУИН М. Абайдың ақын інісі // Жұлдыз. – 1988. – № 10. – 180–189 б.
392. МАҒАУИН М. Абайдың ақын інісі // Шәкәрім. Жолсыз жаза. – Алматы: Жалын, 1988. – 5–24 б.

393. МАҒАУИН М. Ақиқат жолы – Шәкәрім Құдайбердіұлы // Дала даналары / Құраст.: Е. Әбен, Е. Дүйсенбайұлы, И. Тасмағамбетов. – Алматы: Қазақстан даму институты, 2001. – 463–483 б.
394. МАҒАУИН М. Ақын, тарихшы, философ: Шәкәрім туралы // Бес арыс. Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. – Алматы, 1992. –85–127 б.
395. МАҒАУИН М. Ғаділетті жүрегі бір қозғалған: Шәкәрім Құдайбердиевтің туғанына 130 жыл // Білім және еңбек. – 1988. – № 7. – 31 б.
396. МАҒАУИН М. Ғасырлар бедері: Әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.
397. МАҒАУИН М. Өлең өлшемі // Қаз. әдеб. – 1990. – 25 мамыр.
398. МАҒАУИН М. Сол жылдарда: Ш. Құдайбердиев туралы деректер // Семей таңы. – 1991. – 26 қазан.
399. МАҒАУИН М. Сөз нарқы – өлең өрнегі: Шәкәрім Құдайбердиевтің поэзиясы туралы // Қаз. әдеб. – 1990. – 24 тамыз.
400. МАҒАУИН М. Ш. Құдайбердиев поэзиясының Семей облысында өтетін күніне орай // Қаз. әдеб. – 1988. –15 сәуір.
401. МАҒАУИН М. Шәкәрім // Қаз. әдеб. – 1988. – 15 шілде.
402. МАҒАУИН М. Шәкәрімнің ақындық әлемі // Лениншіл жас. –1988. – 15 сәуір.
403. МАҒАУИН М. Шәкәрімнің шеберлігі // Жұлдыз. – 1988. – № 10. – 178–185 б.
404. МАҒАУИН М.Жаңа эпос жасау жолында // Жұлдыз. – 1986. – № 2. – 169–181 б.
405. МАҒАУИЯҰЛЫ Н.Шәкәрім қажыны көрдім: Естелік // Жұлдыз. –1993. – № 4. – 196–197 б.
406. МАҒЖАНОВА С. Ұлы Абайдың ақын інісі: Ш. Құдайбердиев жайында // Көкшетау правдасы. – 1989. – 28 янв.
407. МАЙШЕКИНА Э.С. Шәкәрім шығармаларының әділеттік мәселесі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 361–363 б.
408. МАМАЖАНОВ М. Ш. Құдайбердиев // Мамажанов М. Асыл мұра. –Алматы, 1993. – 58–61 б.
409. МАНАБАЕВА А.Б. Шәкәрім тағылымының өзектілік мәселесі // Шәкәрім дәрістері: ШІ Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 225–227 б.

410. АРАЛБЕК А. Хақиқаттың шын нұры // Шәкәрім. Иманым. – Алматы, 2000. – 309–312 б.
411. МАТАЕВ Х. Мәңгіліктің мәнін ұққан: Ақын Ш. Құдайбердиев жайында // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 14 қ-ша.
412. МАТАЕВА Х. Шәкәрімтанудың кейбір мәселелері // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 163–167 б.
413. МАХАЕВА А. “Қалқаман-Мамыр” – тамырлы тарих // Қаз.әдеб. – 1999. – 2 көкек.
414. МӘЛКОВА Г.К. Шәкәрімнің ақындық өнері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 212–215 б.
415. МЕНТЕБАЕВА А. Тұғырлы әдебиеттің алып бәйтерегі // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 332–338 б.
416. МОЛДАҒАЛИЕВ Т. Шәкәрім дастандары // Қаз. әдеб. – 1990. – 25 мамыр.
417. МОЛДАШЕВА Р. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында шыққан Семей өңіріндегі баспасөз тарихынан // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 88–95 б.
418. МОЛДАШЕВА Р. “Семей таңы” газеті және Шәкәрім еңбегі // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 71–74 б.
419. МҮРСӘЛІМОВ Т. К. Шәкәрім өлеңдеріндегі “ақыл” сөзінің мағыналары // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 120–123 б.
420. МҮРСӘЛІМОВ Т.К. Шәкәрім шығармаларындағы атрибут қызметіндегі зат есімдердің мағыналық ерекшеліктері // Шәкәрім дәрістері: ІІІ Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 140–142 б.
421. МҮРСӘЛІМОВА Қ. Мұнарлы жылдардың мұзбалағы // Көкшетау. – 1990. – 10 қазан.
422. МУСИН Т. Әлі есімде: Семейдегі казпедтехникумында Шәкәрімнің болуы // Семей таңы. – 1988. – 29 шілде.
423. МУСИН Т. Әлі есімде: Шәкәрімнің ұлы Ахат жайлы естелік // Семей таңы. – 1988. – 29 шілде.

424. МУСИНА Ш. Б. Шәкәрімнің лирикасындағы пәлсапалық көзқарасы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001.–74–78б.

425. МҰҚАНОВА А. Шәкәрім өмірбаяны // Қазақ тілі мен әдебиеті. –1995. – № 6. –25–28 б.

426. МҰҚАШЕВ Е.С. Тағдыры тылсым ақын // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 107–110 б.

427. МҰҚЫШ Қ. Өз таным процесіндегі Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіп дүниетанымындағы ғылым-білімнің ролі // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 52–55 б.

428. МҰҚЫШЕВА Р. Ар ілімі : [Ш. Құдайбердиевтің адамгершілік философиясы] // Дидар. – 1994. – 16 шілде.

429. МҰҚЫШЕВА Р. Танымдық тағылым // Дидар.–1995. –13 шілде.

430. МҰСТАФИН Ғ. Төрт арыс: Қазақ әдебиетінің төрінен орын алатын А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ш. Құдайбердиевтер туралы / Дайын. З. Мұстафина // Қаз. әдеб. – 1989. – 14 апр.

431. МҰСТАФИН Ғ.Сыр алу: А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ш. Құдайбердиевтер туралы // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар / Құраст. Д.Әшімханов. – Алматы, 1992. – 7 б.

432. МҰХАМАДИЕВ Д.Б., ҚАРЫНОВА Л.А. Шәкәрімнің ақындық өнері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 241–243 б.

433. МҰХАМАДИЕВ Д.Б., ХАСЕНОВА Г.М. Шәкәрімнің философиялық дүниетанымы және тарихи мұрасы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 285–287 б.

434. МҰХАМЕДЖАНОВА Р.Ж. XX ғасыр басындағы демократиялық-мұсылмандық қозғалыс // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 64–66 б.

435. МҰХАМЕДХАНОВ Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы Атамұра, 1996. – 208 б.

436. МҰХАМЕДХАНОВ Қ. Ақ жол (Ақжол Дайырқожаның) өмір тарихы Шәкәрім шежіресінде таралуы // Парасат. – 1992. – № 7. – 6–7б.
437. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. “Құдай” деген сөзден құдай сақтасын // Қаз. әдеб. – 1989. – 17 наурыз.
438. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” // Қаз. әдеб. – 1990. – 25 мамыр.
439. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. Шәкәрім // Қаз.әдеб. – 1988. – 15–сәуір.
440. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. Шәкәрім “шығармалары” жинағы жайында // Семей таңы. – 1989. – 21 ақп.
441. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. Шәкәрім: өмірі мен творчествосы жайында // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. – Алматы, 1992. – 5–10 б.
442. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. Шәкәрімнің шежіресі – қазақ халқының шежіресі // Қаз. әдеб. – 1989. – 14 июль. – 10–11 б.
443. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. Ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы // Семей таңы. – 1988. – 15–16 сәуір.
444. МҰХАМЕТҚАНОВ Қ. Біздің міндет: Ш. Құдайбердиевтің “Қазақ әдебиетіне” 1988 ж. 15 апрельде шыққан өлеңдерінен кеткен кейбір қателіктері туралы // Қаз.әдеб. – 1988. – 24 маус.
445. МҰХАМЕТҚАНҰЛЫ Қ. Абайдың ақын шәкірттері. – Алматы: Дәуір, 1995. – 319 б.
446. МҰХАМЕТҚАНҰЛЫ Н. Шәкәрім және Баба Түрік күнтізбесі // Жас Түркістан. – 2000. – № 1 (7). – шілде – тамыз.
447. МЫЛТЫШЕВА З.К. Шәкәрімнің философиялық дүниетанымы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 266–268 б.
448. МЫРЗАБЕКОВ К. Ұлы Абайдың талантты шәкірті: Ш.Құдайбердиевтің творчествосы жайында // Мәдениет және тұрмыс. – 1988. – № 9. – 14–15 б.
449. МЫРЗАХАНҰЛЫ Н., АҚЫЛБЕКОВА. Шәкәрімнің жаратылыстанымдық көзқарастары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 72–75 б.
450. МЫРЗАХМЕТОВ М. Ақын тойы: Шәкәрім Құдайбердиевтің Семей облысындағы күндері // Қаз. әдеб. – 1988. – 5 авг. – 13 б.
451. МЫРЗАХМЕТОВ М. Кіріспе сөз // Ана тілі. – 1991. – 22 тамыз.

452. МЫРЗАХМЕТОВ М. Сөз соңында // Ана тілі. – 1990. – 28 маус.
453. МЫРЗАХМЕТОВ М. Төрт құбыламызды түгендейік: Абай-Шәкәрім дін туралы // Ана тілі. – 1991. – 22 тамыз.
454. МЫРЗАХМЕТОВ М. Шәкәрімнің үш анығы // Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы, 1991. – 3–5 б.
455. МЫРЗАХМЕТҰЛЫ М. Абай мен Шәкәрімнің суфизмге қатысы // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 3–22 б.
456. НАЗАРБАЕВ Н. Жадымызда жатталсын, татулық дәйім сақталсын: Газет ішіндегі кітап // Егем. Қаз. – 1998. – 16 қаңтар. – 14б.
457. КУНГУРОВ Н. Шакарим Кудайбердиев – замечательный представитель каз. лит. конца XIX – начала XX века : [Анализ творчества Ш.Кудайбердиева, А.Байтурсынова, М.Дулатова, М.Жумабаева] // Изв.АН КазССР.Сер.филол.– 1990.–№ 2.– С.30–41.
458. НЕГИМОВ С. Көркемдік шеберлік // Абай. – 2001. – № 3. – 61–65 б.
459. НЕГИМОВ С. Шәкәрімнің көркемдік шеберлігі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1991. – № 2. 52–56 б.
460. НӘСЕНОВ Б. «Абыралы» қандылы жылдар. – Алматы, 1999. – 4 кітап. – 245 б.
461. НОҒАЕВА Г.М. Шәкәрім шығармаларындағы контактілік бағыттағы сөздер // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 114–117 б.
462. НҰРБАЕВА Ф.М., ҚАЙДАРОВА Г.М. Шәкәрімнің әдемі ән-әлемі // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 193–197 б.
463. НҰРҒАЛИЕВ Р. Шәкәрім Құдайбердиев: Ақын, тарихшы, философ, композитор // Арай. – 1988. – № 8. – 22 б.
464. НҰРҒАЛИЕВА А. Ақталған тағдырдың қазіргі баспасөзде зерттелуі: [Шәкәрім, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Міржақыптар жайлы] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – № 9–10. – 61–65 б.
465. НҰРМОЛДИН С. Шәкәрімнің “Еңлік-Кебек” поэмасы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1995. – № 2. – 53–58 б.
466. НҰРМҰРАТОВ С., САТЕРШИНОВ Б. Құтып және Шәкәрім: тарихи сана тамырластығы // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 38–46 б.

467. НҰРСҰЛТАНОВ Қ. “Әрбір ... нәрсенің өлшемі бар...”: Абай мен Шәкәрімнің ақиқаттану алгебрасы // Ақиқат. – 1995. – № 8. – 48–54 б.

468. НҰРСҰЛТАНОВ Қ. Абай мен Шәкәрімнің ақиқат танымдық алгебрасы // Қаз. мект. – 1995. – № 7. – 25–34 б.

469. НҰРСҰЛТАНОВ Қ., БҰЛАНОВА Ф. Абай мен Шәкәрімнің логикалы-философиялық мұрасы – бүгінгі мектепте // ҚазМҰУ хабаршысы. – 2000. – № 2. – 19–25 б.

470. НҰРСҰЛТАНОВ Қ., СМАҒҰЛОВА М. Ұмытылған ұстаздың ұмыпылмас дәрістері // Алгоритм. – 2001. – № 1. – 4–6 б.

471. НҰРСҰЛТАНОВ Қ.Н., АРҚАРБАЕВА М.С., ШЫЛҒАУБАЕВ Қ.Ж. Абай-Шәкәрімнің этнологиялық бастамдары бүгінгі мектепте // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 210–214 б.

472. ОМАРОВ А. Алаш үкіметінің төбе биі / Асан Омаров // Егем. Қаз. – 2008. – 27 тамыз.

473. ОМАРОВ А. Шәкәрімнің әкімдік қызметі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 316 – 322б.

474. ОМАРОВ А., ОМАРОВ М. Ақынның алғашқы саяси қызметі жайынан // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 204 – 213б.

475. ОМАРОВ А.Қ. Адамның кәмәлат таппағының себептері // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 58–60 б.

476. ОМАРОВ Д., ОМАРОВА Р., ОМАРОВ М. Шәкәрімнің өмір ерекшеліктеріне қысқаша шолу // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 383–392 б.

477. ОРАЗАЕВА Б. Абай, Шәкәрім, Мағжан, Мұқағали шығармалары арқылы физика пәнінің гуманитарлық потенциалын арттыру // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 557–565б.

478. ОРАЗАЛИН С. Абайдың шәкірті // Дидар. – 1994. – 12 наурыз.

479. ОРАЗАЛИНОВ С.Ш. Шәкәрім шығармалары туған жер // Абай елі: Альбом шежіре. – Алматы, 1994. – 216–218 б.

480. ОРАЗБЕК М. Ақындық тұлға табиғаты: Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт. – Астана, 2002. –156 б.

481. ОРАЗБЕК М. “Ақылға сонда кім ие?” немесе лирикадағы ақын тұлғасы: Ақындар М. Жұмабаев пен Ш. Құдайбердиевтердің интимдік лирикасы туралы // Қаз. әдеб. – 1996. қ-ша.

482. ОРАЗБЕКОВ Қ. Тарихи шындық бұрмаланбаса: Абай мен Ш. Құдайбердиев жөнінде зерттеулерден // Семей таңы. –1991.– 22 қ-ша.

483. ОРАЗБЕКОВ Қ. Тарихи шындықтан шалғай жатыр: Сын // Семей таңы. –1992. –18 сәуір.

484. ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ. Нақтылы болған жағдай еді // Абай. – 1994. – № 9. – 64 б.

485. ОРАЗҒАЛИЕВА Л.М. Шәкәрімнің “Қодардың өлімі” шығармасына линвоталдау // Ғылым, техника, технологиялар дамуына жас ғалымдардың қосар үлесі: Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Семей, 2003. – 69–71.

486. ОРАЗЫМБЕТОВА Р. Ж., САБЫРБАЕВА М.Б., САНҚАЙБАЕВА Ф.С. Шәкәрім Құдайбердіұлының ел басқару мәселелері туралы саяси құқықтық тұжырымдары // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 38–40 б.

487. ОРДА Г. Шәкәрім мұралары М.Базарбаев зерттеуінде // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 305–315 б.

488. ОРДАБАЕВА Г.Ә. Шәкәрім және “Қазақ” газеті // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 350–352б.

489. ОРДАБАЕВА Ғ.Е. Шәкәрімнің қайғылы қазаға ұшырауы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 140–144 б.

490. ОСПАНБАЙ Ұ. Ақындық киелі сыры немесе Шәкәрім шығармашылығына Ислам дінінің әсері // Жетісу. –2001. – 21 сәуір.

491. ОСПАНБАЙ Ұ. Кісікиктің киелі сыры немесе шығармашылығына Ислам дінінің әсері: Шәкәрім шығармашылығы // Түркістан. – 2000. – 11 наурыз.

492. ОСПАНОВ С. Көсемсөзші. / Серікбай Оспанов. // Егем. Қаз.–2008.–10 қырк.

493. ОТЫНБАЕВА Д.Б., НҰРЛЫБАЕВА А.Қ. Шәкәрім шығармаларындағы педагогика-психологиялық терминдердің қолданыс ерекшелігі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 232–235 б.

494. ӨЛМЕСЕКОВ К. Шәкәрім Парижде дәріс оқыған: [Шәкәрім әндерін орындаушы, әнші, музыкатанушы К.Өлмесековпен әңгіме] / Әңг. Е.Шайхыұлы // Айқын. – 2005. – 7 маус.

495. ӨМІРЖАНОВА Ж. Ақын мұрасы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 83–86 б.

496. Өртенбей қалған қолжазба: Шәкәрім творчествосының Қытай жеріндегі таралуы жайлы // Семей таңы. –1989. –18 ақп.

497. ПИСКОРСКАЯ С. Шәкәрім Құдайбердиев туралы жаңа айғақтар: Ұлы Абайдың туысқаны, талантты ақынның қазасы туралы жаңа деректер // Егем. Қаз. –1995. – 17 ақп.

498. РАҚЫМЖАНОВА Ә. Шәкәрім тәлімгер ұстаз // Бастауыш мектеп. – 2001. –№ 6. – 46 – 48 б.

499. РАЗДАНҰЛЫ М. Шәкәрімнің Өр Алтайда ізі бар // Жұлдыз. – 1995. – № 4. – 198–208 б.

500. РАХЫМБАЕВА Р.Е. Шәкәрім шығармаларын оқытудың әдістемелік мәселелері // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. –105– 108 б.

501. РАХЫМЖАНОВ Б. Шәкәрімнің сөз өнеріндегі эстетикалық талғам // Орталық Қазақстан. –2004. – 19 шілде.

502. РАХЫМЖАНОВ Б.Қ. Шәкәрім даналығының бастауы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 78–83 б.

503. РАХЫМЖАНОВ Б.Қ. Шәкәрім Құдайбердіұлының саяси-әлеуметтік көзқарастары // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 322–328 б.

504. РАХЫМЖАНОВ Б.Қ. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы және “Үш анық” // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 47–52 б.

505. РАХЫМЖАНОВ Б.Қ. Шәкәрімнің ойшыл ретінде қалыптасуында халқымыздың дәстүрлі мәдениетінің рөлі // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 102–111 б.

506. РАХЫМЖАНОВ Б.Қ. Шәкәрімнің философиялық дүниетанымындағы өзіндік-сана туралы мәселе // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 47–50 б.

507. РСЫМБЕТОВ Ж. Қайта оралған қазына // Оңтүстік Қазақстан. – 1989. – 21 қаңт.

508. РЫСБЕКОВА Ш. Адам деген бір жұмбақ үңілгенге: Ш. Құдайбердіұлының “Үш анық” трактаты туралы // Өркен. –1994. –11 маус.

509. САБЫРБАЕВА М.Б., ОРАЗЫМБЕТОВА Р.Ж. “Пайғамбар Мұса жолықса” өлеңіндегі Шәкәрім Құдайбердіұлының діни-философиялық көзқарасы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 37–40 б.

510. САБЫРБАЙ Р. Республикалық Абай, Шәкәрім оқулары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2004. – № 11. – 15–19 б.

511. САБЫРОВА Ә. Әрбір әні бір әлем: Ақын, композитор Ш. Құдайбердіұлының ән мұрасы, эстетикалық көзқарастарының Абайдың рухани қазынасымен сабақтастығы туралы ой // Парасат. – 1994. – № 10. – 6 б.

512. САДЫҚОВ Қ. Еңлік қызды айттырған кім еді? : Шәкәрімнің “Еңлік-Кебек” дастанындағы Еңліктің сүймеген жігіті туралы // Жұлдыз. – 1991. – № 2. – 202 б.

513. САДЫҚОВА Р.Т. Абай және Шәкәрім шығармаларындағы тіл жалғастығы // Ғылым, техника, технологиялар дамуына жас ғалымдардың қосар үлесі: Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Семей, 2003. – 69–71.

514. САИН Ш. Шәкәрім шығармашылығындағы отаншылдық идея // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 342–346 б.

515. САЛҒАРИН Қ. Абай және Шәкәрім // Қазақстан Республикасы ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. –1992. – № 1. –30–38 б.

516. САЛҚЫНБАЕВ М.Б. Шәкәрім және Шығыс әлемі // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 74–77 б.

517. САЛҚЫНБАЕВ М.Б. Шәкәрім және Шығыс әлемі // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. –2004. –№ 1. –48–50 б.

518. САЛЫҚЖАНОВ Р.С., САЛЫҚЖАНОВА Ш.Б., ҚАЛИЕВА Ж.Б. Жастар және Шәкәрім шығармашылығы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 346 – 350 б.

519. САҢҚАЙБАЕВА П., ОРАЗЫМБЕТОВА Р. Шәкәрім еңбектеріндегі білім және тәрбие мәселелері // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 551–557 б.

520. САҢҚАЙБАЕВА П.С., МАМЫРБЕКОВ А.М., ҚАСЫМОВА А.А. Шәкәрім мұраларының зерттелу тарихы // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 148–150 б.

521. САҢҚАЙБАЕВА П.С., МҰҚАТАЕВА А.А., ОРАЗЫМБЕТОВА Р.Ж. Шәкәрімнің шығармашылығындағы тарих және мәдениет мәселелері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 298–301 б.

522. САҢҚАЙБАЕВА Ф.С. Шәкәрім шығармаларындағы “азаматтық” мәселесі // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 142–143 б.

523. САПАРАЛИН Б. “Қас қайсы, қаза қайсы, таза қайсы...”: Шәкәрім өмірі мен өліміне қатысты аңызбен ақиқат // Бес арыс. Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар / Құрас. Д. Әшімханов. – Алматы, 1992. – 39–85 б.

524. САПАРАЛИН Б. “Көкек өз атын шақырады” // Арай. – 1989. – № 6. – 18–19 б.

525. САПАРАЛИН Б. “Көкек өз атын шақырады” // Арай. –1989. – № 7. – 8 б.

526. САПАРАЛИН Б. Сөз соңында // Қаз. әдеб. – 1989. – 24 ақп.

527. САПАРАЛИН Б. Тірінің мерейі үшін // Қаз. әдеб. –1990. – 13 тамыз.

528. САПАР-ӘЛІ Б. Құнанбай қажы. –Алматы: Ер-Дәулет, 1995. – 288 б.

529. САПАР-ӘЛІ Б. Достық жаршысы: Шәкәрім Құдайбердиевтің туғанына 130 жыл // Соц. Қазақстан. –1988. – 29 шілде.

530. САПАР-ӘЛІ Б. Құнанбай қажы // Қазақ тарихы. – 1994. – № 8. – 3–81 б.

531. САПАР-ӘЛІ Б. От алдынан оралған : Ақын Ш. Құдайбердиевтің фотосуреті түпнұсқасының бізге аман жетуі // Білім және еңбек. – 1988. – № 7. – 30 б.

532. САРБАЛАЕВ Б.Бес бәйтерек: Ш. Құдайбердиев. Дулатов творчестволары жайында // Қаз. әдеб. –1990. – 23 ақп.

533. САРҒОЖИН Р. “Үш анық” қалай сақталды: Шәкәрім Құдайбердиевтің кітабы // Жұлдыз. – 1994. – № 1. –198–201 б.

534. САРҒОЖИН Р. Педагог әрі ақын: Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтің туғанына 90 жыл // Қаз. мұғ. – 1990. – 3 тамыз.

535. САРҒОЖИН Р. Шәкәрімнің “Үш анығын” академияға қалай тапсырдық // Семей таңы. –1991. – 15 қаңт.

536. САРҚҰЛОВ А. Абай мен Шәкәрім қос жанарың // Мәдениет. – 1992. – 1–15 сәуір.

537. САТАЕВ А. Жаралы жылдар жырлары: Ш. Құдайбердиев пен А. Байсалбайұлының жырлары // Лениншіл жас. – 1990. – 10 наурыз.

538. СЕЙІТЖАНҰЛЫ З. Шәкәрімнің бір өлеңі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 163–166 б.

539. СЕЙІТЗАДА Ж. Шәкәрім Абайдың шәкірті // Қостанай таңы. – 1995. – 12 тамыз.

540. СЕЙІТОВА Ш.Б.Шежірелердегі ру, тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің ұлттық мәдени аспектілері // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 118–122 б.

541. СЕЙСЕКЕНОВА А. Қозғауға керек қолғабыс ... // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, – 273–283 б.

542. СЕЙСЕКЕНОВА А.Б. Шәкәрім мен Гете поэзиясындағы махаббат, өмір, өлім тақырыптарын жырлаудағы типологиялық ұқсас белгілер // ҚазҰУ хабарлары. Филология сериясы. – 2003. –№ 6 (68). – 134–136 б.

543. СЕЙСЕКЕНОВА А.Б. Шәкәрім мен Гете поэзиясындағы ғылым тақырыбы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 69–71б.
544. СЕЙСЕКЕНОВА А.Б. Шәкәрім мен Гете поэзиясындағы дін тақырыбы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 62–69б.
545. СЕЙСЕКЕНОВА А.Б. Шәкәрім мен Гете поэзиясындағы жар бейнелі махаббат // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 54–62б.
546. СЕЙСЕКЕНОВА А.Б. Шәкәрім мен Гете. – Алматы, 2003. – 148 б.
547. СЕЙСЕКЕНОВА А.Б. Шәкәрім шығармаларындағы балалық пен даналық // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 190–194 б.
548. СЕЙСЕНҰЛЫ Д. Филология ғылымдарының докторы, профессор Әбдіғазыұлы Балтабаймен сұхбат / Дәулет Сейсенұлы // Егем. Қаз.– 2008. – 10 қырк.
549. СЕЙСЕНҰЛЫ Д. Шыңғыстау. Шәкәрім. Шыңырау // Егем.Қаз. –2003. – 25 маус.
550. СЕЙСЕНҰЛЫ.Д. Қажы әндері / Дәулет Сейсенұлы // Егем. Қаз. –2008. – 26 тамыз.
551. СЕКЕЙҚЫЗЫ Ж. Шәкәрімнің «Бәйшешек бақшасы» әңгімелер топтамасы жайында // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 163–167 б.
552. СӘМЕКБАЕВА Э.М. Шәкәрімнің поэтикалық өресін лингвостилистикалық тұрғыдан зерделеу // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 124–127 б.
553. СӘМЕНБЕТ Н. Шәкәрім туралы жолдағы әңгіме (1931 жылы Шәкәрім қажы атындағы қызыл отрядтың ішінде болған милиционердің әңгімесі) // Жұлдыз. – 2001. – № 4. – 146–149 б.
554. СӘМЕНБЕТОВ Қ. Тағы да Шәкәрім қажы туралы // Жұлдыз. – 2001. – № 3. – 111–116 б.
555. СӘТБАЕВА Ш. Шәкәрім Құдайбердиев // Қаз. әдеб. – 1988. – 11 ақп.
556. СӘТБАЕВА Ш. Бұрын зерттелмеген еңбек // ҚР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. –1991. – № 3. – 3–20 б.

557. СӘТБАЕВА Ш. Шәкәрім Құдайбердиев // ҚР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1991. – № 3. – 39–48 б.
558. СӘТБАЕВА Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы: Білім қоғамы, 1990. – 51 б.
559. СӘТБАЕВА Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы: Рауан, 1991. – 49 б.
560. СӘТБАЕВА Ш. Шәкәрім Құдайбердиев // Сәтбаева Ш. Уақыт шуағы. – Алматы, 2000. – 389–396 б.
561. СӘТІНОВ Е. Шәкәрім және ғылым // Қаз. мект. – 1991. – № 9. – 78–79 б.
562. СИПАТОВ С. Ақын мен аңыз // Коммунизм нұры. – 1990. – 17 тамыз.
563. СЛАМБЕКОВА Т.С. Шәкәрім шығармаларындағы қазақ әдебиеті // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 197–200 б.
564. СМАҒҰЛОВА Ғ.А. Шәкәрім шығармаларындағы тәліми ой-пікірлер // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 45–49 б.
565. СМАҒҰЛОВА А.Т. Қ. Мұхамедханұлының Шәкәрімтануға қосқан үлесі // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 116–122 б.
566. СОЛТАНҒАЛИЕВА Г.М., ИБРАЕВА К.Ж. Ш.Құдайбердіұлының ағартушылық қозғалысындағы өмірі мен шығармашылық жолы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 200–204 б.
567. СТАМШАЛОВ Е. Рухани мұра деп нені айтамыз? // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 55–58 б.
568. СУБХАНБЕРДИНА У. Шырғалаңнан өткен шығармалар: Ш. Құдайбердиев, М. Дулатовтың шығармалары туралы // Халық кеңесі. – 1992. – 21 май.
569. СҮЙІНШАЛИЕВ Х. Ақынның оралуы // Алматы ақшамы. – 1988. – 13, 14 шілде.
570. СҮЙІНШАЛИЕВ Х. Ақынның оралуы // Орал өңірі. – 1988. – 23 тамыз.
571. СҮЙІНШАЛИЕВ Х. Шәкәрім Құдайбердіұлы // Шәкәрім Құдайбердіұлы поэмалары. – Алматы: Рауан, 1990. – 5–20 б.
572. СҮЛЕЙМЕНОВА Р.Ш. Шәкәрім шығармаларындағы морфологияның орын алуы // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 142–143 б.

573. СҮНДЕТҚЫЗЫ З. Шәкәрімнің жиені – Назипа // Алматы ақшамы. – 1993. – 23 тамыз.

574. СҰЛТАНБЕКОВ М. Шәкәрімнің шығармашылық өміріндегі негізгі даталар жөнінде // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 86–88 б.

575. СҰЛТАНОВ Ө.С., ЫСМАЙЛОВА Ғ.К., ЖАЙЛАУБАЕВА Ш.Д. Шәкәрім сөзі–ақылдың көзі // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 133–134б.

576. СҰЛТАНОВА Ә.С. Шәкәрімнің қара сөздері жайында бірер сөз // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 223–225 б.

577. СЫДЫҚОВ Е. Ақын тойына – толымды тарту/ Ерлан Сыдықов // Егем. Қаз.–2008 .–10 қырк.

578. СЫДЫҚОВ Е. Өркениетті елдің өрісі кең: [Ақын Ш. Құдайбердіұлының туғанына 150 жыл толуы қарсаңында] // Егемен Қазақстан. – 2005. – 21 маус.

579. СЫЗДЫҚОВА Р. Абайдың тіл тағылымы: Абайдың өлең өрнегін ұстанған, Абайдың тіл мәдениетін үлгі тұтқан Ш. Құдайбердіұлының тілінің поэтикалық кестесінен бір үзік сыр // Қаз. әдеб. – 1994. – 11 қ-ша.

580. ТАШМЕТОВА Т. Шәкәрім өлеңдеріндегі еңбектің ролі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. – № 8. – 43–45 б.

581. ТӘЖІБАЕВ Ә. Шәкәрім Құдайбердіұлы: Творчествосы жайлы // Тәжібаев Әбділда. Есімдегілер. – Алматы, 1993. – 329–331 б.

582. ТӘЖІБАЕВ Ә., СӘТБАЕВА Ш. Шәкәрім Құдайбердиев // Шәкәрім. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 5–24 б.

583. ТЕМІРБЕКОВ О. Абай және Шәкәрім шығармашылығындағы “құдайға құл болудың мәнісі” // XXI ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 187–195 б.

584. ТЕМІРБЕКОВ О.Ж. Шәкәрім философиясындағы «ЖАР» феномені // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 45–47б.

585. ТӘТТІМБЕТОВА С.Ж. Шәкәрім Құдайбердиевтің танымалық жырлары // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Семей, 2001. – 88–91б.

586. ТІЛЕУХАНОВА А. Шәкәрім- публицист // Ақиқат. – 1992. – № 3. – 80–81 б.
587. ТІЛЕУХАНОВА А. Абай айналасындағы ақындар және поэма жанры: Шәкәрім туындыларындағы поэма жанры туралы // Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. – Алматы, 1993. – 124–131 б.
588. ТІЛЕУХАНОВА А. Шәкәрім шығармаларындағы шеберлік пен таным бірлігі: Филология ғылымдарының кандидаттық ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық жұмыс. – Алматы, 1995. – 120 б.
589. ТОЙМАТАЕВ Д. Б. Шәкәрімнің дүние танымдық көзқарасы // Ғылым-Наука. – 2002. – № 2. – 113 б.
590. ТОҚАЙҰЛЫ М. Шыңғыстау туралы ой: Шәкәрім қажы рухына // Жұлдыз. – 1993. – № 2. – 63–64 б.
591. ТОҚҚАРИН Д. “Мұтылған бүркеншік атауы нені меңзейді? / Досымхан Тоққарин // Егем. Қаз. – 2008. – 10 қырк.
592. ТОРАЙҒЫРОВ С. Таныстыру: Шәкәрім // Ана тілі. – 1991. – 26 қырк.
593. ТОРАЙҒЫРОВ С. Таныстыру: Шәкәрім // Торайғыров С. Шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1993. Т. 1. – 146–164 б.
594. ТӨЛЕКОВ Т. Зият Шәкәрімұлы // Семей таңы. – 1993. – 13 ақп.
595. ТӨЛЕУБАЕВА Б., ШЫҢҒЫСБАЕВА Ш. Шәкәрім жырының көкейкесті тақырыбы-халық тағдыры // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 253–258 б.
596. ТҮГЕЛТЕГІ А. Шәкәрім қажы айтқан шындық: (Еш жерде жарияланбаған Шәкәрім әңгімелері) // Қаз. мұғ. – 2004. – 8 қаңт.
597. ТҮЙЕБАЕВ М.М. Қазақ философиялық ойларының қалыптасу тарихынан // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 29–31 б.
598. ТҮЙЕБАЕВ М.М. Шәкәрім философиялық ойлар тарихынан // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 268–271 б.
599. ТҮСПБАЕВА С.Қ. Шәкәрім шығармаларындағы күрделі есім қолданыстар // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 117–120б.

600. ТҰМАТАЕВА А. Шәкәрім және саяси-құқықтық ой-пікірлердің қайраткерлері // Қазақ тілі мен әдебиеті. –2000. – № 12. – 27–29 б.

601. ТҰРАҒҰЛҚЫЗЫ М., ЖАҒЫПАРҚЫЗЫ И. Қажыдан тараған ұрпақтар // Абай. – 1994. – № 12. – 15–17 б.

602. ТҰРҒЫНБЕКОВ С. Атылып кеткен арыстар: Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Жүсіпбек, Мағжан. Өлеңдер // Ана тілі. – 1996. – 29 ақп.

603. ТҰРСЫНБЕКТЕГІ А.Е. Қазақтың, ұлттық мінезінің ұсақталуы-Абай-Шәкәрім шығармаларының басты зары // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 2231–233 б.

604. ТҰРСЫНБЕКТЕГІ А.Е. Шәкәрім Құдайбердіұлының тарихи поэмаларындағы қазақ халқының жазалау дәстүрлері // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 155–158 б.

605. ТҰРЫСБЕКОВА Ж.К.Төлеу және Шәкәрім: дәстүр жалғастығы, ақындық шеберлік // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 69–74 б.

606. ТҰРЫШЕВ А.Қ. Шәкәрімнің “Қалқаман-Мамыр” поэмасының тілі мен стилінің әдеби тілге қатысы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 99–105 б.

607. ТҰРЫШЕВ А.Қ. 2001 Шәкәрімнің “Қалқаман-Мамыр” поэмасының морфологиялық құрылымы және поэтикалық текстологиясы жайында // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 23–27 б.

608. ТҰРЫШЕВ М. Абай, Шәкәрім, Мәшһүр-Жүсіп: дәуірі бір тұлғалар // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 174–182 б.

609. ҮСЕНОВА А. Ә. Шәкәрім өлеңдерінің құрылысы: Филология ғылымдарының кандидаттық ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық автореферат. – Алматы, 1999. –30 б.

610. ҮСЕНОВА А. Ә. Шәкәрім поэзиясындағы дыбыстар үндестігі және олардың көркемдік – бейнелілік рөлі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. № 3. – 41–43 б.

611. Үш анық: III. Құдайбердіұлының шығармасы жайында // Абай. – 1994. – № 9. – 21–22 б.

612. ҮШ сурет сыры // Абай. –1994. – № 9. – 67 б.

613. ХИБАДУЛЛИНА А.С. Шәкәрім көркемсөзіндегі негізгі тақырыптар // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 230–232 б.

614. ШАГДЕНОВ С. Шәкәрімнің таңбалы тасы // Жұлдыз.– 1991. – № 1. – 199 б.

615. ШАЛҚАР Қ. Бір жырдың тағдыры немесе Шәкәрімнің жаңа табылған шығармасы туралы // Егем. Қаз. – 1998. – 28 шілде.

616. ШАМШИДЕНОВА Ф.М. Шәкәрім және Әлихан // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. –130–133 б.

617. ШАЯХМЕТҰЛЫ Қ. Шәкәрім шығармаларындағы аудармашылық нәтижелері // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 74–78 б.

618. ШӘКӘРІМ // Жас Алаш. – 1999. – 27 қ-ша.

619. ШӘКӘРІМ // Қазақстан жазушылары. – Алматы, 2004. –338–339 б.

620. ШӘКӘРІМ қажы және Ә. Бөкейханов / Журналға дайындаған А. Тілеуханова // Жұлдыз. –1992. – № 6. –197–199 б.

621. ШӘКӘРІМ қажы Шілдегі ауылда: Жұмағали, Исағали Құтжанұлдарының әнгімесінен / Жазып алған Нағима Оразбеккеліні // Қаз. әдеб. – 1993. – 19 қ-ша.

622. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931 жж.) // Дау шешеді дана сөз. –Алматы, 1996. – 194–201 б.

623. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858 – 1931 жж.) // Екі мыңжылдық дала жыры. – Алматы, 2001. –321–325 б.

624. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931 жж.) // Жолдасбекұлы М., Сейдімбек А., Салғараұлы Қ. Елтұтқа. – Астана, 2001. – 244–246 б.

625. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931 жж.) // 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1997. – 1 кітап. –265–307 б.

626. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931 жж.) // Қайта оралған қаламгерлер: Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев Ш.Құдайбердиев: Библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Қазақстан республикасының ұлттық кітапханасы, 1994. –104–123 б.

627. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931 жж.) // Абай: Энциклопедия. – Алматы, 1995. – 367–369 б.

628. ШӘКӘРІМ ақын // Базарбаев М. Көрікті ойдан – көркем сөз. – Алматы, 1994. –52–104 б.

629. ШӘКӘРІМ аудармашы // Алпысбаев Қ., Қазыбек Қ. Қазақ аудармасының теориясы мен тәжірибесі. – Алматы, 2001. – 102–107б.
630. “ШӘКӘРІМ дәрістері”-“Шакаримовские чтения”: III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і III Респуб. науч.-практ.конф.20-21 желт. 2002 г.– Семей, 2002.– С.40 – 43.
631. ШӘКӘРІМ дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 220 б.
632. ШӘКӘРІМ қажы қайтып оралды // Егем. Қаз. – 1999. – 2 қ-ша.
633. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931 жж.) // Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы, 1998. –368 б.
634. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931 жж.) // Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы, 1998. – 222–239 б.
635. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев (1858–1931) педагогикалық көзқарастары // Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының тарихы (кеңестік дәуір 1920–1999). –Алматы, 1999. – 18–26 б.
636. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев: 1958–1931 жылдар / Суретші Л. Рахманов. – Алматы: Өнер, 1989.
637. ШӘКӘРІМ Құдайбердиев: Творчестволық өмірбаяны: Жоғары кл. оқушылары мен мектеп мұғалімдеріне арналған метод. нұсқау / ҚазССР халыққа білім беру министрлігі. Республикалық оқу-метод. каб. әзірлеген Б. Әбдіғазиев. – Алматы, 1989. –71 б.
638. ШӘКӘРІМ Құдайбердіұлы (1858–1931) // Қазақ әдебиеті: Энциклопедия. – Алматы, 1999. – 686–687 б.
639. ШӘКӘРІМ Құдайбердіұлы (1858–1931) // Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. – Алматы, 1998. – 2-т. – 128–129 б.
640. ШӘКӘРІМ Құдайбердіұлы (1858–1931) // Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы (XX ғасырдың 20-жылдарынан 1995 жылға дейінгі кезең) / Құраст. Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы, 1998. – 2 т. – 27 б.
641. ШӘКӘРІМ Құдайбердіұлы (1858–1931) // Түркістан: Халықаралық энциклопедия. – Алматы, 2000. – 639–670 б.
642. ШӘКӘРІМ Құдайбердіұлы // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1991. – 45 б.
643. ШӘКӘРІМ Құдайбердіұлы(1858 –1931) // Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым туралы естеліктер. – Алматы, 1998. – 222–239 б.

644. ШӘКӘРІМ туралы естеліктер: Ауылдастарының айтуынша / Жазып алған М. Түндікбаев // Жұлдыз. – 1995. – № 7–8. – 19–22 б.
645. ШӘКӘРІМ: «Тура жолда қайғы тұрмас» / С.М. Сейілғазина, М.Н.Абанова, Г.И.Джаманова, О. Мұхаметжанова // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 225–227б.
646. ШӘКӘРІМҚЫЗЫ Г. Әкесін жоқтау / Гүллар Шәкәрімқызы // Жерұйық. – 1993. – 24 тамыз.
647. ШӘКӘРІМНІҢ дидактикалық ойларының логикалы-философиялық түпбұлақтары мен тұтыныстары / Қ.Нұрсұлтанов, Г.Нұрсұлтанова, Н.Әбішева, Ж.Дүрмекбаева // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2001. – 31–37 б.
648. ШӘКӘРІМНІҢ соңғы күзі: Телевизиялық көркем фильм / Сцен. Қанапиянов пен Танаевтікі. Реж.Т. Ыбыраев.
649. ШӘКӘРІМНІҢ шежіресі // Орталық Қазақстан. –1991. – 27 қырк.
650. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Ақырғы аманат: [Әкесі Ш.Құдайбердіұлы туралы естелік] // Дала. – 2004. – № 5. – 21–23 б.
651. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Аштық азабы // Абай. – 1994. – № 9. – 69б.
652. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Әкемнің шығармалары // Совхоз туы. – 1988. – 27 сәуір.
653. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Қажылық сапары // Абай. – 1994. – № 9. – 36–38 б.
654. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Қажылық сапары // Абай. – 1994. – № 9. – 36–37 б.
655. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Қарт қазасына // Қаз. әдеб. – 1991. – 8 қ-ша.
656. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Қарт өлімі // Жерұйық. – 1993. –24 тамыз.
657. ШӘКӘРІМҰЛЫ А. Менің әкем халық ұлы–Шәкәрім // Жұлдыз. – 1992. – № 11. – 62–65 б.
658. ШӘКӘРІМҰЛЫ З. “Қош болғын атамекен, қайран Шыңғыс...” // Зият Шәкәрімұлы // Жалын. –2005. – № 2. – 53 б.
659. ШӘКӘРІМҰЛЫ З. Әкеме. Ұлы едім. Қоштасу / Зият Шәкәрімұлы // Абай. –1993.– № 9. – 79 б.
660. ШӘКӘРІМҰЛЫ З. Қоштасу әні / Зият Шәкәрімұлы // Жерұйық. –1993. – 24 тамыз.

661. ШӘКІРОВ С. Дархан дарын иесі: [Ш. Құдайбердиевтің шығармаларымен танысқанда] // Коммунизм таңы. – 1990. – 18 желт.
662. ШӘРІПЖАНҰЛЫ Т. Қажының Мұсаға айтқаны // Абай. – 1994. – № 9. – 93 б.
663. ШЫҢҒЫСБАЕВА Д. Шәкәрім сөзі – имандылық көзі // Ұлт тағылымы. – 2002. – № 3. – 28–29 б.
664. ШЫҢҒЫСБАЕВА Д. Шәкәрім сөзі – имандылық көзі // Ұлт тағылымы. – 2002. – № 3. – 26–28 б.
665. ЫБЫРАЕВ Н. Қасірет құшқан қос тағдыр: Шәкәрімнің романы хақында // Көкшетау правдасы. – 1989. – 15 сәуір.
666. ЫБЫРАЙ С. Абай және Шәкәрім дүниетанымындағы адамсүйгіштік қағидалары // Абай. – 2004. – № 4. – 29–33 б.
667. ЫБЫРАЙҰЛЫ М. Шәкәрім (пьеса) // Абай. – 1994. – № 10. – 83–92 б.
668. ЫСҚАҚОВ С. Ұрпақ сөзі: Арнау. Өлең // Семей таңы. – 1988. – 29 шілде.
669. ІЗТІЛЕУОВА С. “Мен боламын демендер” // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 88–92 б.
670. ІЗТІЛЕУОВА С. «Шын залымға берме ғылым...» // Ақиқат. – 2004. – № 6. – 65–67 б.
671. ІЗТІЛЕУОВА С. Жалыналық Абайға, жүр баралық! // Жалын. – 2005. – № 3. – 42–45 б.
672. ІЗТІЛЕУОВА С. Көңіл көзін ашыңыз // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2006. – 166–169 б.
673. ІЗТІЛЕУОВА С. Шәкәрім поэзиясындағы рухани құндылықтардың көркемдік бейнеленуі // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 226–231 б.
674. ІЗТІЛЕУОВА С. Шәкәрім поэзиясындағы тұлға мәселесі: Филология ғылымдарының кандидаттық ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық жұмыс. – Алматы, 2000. – 120 б.
675. ІЗТІЛЕУОВА С. Шәкәрім поэзиясының рухани тіректері // Ұлт тағылымы. – 2004. – № 3. – 173–177.
676. ІЗТІЛЕУОВА С. Шәкәрім поэтикасы // ХХІ ғасыр және Шәкәрімнің рухани мұрасы: Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Семей, 2007. – 346–353 б.

677. ІЗТІЛЕУОВА С. Шәкәрімнің адамгершілік үлгісі // Ақиқат. – 2004. – № 1. – 75 б.

678. ІЗТІЛЕУОВА С. Шәкәрімнің сырлы сөзі. – Алматы, 2004. – 142 б.

679. ІЗТІЛЕУОВА С. “Қазақтың мінін қазғанмын...” // Түркістан. – 2004. – 1 сәуір.

680. ІСІМАҚОВА А. Шәкәрім Құдайбердиевтің “ар білімі” // Абай. – 2004. – № 3. – 51–3 б.

681. ІСІМАҚОВА А. Шәкәрім Құдайбердиевтің “ар білімі” // Шәкәрім дәрістері: III Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2002. – 62–64 б.

* * *

682. АБДИГАЗИУЛЫ Б. Великая идея духовного единства // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост. Т.К. Шанбай. – Алматы: Раритет, 2007. – Т.5. – С.173–180.

683. АБДИГАЗИУЛЫ Б. Поэтическое мастерство Шакарима : К методологии исследования // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост. Т.К. Шанбай. – Алматы: Раритет, 2007. – Т.5. – С.244–253. – Библиогр.: 3 назв.

684. АБДИКАРИМОВ М.О. Проблемы нравственного воспитания в творчестве жырау и Шакарима // “Шәкәрім дәрістері”- “Шакаримовские чтения”: III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ. конф. 20–21 дек. 2002 г. – Семей, 2002. – С.216–220.

685. АБДЫГАЗИЕВ Б.А. Традиции Абая и поэзия Шакарима : Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата: 1990. – 25с. – Библиогр.:

686. АБСЕМЕТОВ М., Сарсенбаев А. Пасквиль на поэта : [Ш. Кудайбердыева] // Заря. – 1988. – № 11. – С.24–27.

687. АДІЛОВ А. День памяти : [О реабилитирован. деятелях каз. культуры и лит. Ж. Айтмаутове, А. Байтурсынове, Ш. Кудайбердиеве, М. Жумабаеве] // Индустр. Караганда. – 1989. – 21 дек.

688. АЖИБАЕВ Ж. Своим потомкам стих я передам : [К 130-летию со дня рождения Ш. Кудайбердыева] // Ленинская смена. – 1988. – 30 июля.

689. АЙБЕКОВ Б.У. и др. Проблемы социального развития в творчестве Шакарима Кудайбердыева / Айбеков Б.У., Абенев К.К., Рустемов М.А. // Наука и образование Южного Казахстана – 2004. – №1. – С.154–157.

690. Айбеков Б.У. Проблема свободы воли в учении Шакарима Кудайбердиулы // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук.– 1992.– № 6.– С.72–76.

691. Акимжанова Г.У. Проблема истины в контексте философии Шакарима // Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің хабаршысы - Вестн. Семипалатин. гос. ун-та им. Шакарима.– 2007. – № 1. – С.59–64.– Библиогр.: 8 назв.

692. АКЧУЛАКОВ М. "Есть ли яд, который не испил бы я до дна..." : К 145-летию Ш.Кудайбердиева// Столичная жизнь.– 2003.– 24 июля.– С.18.

693. АЛЕКСЕЕВ Н. Возвращение Шакарима // Мәдени мұра = Культурное наследие.– 2008.– т. 1.– С.45–46.

694. АЛИЯКПАРОВ М. Шакарим [Текст] : 75 лет со дня смерти великого поэта, философа, композитора Ш.Кудайбердиева// Индустр. Караганда.– 2006. – 24 окт. – С.6.

695. АМАНЖОЛ А. Шакарим и Толстой: созвучие эстетического и художественного // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5– С.377–386.– Библиогр.: 13 назв.

696. АМИРТАЙ Н. Колодец Шакарима : О писателе Казахстана Ш.Кудайбердиулы// Экспресс К.– 2006. – 10 февр. – С. 8.

697. АМРЕЕВА А.Ж. Взгляд Шакарима и современный подход на психологию мотивации преступлений // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек.2002 г.– Семей, 2002.–С.196-198.

698. АРАЕВ М. По стезе Абая : [О творч. наследии Шакарима]// Учитель Казахстана.– 1989.– 1 июня.

699. АТАНТАЕВА Б.Ж. Казахская просветительская мысль в контексте истории // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20-21 дек.2002 г.– Семей, 2002.– С.160–162.

700. АУХАДИЕВА Ш.Д. Проблемы нравственности в творчестве Шакарима // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-II Респуб. науч.-практ.конф.20-21 дек.2002 г.– Семей, 2002.– С.27–29.

701. АХМЕТОВ Т. Последняя осень поэта // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.- Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.143–153.

702. АЮПОВА Г.К. Эпическое наследие Ш. Кудайбердиева в свете казахских литературных связей и традиций : Дис. канд. филолог. наук : 10.01.02.– Алматы: 1998.– 137 с.

703. БАЕВ А. Шакарим в Париже // Central Asia Monitor.– 2008. – 1–7 февр. (Ғ 5). – С. 7.

704. БАЙГАЛИЕВ А. Путь Шакарима // Казахст. правда.– 2008.– 14 июня. – С.7.

705. БАЙМАГАМБЕТОВА Л.М. Поэт, мыслитель, правдоискатель // Шәкәрім әлемі.– 2008 –№– С.91–92.

706. БАРКИБАЕВА Р.Р.К вопросу диалогизма в культуре (Шакарим и Пушкин) // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Респ. ғыл.–теор. конф. материалдары (30-31 наурыз 2006 ж.).– Семей, 2006.– С.144–148.

707. БАРКИБАЕВА Р.Р. К вопросу диалогизма в культуре (Шакарим и Пушкин) // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Респ. ғыл.–теор. конф. материалдары (30-31 наурыз 2006 ж.).– Семей, 2006.– С.144–148.

708. БАРЛЫБАЕВА Г.Г. Проблемы межкультурного диалога в творческом наследии казахского философа Шакарима // Центральная Азия : диалог культур в процессе глобализации: Материалы междунар. конф.– Алматы: Ин-т философии и политологии МОН РК, 2005.– С.237–242.– Библиогр.: 7 назв.

709. Барлыбаева Г.Г. Суфийские мотивы в творчестве Шакарима // әл-Фараби -Аль-Фараби.–2004.– № 3.– С.77–83.

710. БАРЛЫБАЕВА Г. Этическое наследие Шакарима // Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы: Респ. ғылыми-практ. конф. материалдары (Алматы, 29 наурыз 2007 ж.).– Алматы, 2007.– С.46–53.– (Абайтану оқулары :6-шығуы).

711. БЕГАЛИНОВА К.К., Альжанова У.К.Место Абая и Шакарима в духовности казахского народа // Бегалинова К.К., Альжанова У.К. Философия: Ч.1. История философии.– Алматы: Жибек Жолы, 2007.– Ч.1.– С.269–294.

712. БЕГАЛИНОВА К.К., Альжанова У.К.Несколько слов о философии Шакарима // Абай.–2000.– №3.– С.52.

713. Бегалинова К.К. Основная проблематика философии Шакарима // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек.2002 г.– Семей, 2002.– С.16–18.

714. БИДАНОВА А. Великие истины Шакарима Кудайбердиева // Казахст. правда.– 2008.– 18 янв. – С.12.

715. БИДАНОВА А. Самородок Великой Степи // Казахст. правда.– 2008.– 13 июня.– С.12–13.

716. БИСЕНГАЛИ З.Г. Идеино-художественное искание в прозе Шакарима // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.270–280.

717. БОЯРИНОВ С.Ю. Концепт души в трех истинах Шакарима // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Респ. ғыл.-теор. конф. материалдары (30–31 наурыз 2006 ж.).– Семей, 2006.– С.309–310

718. БУЗАУБАГАРОВА К.С. Категория жанра в творчестве Шакарима // Орыс филологиясының бүгінгі таңдағы теориялық және әдістемелік мәселелері –Теоретические и методологические проблемы русской филологии на современном этапе: Халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары - Материалы междунар. науч.-практ. конф. (8–9 нояб. 2007 г.)/ Гл. ред. Е.Б.Сыдыков.– Семей, 2007.– Т.1. – С.53–56. –Библиогр.: 4 назв.

719. БУЗАУБАГАРОВА К.С. Фольклор и литература: к вопросу о диалоге : [О писателе Ш.Кудайбердиева] // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Респуб. ғыл.-теориялық конф. материалдары (30-31 наурыз, 2006 ж.)/ Жалпы ред. басқарған Ж.М.Әділов.– Семей, 2006.– С.109–112.

720. БЕССМЕРТНЫЙ голос Шакарима // Огни Алатау.–2008. – 9 авг. (Ғ 89). – С. 4.

721. ГАЙНУЛЛИНА Ф.А. Эстетическое в творчестве Шакарима и Толстого // Орыс филологиясының бүгінгі таңдағы теориялық және әдістемелік мәселелері - Теоретические и методологические проблемы русской филологии на современном этапе: Халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары – Материалы междунар. науч.-практ. конф. (8-9 нояб. 2007 г.)/ Гл. ред. Е.Б.Сыдыков.– Семей, 2007.– Т.1. – С.59–63. – Библиогр.: 10 назв.

722. ГАЛИЦКИЙ С.В. Компаративистский анализ антропологических позиций Франка и Шакарима // Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Респ. ғыл.-теор. конф. материалдары (30-31 наурыз 2006 ж.).– Семей, 2006.– С.310–311.

723. ДЕМЕЖАНОВ Т.М. О фольклорных источниках поэмы Шакарима о Енлик и Кебеке : О писателе Ш.Кудайбердиеве// Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері: Респуб. ғыл.-теориялық конф. материалдары (30-31

наурыз, 2006 ж.) / Жалпы ред. басқарған Ж.М.Әділов.– Семей, 2006.– С.150–155.

724. ДЕМЕЖАНОВ Т.М. Предание о Кодаре в интерпретации Шакарима и Ауэзова // "Шәкәрім дәрістері"="Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек.2002 г.– Семей, 2002.– С.79–81.

725. ДЕМЕЖАНОВ Т. От предания к поэме // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.- Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.260–269.- Библиогр.: 3 назв.

726. ДЖАЛДИНОВ А.Только раненое сердце безутешно... : Печальная жизнь Шакарима или трагическая судьба его потомков// Литер.– 2006. –21 дек. – С. 10.

727. ДУЙСЕМБЕКОВА Ш.Д. Педагогическое наследие Шакарима и профессиональное самоопределение учащихся старших классов // Білім берудегі менеджмент - Менеджмент в образовании.– 2008. – ғ 2. – С.105–108.– Библиогр.: 5 назв.

728. ЕРЖАНОВ Е.А.Патриарх казахской письменной генеалогии // ПМУ хабаршысы.Өлкетану сер. - Вестн. ПГУ Сер.краеведение.– 2005. – ғ 4. – С.55–65.– Библиогр.: 19 назв.

729. ЕРЖАНОВ Е.А. Последняя осень Шакарима / К 75 летию со дня смерти Ш.Кудайбердиева// ПМУ хабаршысы. Гуманитарлық сер. - Вестн. ПГУ Сер. гуманитарная.– 2006. – №1. – С.91–96.– Библиогр.: 8 назв.

730. ЕРМЕКОВА С.Озаренный Шакарим // Абаевские чтения: Материалы научно-практ. конф. Алматы, 5 декабря 2003 г.– Алматы, 2004.– Вып.5: Традиционное религиозное познание и его преемственность в Казахстане.– С.118–128.

731. ЕСИМ Г. "Будь внимателен, не пропусти главного" ("Ұқпай қалма алаң боп") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.219–223.

732. ЕСИМ Г. "Яркий свет истины..." ("Хақиқаттың шын нұры...") // Есим Г. Мудрость Шакарима. – Алматы: Атамұра, 2008.– С.224–227.

733. ЕСИМ Г. Вопросы Шакарима // Есим Г. Мудрость Шакарима. – Алматы: Атамұра, 2008. – С.239–340.

734. ЕСИМ Г. Заложница мирских наслаждений - воздержанность" ("Нәпсі үйінде байлаулы ынсап жатыр") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.180–86.

735. ЕСИМ Г. Мудрость Шакарима. ("Әулие, білгіш айтты деп, жазылған талай қате көп") // Алматы: Атамұра, 2008.– С.102–106.

736. ЕСИМ Г. Солон и Шакарим // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008. – С.228–238.

737. ЕСИМ Г."Богатство и власть опьяняют людей" ("Мал, мансап адамзатты мас қылады") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.170–175.

738. ЕСИМ Г."Внешний вид обманчив у людей" ("Сырты сау, іші науқас елдің дені") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.216–219.

739. ЕСИМ Г."Высокий ум, чистое слово, честный труд" ("Кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек") // Есим Г. Мудрость Шакарима.–Алматы: Атамұра, 2008.– С.156–159.

740. ЕСИМ Г."Где насилие – там нет святости" ("Қиянатың бар болса-иманың жоқ") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.165–170.

741. ЕСИМ Г."Долг твой человеческий – в служении народу" ("Адамдық борышын, халқыңа еңбек қыл") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.82–87.

742. ЕСИМ Г."Дом на песке" ("Құбылмалы сарай бұл, құм үстіне салынған") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.78–82.

743. ЕСИМ Г."Душе без болезни нет преград" ("Аурусыз жанға айла жоқ") // Есим Г. Мудрость Шакарима.–Алматы: Атамұра, 2008.– С.106–108.

744. ЕСИМ Г."Жизнь – это всего лишь сон ..." ("Өмір деген ұйқы ғой ...") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.186–189.

745. ЕСИМ Г."Заблудшему есть прощение ..." ("Адасқанға кешу бар") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.87–92.

746. ЕСИМ Г."Заблудшие не видят явного..." ("Адасып жүр акты көрмей...") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.92–96.

747. ЕСИМ Г."Загадки творения безмерны" ("Жаралас жұмбағының ісі өлшеусіз") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.150–153.

748. ЕСИМ Г."И в стане близких найдутся твои недруги" ("Дос деп жүрген кісінің көбі дұшпан") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.126–133.

749. ЕСИМ Г."Из того, что знаешь, делай лишь хорошее" ("Білгеніңнің жақсысын қыл") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.110–119.

750. ЕСИМ Г. "Изначально совершенен творец, властитель мира" ("Ең түпкі жаратушы – мінсіз Ие") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.141–147.

751. ЕСИМ Г. "Между "Нет" и "Есть" скоро исчезнет преграда" ("Жоқтық, барлық -жоғалмақ араласы") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.67–74.

752. ЕСИМ Г. "Мир – достояние умного человека" ("Ақылды жанның мүлкі – әлем") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.31–38.

753. ЕСИМ Г. "На устах твоих глубокая тайна" ("Ернінде қиын бір сыр бар") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.148–150.

754. ЕСИМ Г. "Найдется ли казах, как я" ("Қазақ болса, өзімдей...") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.74–78.

755. ЕСИМ Г. "Начало творения - движение" ("Жаралыс басы – қозғалыс") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.38–53.

756. ЕСИМ Г. "Не навредить идущим за нами следом" ("Кейінгінің қалмалық обалына") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.60–67.

757. ЕСИМ Г. "Не нашел я чистого разумом среди людей" ("Мен адамнан таза ақыл таба алмадым") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.176–180

758. ЕСИМ Г. "Нет веры радостям жизни" ("Дүниенің рахатына сенім жоқ") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.133–136.

759. ЕСИМ Г. "Позади нет ни страданий, ни наслаждений" ("Артыңда азап та, рахат та жоқ") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.99–101.

760. Есим Г. "При встрече с Моисеем ..." ("Пайғамбар Мұса жолықса ...") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.192–207.

761. ЕСИМ Г. "Прикоснись к тайне жизни" ("Өмір сырын көздесең") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.189–192.

762. ЕСИМ Г. "Религия хотела сделать людей братьями" ("Дін адамды бір бауыр қылмақ еді") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008 – С.119–125.

763. ЕСИМ Г."Самая драгоценная вещь - одушевленная и разумная" ("Ең басқы зат - жаны бар ақылды зат") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.136-141.

764. ЕСИМ Г."Слово – это дыхание бога" ("Сөз – құдайдан шыққан бу") // Есим Г. Мудрость Шакарима.–Алматы: Атамұра, 2008.– С.208–212.

765. ЕСИМ Г."Смирные невежды сродни святым!" ("Қиянатсыз надандар әулиеден кем емес!") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.160–165.

766. ЕСИМ Г."Создал тебя творец для испытаний" ("Сынау үшін жаратқан бір Иең бар") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.212–216.

767. ЕСИМ Г."У каждого есть мечта" ("Бағаласам, адамның бәрі арманда") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.108–110.

768. ЕСИМ Г."Ум – это беспредельное сияние света" ("Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.53–59.

769. ЕСИМ Г."Я взором окинул мир..." ("Әлемді ойменен кездім ...") // Есим Г. Мудрость Шакарима. – Алматы: Атамұра, 2008.– С.96–99.

770. ЕСИМ Г.Диалог с Шакаримом // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр. / Сост.Т.К.Шанбай. – Алматы: Раритет, 2007.– Т.5. – С.13–87.

771. ЕСИМ Г.Философия "Неприкаянного" ("Мұтылған" философиясы") // Есим Г. Мудрость Шакарима.– Алматы: Атамұра, 2008.– С.23–31.

772. ЕСПЕНБЕТОВ А.Шакарим и Султанмахмут Торайгыров // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.143–153.

773. ЖАКСЫЛЫКОВ Е.А.Концепция "Трех истин" Ш.Кудайбердиева и проблема нравственного развития общества // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек.2002 г.– Семей, 2002.– С.50–52.

774. ЖАРКЫНБАЕВА Д.Б. Вера и надежда Шакарима // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек.2002 г.– Семей, 2002.– С.60–61.

775. ИМЯ ИЗ ЗАБВЕНИЯ : [О репрессир. в 30-е гг. А.Байтурсынове, Ж.Аймаутове, Ш.Кудайбердиеве]// Прикасп.коммуна.– 1997.– 13 дек .

776. ИСИНА Н.Формы повествования в романе Ш.Кудайбердиева "Адиль и Мария" // Поиск.–2002.–№ 4.– С.200–203.

777. ИСКАКОВА Г.Политико-правовые взгляды Шакарима и современность // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.180–190.– Библиогр.: 9 назв.

778. ИСМАКОВА А.Зачатки психологической прозы "Әділ-Мария" Ш.Кудайбердиева // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.280–300.– Библиогр.: 8 назв.

779. К ИЗУЧЕНИЮ творческих связей Шакарима Кудайбердиева с тюркоязычными литературами и русской классикой // Сатпаева Ш.К. Веяние времени.– Алматы, 2000.– С.458–459.

780. ҚАБДУЛЛИНА Г. Еңлік-Кебек сюжетінің көркемдік интерпретациясы // Шәкәрім. – 2005. – № 1. – 40–44 б.

781. КАБЫКЕНОВА Б.С.Политико – правовая свобода и казахская общественная мысль : О политико-правовых идеях свободы личности и общества Ч.Валиханова, А.Кунанбаева, Ш.Кудайбердиева, А.Байтурсынова. М.Дулатова// Кабыкенова Б.С. Идея свободы в истории философии права.– Алматы : Қазақ ун-ті, 2004.– С. 235–257.

782. КАДРАЛИНОВА М.Т.Возвращенные имена : (Обзор жизни и творчества)/ Отв. ред. Ш.К.Сатпаева.– 2-е изд.– Костанай: 2000. – 356 с.

783. КАДРАЛИНОВА М.Т.Возвращенные имена. Ш.Кудайбердиев, А.Байтурсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жумабаев : (Обзор жизни и творчества).– Алматы: Рауан, 1996.– с.96.

784. КАДРАЛИНОВА М.Т.Национальный мир и концепция становления самобытной художественности (Шакарим Кудайбердиев) // Евразия.– 2003.– №4.– С.102.

785. КАНАПЬЯНОВ Б.Мир воспевать поэту : К 130 –летию со дня рождения Ш.Кудайбердиев// Иртыш.– 1988.– 28 июля.

786. КАРБАЛАЕВА М.Р.Научные мышление и здравый смысл // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек. 2002 г.–Семей, 2002.– С.31–34.

787. КОДАР А.Творчество Шакарима Кудайбердиева в системе Степного Знания // Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы:

Респ. ғылыми-практ. конф. материалдары (Алматы, 29 наурыз 2007 ж.).– Алматы, 2007.– С.91–92.– (Абайтану оқулары :6–шығуы).

788. КОЛАБЕРДИНА Л."Кану я, но будут жить мои стихи" : [О вечере, посвящ. творчеству репрессир.классиков каз.лит. М.Жумабаева, Ж.Аймаутова, М.Дулатова, Ш.Кудайбердиева. А.Шакарима (сыну Ш.Кудайбердиева)]// Иртыш.– 1992.– 16 дек.

789. КОНТАЕВ С.С. и др.Организация учебно-воспитательного процесса в сельской малокомплектной школе / Контаев С.С., Кудайбердиев Т.Т., Бучина И.С., Жаманкулова Ж.Ж., Тукбаева А.Б.// Менеджмент в образовании.– 2002.– № 1.– С.28–34.

790. КОНТАЕВ С.С., Кудайбердиев Т.К. Реформирование системы повышения квалификации в условиях развития профессионального образования, ориентированного результат // Професионал Казахстана.– 2005. – № 2.– С.23–24.

791. КОНТАЕВ С.С., Кудайбердиев Т.К.Развитие системы повышения квалификации работников образования, ориентированного на результат [Текст] // ҚарГУ хабаршысы. Педагогика сериясы - Вестн. КарГУ. Сер. педагогика.– 2006. – № 1(41). – С. 112–117.

792. КОРАБАЙ С.Певец народной судьбы // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.190–195.

793. КОРАБАЙ С.С. ученик Абая // ҚР ҰҒА хабаршысы – Вестн. НАН РК–007. – Ғ 6. – С.83–85.

794. КУДАЙБЕРДИЕВ Т.К.Проблемы управления качеством образования // Менеджмент в образовании.– 2005.– № 3.– С. 76–82.

795. КУДАЙБЕРДИЕВ Ш.Из лирики поэта / Пер. к каз. М.Султанбеков// Абай.–2007.– Ғ 4.– С.2–7.

796. КУДИЯРОВА А.М. Шакарим – человек XXI века // "Шәкәрім дәрістері"–"Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек. 2002 г.– Семей, 2002.–С.242–244.

797. КУДИЯРОВА А.Педагогическое наследие степного просветителя : 140 лет со дня рождения Ш.Кудайбердыулы// Заман Казахстан.–1988.–31 июля.с.11.

798. КУДИЯРОВА А.Ценил учительский труд, роль педагогов – наставников : [О пед. наследии Ш.Кудайбердиева]// Учитель Казахстана.– 1991. – 3 окт.

799. КУДИЯРОВА А.Читая Шакарима // Учитель Казахстана.– 1990. – 26 июля.

800. КУМИСБАЕВ О.Шакарим Кудайбердиев и Хафиз // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.422–428.

801. КУНГУРОВ Н.Кудайбердиев Ш. как переводчик : [Шакарим Кудайбердиев – замечательный представитель каз. лит. конца XIX – начала XX века] // Рус. яз. и лит. в каз. шк.– 1996.– №.7–8.– С.31–33.

802. КУРМАНБАЕВ Е.Нравственные высоты Шакарима : О поэте, философе Ш.Кудайберды-улы// Свобода слова.– 2006. – 27 апр. (№16). – С. 14.

803. КУТУЗОВ М.Шакарим Кудайбердиев повторил судьбу династии Романовых : Из Семипалатинска в Ясную Поляну отправится науч. экспедиция с целью найти переписку Л.Толстого с каз. мыслителем Шакаримом// Комс. правда.– 2003.– 20 сент.– С.11.

804. ОРАЗЫМБЕТОВА Р. и др. Лирики Востока в переводах Шакарима / Оразымбетова Р., Сабырбаева М.Б., Санкайбаева П.С.// "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20–21 дек.2002 г.– Семей, 2002.– С.98–101.

805. САТПАЕВА Ш. Лиро-эпическое наследие Шакарима : Лирическое "я" стихотворениях Шакарима// Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.208–227.– Библиогр.: 7 назв.

806. САТПАЕВА Ш.Произведения А.С.Пушкина и Л.Н.Толстого в поэтическом переводе Шакарима // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.428–453.

807. САТПАЕВА Ш.Шакарим и Восточная классика // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.387–406.– Библиогр.: 25 назв.

808. Сейсенбаев Р.Великая тень забытого : [О Шакариме]// Біз – Мы.– 2001.– 28 авг.– С.15.

809. СЕРГАЗИНОВ Б.Степная трагедия: К 65–летию смерти Шакарима Кудайбердиева : [– акына, ученого, переводчика. О последних днях жизни]// Иртыш.– 1996.– 5 нояб .

810. СУЛТАНБЕКОВ М.Новые переводы Абая и Шакарима // Шәкәрім әлемі.– 2006. –№ 3. –С.34–39.

811. СЫДЫКОВ Е.Шакарим и алашорда // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.- Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.88 –100. Сатпаева Ш.К.Шакарим Кудайбердиев .–Алматы: Ғылым, 1993.– 116 с.

812. СЫДЫКОВ Е.Шакерим и Алашорда // Абай.– 2008.– ғ 2.– С.52–59.

813. ТАЖИБАЕВ А.Позиция : [Письмо нар.писателя Казахстана в КГБ СССР в защиту творч.наследия Ш.Кудайбердыулы, М.Жумабаева, А.Байтурсынова, Ж.Аймаутова от 16 сент.1987 года] // Казахст. правда.– 1991.– 29 июня.

814. ТОЙМАТАЕВ Д. Смыслжизненные вопросы у Шакарима Кудайбердиева и Льва Толстого // Қайнар" университетінің хабаршысы - Вест. ун-та "Қайнар".– 2006. – №1/1. – С. 18–22.

815. ТОЙМАТАЕВ Д. Экзистенциальные ценности Шакарима и Толстого // Мысль.– 2007. – №6. – С. 59–62. – Библиогр.: 9 назв.

816. ТОКОБАЕВ М.Тысяча концертов Келденбая Ульмесекова : Лекции концерты "Музыкальное наследие Шакарима" посвящ. 145 летию каз. поэта Ш.Кудайбердыулы// Рудный Алтай.– 2003.– 19 апр.– С.8.

817. ТОПОРКОВ В."...Я называю русским словом – совесть" [Текст] / В. Топорков// Рудный Алтай.– 2008. – 28 февр.– С. 8.

818. ТОПОРКОВ В.Наука совести великого старца Кажы : К 145 летию поэта и мыслителя Шакарима Кудайбердиева.// Рудный Алтай.– 2003.– 1 июля.– С.10.

819. ТОПОРКОВ В.От доброго сердца исходят добрые деяния [Текст] : к 150-летию Шакарима/ В. Топорков// Рудный Алтай.– 2008. – 23 февр. – С. 4.

820. ТУРСЫНБАЕВ С. Люди будущего услышат меня... // Огни Алатау.– 2008. – 7 июня (ғ 64). – С. 4.

821. ТЮРЕБАЕВА А.М., Нурбаева Ф.М.Музыкальное наследие Шакарима в контексте духовной культуры // "Шәкәрім дәрістері"- "Шакаримовские чтения": III Респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары 2002 ж. желтоқсанның 20-21-і-III Респуб. науч.-практ.конф.20-21 дек. – Семей, 2002.– С.236–238.

822. УЗБЕКУЛЫ С., Туматаева А. Идеал Шакарима Кудайбердиева : [История полит. и правовой мысли] // Фемида.– 2002.– № 1.– С.61.

823. УМАРБЕКОВА Ф.Н. К проблеме перевода повести А.С.Пушкина "Метель" Ш.Кудайбердиевым // Орыс филологиясының бүгінгі тандағы теориялық және әдістемелік мәселелері – Теоретические и методологические проблемы русской филологии на современном этапе: Халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары - Материалы междунар. науч.-практ. конф. (8-9 нояб. 2007 г.)/ Гл. ред. Е.Б.Сыдыков.– Семей, 2007.– Т.1. – С.164–167.– Библиогр.: 3 назв.

824. УРУНБАСАРОВА Э. Нравственно-этические взгляды Шакарима // Ұлт тағылымы – Достояние нации.– 2007.– №4.– С.91–96.

825. ШАКАРИМ // Сатпаева Ш.К. Веяние времени.– Алматы, 2000.– С.477–481.

826. ШАКАРИМ Кудайбердыев [Текст] // Касымжанов А.Х. Портреты: Штрихи к истории Степи.– Алматы, 1995.– С.80–84 .

827. ШАКАРИМ Кудайбердыұлы (1858-1930).Ахмет Байтұрсынұлы (1873–1938) // Аскаров А. Ұлы Тұранның ұлдары – Сыны Великого Турана.– Алматы, 1998.– С.348–351.

828. ШАКАРИМ-истоки традиции // Сатпаева Ш.К. Веяние времени.– Алматы, 2000.– С.505–528.

829. ШАНБАЙ Т.Автобиографическая память в творчестве Шакарима // Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.372–377.– Библиогр.: 7 назв.

830. ШАНБАЙ Т.Философская лирика Шакарима : К методологии исследования// Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.228–243.– Библиогр.: 21 назв.

831. ШАПОВАЛ Ю.Образование –путь ценностей и смыслов : Концепция Шакарима Кудайбердиева// Саясат.– 2005. – № 4.– С.22–23. Библиогр.: 12 назв.

832. ШАЯХМЕТУЛЫ К. Благотворный фактор межтюркских связей: Шакарим и Физули// Вопросы шакаримоведения: Собрание науч. тр./ Сост.Т.К.Шанбай.– Алматы: Раритет, 2007.– Т.5.– С.417–422.– Библиогр.: 11 назв.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШІ

1911

1. ИМАН. – Ғибадат / Мұсылмандық кітабы.– Орынбор: Үміт, 1911.

2. ТҮРІК, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі.– Орынбор, 1911. – 72 б.

1912

3. ҚАЗАҚ айнасы.– Семипалатинск: Ярдем, 1912. – 50 б.
ҚАЛҚАМАН – Мамыр. – Семей: Ярдем, 1912. – 24 б.
4. ЖОЛСЫЗ жаза яки кез боған іс; Өңгіме алдында аз сөз; Еңлік–
Кебек әңгімесі. –4 Семипалатинск: Ярдем, 1912. – 17 б.
5. ҚАЛҚАМАН – Мамыр. –5 Семей: Ярдем, 1912. – 24 б.

1913

6. ЖАЗУ мәселесі // Қазақ. –1913. –16 июль.
7. КЕРЕК: Өлең // Қазақ. – 1913. – 22 июнь.

1914

8. АҚСАҚ қой түстен кейін маңырайды: Керей таңбасы жайлы –
// Қазақ. – 1914. – 9 июнь.
9. БИЛІК туралы: Мақала // Қазақ. – 1914. – 8 июнь.

1918.

- 10.ҰЛТШЫЛДЫҚ туралы // Абай. – 1918. – № 3. – 14–16 б.
11.ШЫН бақтың айнасы // Абай. – 1918. – № 4–5. – 6 б.

1922

- 12.ЛӘЙЛІ–Мәжнүн // Шолпан. – 1922. – № 2-3. – 82–105 б.

1923

- 13.БІР мәселе: / Қазақ тілі іске ассын деген қаулы туралы //
Еңбекші қазақ. – 1923. – 5 нояб.
14.ЛӘЙЛІ–Мәжнүн // Шолпан. – 1923. – № 4-5. – 102–120 б.; – №
6-8. – 144–162 б.
15. ҚАЗАҚ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге
қашуы неліктен?– Мақала 1923 ж. 18 қазанындағы «Қазақ тілі»
газетінің санынан көшіріліп басылды).

1924

- 16.ДУБРОВСКИЙ: Пушкин А.С таңдамалы өлеңдер // Степная
правда. – 1924. (А. С. Пушкиннен ауд.).

1925

- 17.ЖАҢА наурызға қосқан ескінің бір өлеңі / Жинаған
Ш.Құдайбердиев // Таң. – 1925.– № 4. –120–122 б.
18.ҚАЗЫБЕК би сөзі: Шәкәрім ақсақал айтуынша // Таң. –1925.
– № 3. –101 б.
19.ҚАРАМЕНДЕ мен Кеңгербай / Кабекен/ Шәкәрім ақсақал
айтуынша // Таң. – 1925. – № 3. – 117–118 б.

1929

20.ЖАҢА емлеге көшу туралы: Ашық хат // Еңбекші қазақ. –1929. – 19 март.

1935

21.ДУБРОВСКИЙ: Пушкин А.С таңдамалы өлеңдер– Қызылорда, 1935. 55–114 б.; / А. С. Пушкиннен ауд./

1936

22.БОРАН: / А. С. Пушкиннің әңгімесін өлеңге айналдырып аударған // Әдебиет майданы. –1936. – № 2. – 49–55 б.

23.ЛӘЙЛІ–Мәжнүн. – Алматы, 1936. – 41 б.

24.СӘКЕН семьяда // Лениншіл жас. –1936. – 11 июль.

1959

25.АБАЙ үлгісі; Бейісте бар сұлу жар; Жастық туралы; Лев Толстой шәкіртімін; Тәңіріні іздеп бір мұңғыл; Ер қоспақ пен сөз сөйлемек; Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек: Өлеңдер // Қаз. әдеб. – 1959. – 9 янв.

26.АДАЛДЫҢ жері жоқ ақырда жеңбейтін”; Бостандық таңы атты; Сөз алдынан; Өмір; Жас өтті: Өлеңдер // Қаз. әдеб. – 1959. – 9 янв.

1988

27.АҚЫН өлеңдерінен: / Қолжазбадан дайындаған М. Бейсенбаев // Семей таңы. –1988.–29 июль.

28.АҚЫНДАРҒА; Жасымнан жетік білдім; Шаруа мен ысырап; Махаббат пен құмарлық; Дүние мен өмір: Өлеңдер // Мәдениет және тұрмыс. – 1988. – № 9. –14–15 б.

29.АНЫҚ пен танық; Құмарлық: Өлеңдер // Коммунизм жолы. – 1988. – 26 нояб.

30.ӘДІЛ мен Мария: Қайғылы роман / Баспаға дайындаған Т.Ибрагимов // Жұлдыз. – 1988. – № 11. – 110–139 б.

31.БӘЙШЕШЕК бақшасы: Прозалық миниатюралар // Жалын. – 1988. –№ 4. – 68–69 б.

32.БҰРЫН жарияланбаған өлеңдерінен; 1930–1931 жылғы өлеңдерінен: Өлеңдер // Семей таңы. –1988. – 16 июль.

33.ДҮНИЕ мен өмір: Өлең // Жетісу. –1988. – 16 апр.

34.ЖАСТАРҒА: Өлең // Өркен. – 1988. –16 апр. –7 б.

35.ЖОЛСЫЗ жаза яки кез боған іс; Әңгіме алдында аз сөз; Еңлік–Кебек әңгімесі. –// Жұлдыз. – 1988. – № 8. – 190–196 б.

36. ЖОЛСЫЗ жаза яки кез боған іс; Әңгіме алдында аз сөз; Еңлік–Кебек әңгімесі. – // Қаз.әдеб. – 1988. – 29 июль.

37.ЖОЛСЫЗ жаза яки кез боған іс; Өңгіме алдында аз сөз; Еңлік–Кебек әңгімесі. –// Лениншіл жас. – 1988. – 29 июль.

38.ЖОЛСЫЗ жаза: Өлеңдер мен поэмалар / Құраст. М. Мағауин. Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.

39.ЖУАНДАР; Піскен мен шикі; Насихат; Жаз келер; Жастық туралы; Бай мен қонақ; Қайтқан шал; Өмір; Хош: Өлеңдер / Дайындаған С. Дәуітов // Қаз. әдеб. –1988. – 15 апр.

40.КЕЛ жастар: Танбайтын, шәкіртімін Толстойдың; Сөз алдынан: Өлеңдер / Баспаға әзірлеген Қ. Мұқаметжанов // Семей таңы. – 1988. – 15 апр.

41.КӨҢІЛ: Шәкәрім лирикасынан топтама // Қаз. әдеб. – 1988. – 15 июль.

42.ҚАЗАҚ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге кашуы неліктен? //Лениншіл жас. – 1988. –30 июль (Мақала 1923 ж. 18 қазанындағы «Қазақ тілі» газетінің санынан көшіріліп басылды).

43.ҚАЛҚАМАН – Мамыр // Қаз. әдеб. – 1988. –22 июль. 8–9 б.

44.ҚАЛҚАМАН – Мамыр // Арай. – 1988. –№ 8.– 23–25 б.

45.ҚАЛҚАМАН – Мамыр // Семей таңы. – 1988. – 22 апр.

46. ЛӘЙЛІ–Мәжнүн –44 // Алматы ақшамы. – 1988. 3–8,10 окт.

47.МҰҢЛЫ шал; Қорқыт; Хожа Хафиз түсіме енді де: Өлеңдер // Лениншіл жас. – 1988. – 27 дек.

48.МҰТЫЛҒАННЫҢ өмірі; Философ, ойшыл, данышпан; Сыр айтайын мен сізге; Шаранамен туып едің; Мен адамның таппаймын өнерлісін; Ноль: Өлеңдер //Қаз. мек. – 1988. –№ 7.– 73–74 б.

49.НАРТАЙЛАҚ пен Айсұлу: Поэма // Семей таңы. – 1988. – 29 июль.

50.ТАРҚАТПАҚПЫН шерімді; Ізденіп көріңіз: Ел аузынан насихат өлеңдері / Газетке даярлаған М. Жаманбалинов // Қызыл ту. – 1988. – 22 окт.

51.ШӘКӘРІМ шығармалар /Құраст.М.Жармұхамедов,С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.

52.БОСТАНДЫҚ таңы атты; Насихат; Арман; Қош жұртым! : Өлеңдер // Соц. Қазақстан. – 1988. – 15 апр.

* * *

53.ТОЛСТОСУМЫ, сильные мира сего; Приходит лето; Выборочные места из назиданий: О себе; Прощание; Огонь. Жизнь : [Стихи]/ Пер. с каз. Б.Канапьянова // Простор. – 1988. – №8.– С. 126 – 130.

54. СЛОВО; Взошла заря свободы; О себе; : [Стихи] / Пер. с каз. В.Цыбина; Вс.Рожественского Б.Канапьянова// Казахстан. правда.– 1988.– 27 июля.

55. О себе; Приходит лето; Слово; Избранные места из "Назиданий"; Огонь - Жизнь; Прощание : [Стихи]/ Пер. с каз. Б.Канапьянов// Иртыш.– 1988.– 28 июля.

1989

56.АМАНАТ: / Шәкәрім әндері: Жинақты құрастырған және әндерді нотаға түсіріп, баспаға әзірлеген Талиға Бекхожина. – Алматы: Өнер, 1989. – 124 б.

57.АШҚАРАҚ қасқыр, қу түлкі, панасыз бөдене, жүйрік тазы туралы хикая: Өлең // Қаз. мұғ. – 1989. – 6 янв.

58.БІРЕУ маған от жақ деп қылды бұйрық: Өлеңдер // Соц. Қазақстан. – 1989. – 19 янв.

59.ӨЛЕҢДЕР // Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 2. – 233–239 б.

1990

60.АБЫЛАЙ хан туралы: “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” кітабынан / Дайындаған С. Дәуітов // Парасат. – 1990. – № 7. – 23–24 б.

61.АҚЫНДАРҒА; Адамшылық: Өлеңдер // Көкшетау. – 1990. – 10 қазан.

62.АНАМНАН алғаш туғанымда; Бұл ән – бұрынғы әннен өзгерек; Ең қызық жастық: Ән жазылған өлеңдері // Халық әндері мен халық композиторларының әндері. – Алматы, 1990. – I том. – 298–306 б.

63.ЖАЗ келер: Өлең // Ленин туы. – 1990. – 28 көкек.

64.КЕТЕРМІН, артта жазған сөз қалар: Өлең // Лениншіл жас. – 1990. – 10 наурыз.

65.ҚАЗАҚ-қырғыз Һәм хандар шежіресі”: Арабшадан ауд. Ахат Шәкәрімұлы / Дайындаған М. Бейсембаев // Семей таңы. – 1990. – 17, 24 қ-ша. – 1, 8, 15 желт.

66.ҚАЗАҚТЫҢ қайдан шыққаны: Шежіресінің бір тарауы // Қаз. әдеб. – 1990. – 14 қырк.

67.НАУРЫЗ жайындағы өлеңдер; Сол күні құшақтасып көрісу туралы: Өлеңдер // Семей таңы. – 1990. – 22 наурыз.

68.ӨЛЕҢДЕРІ мен поэмалары / Құраст. Х. Сүйіншәлиев. – Алматы: Рауан, 1990. – 280 б.

69.ШАРУА мен ысырап: Өлең // Коммунизм туы. – 1990. – 11 мамыр.

70.Адил и Мариям : Трагич. повесть/ Пер. с каз. К.Серикбаевой// Простор.–1990.– № 7.– С. 122–145.

1991

71. АҚ ту көтерген Абылай хан: 1911 жылы Қазан қаласында жарық көрген “Шежіре” кітабынан // Теміржолшы. –1991. – 11, 14 желт.

72. МҰСЫЛМАНДЫҚ шарты // Ана тілі. – 1991. – 22 – 29 тамыз.

73. МІНДЕУ мен күндеу: Өлең // Халық кеңесі. – 1991. – 5 желт.

74. НАСИХАТ: Өлең // Халық кеңесі.–1991. – 5 желт.

75. ТҮРІК, қырғыз, қазақ Һәм хандар шежіресі // Жұлдыз. – 1991. – № 1. – 68–105 б.

76. ТҮРІК, қырғыз, қазақ Һәм хандар шежіресі . – Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. – 80 б.

77. ҮШ анық. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 80 б.

78. НАРТАЙЛАҚ пен Айсұлу: Поэма // Орталық Қазақстан. – 1991. – 2 қ-ша.

1992

79. БОСТАНДЫҚ таңы атты; Насихат; Арман; Қош жұртым! : Өлеңдер // Семей таңы. – 1992. – 4 қаңт.

80. ЕЛ қайда? : Өлең // Шалқар. –1992.– 8 мамыр.

81. ЛӘЙЛІ–Мәжнүн // Шолпан. – 1992. – № 2-3. – 82–105 б.;

82. ҚАЗАҚТЫҢ түп атасы: Өлеңдер // Абай. – 1992. – № 1. 30 – 36б.

83. ҚАЗАҚТЫҢ түп атасы: Өлеңдер // Астана дауысы. – 1992. –21 қ-ша.

84. ҚАРАМЕНДЕ мен Кеңгербай / Кабекен/ Шәкәрім ақсақал айтуынша // Қаз. әдеб. –1992. – 28 тамыз.

85. ҰЛТШЫЛДЫҚ туралы // Абай. –1992. – № 2. – 39 б.

1993

86. МҰСЫЛМАНДЫҚ шарты. – Алматы: “Қазақстан”, “Мерей”, “Ақиық”, 1993. – 80 б.

1994

87. АШЫҚ хат // Абай. – 1994. – № 9. – 59 б.

88. БІЛІМДІЛЕРДЕН бес түрлі сөздің шешуін сұраймын // Абай. – 1994. – № 9. – 58 б.

89. ҚАЗАҚТЫҢ ескі жолының бірі – енші // Абай. – 1994. – № 9. – 63 б.

90. ҚАЗАҚША ай аты жоқ // Абай. – 1994. – № 9. – 59 б.

91. ӨТІНІШ // Абай. – 1994. – № 9. – 59 б.

92. СЕМЕЙ облысына қараған барша қазақ ағайындарға ашық хат // Абай. – 1994. – № 9. – 61 б.

93. СӨЗ таласы // Абай. – 1994. – № 9. – 62 б.

94. СЫН әм сынауды сынау // Абай. – 1994. – № 9. – 62 б.

95. “ҮШ анық” дегеніміз не? // Абай. – 1994. – № 9. – 21–36 б.

96. ШӘКӘРІМ қажының соңғы шығармаларынан // Абай. – 1994. – № 9. – 8–18 б.

97. БИ Һәм билік туралы – // Абай. – 1994. – № 9. – 59 б.

* * *

98. ВЫСКАЗЫВАНИЯ о поэте : [Абае Кунанбаеве: Шакарима (Кудайбердиева), Ахмета (Байтурсынова), Миржакупа (Дулатова), Мухтара (Ауэзова) и Н. Назарбаева] // Советы Казахстана. – 1994. – 8 янв.

1995

99. О КУНАНБАЕ : [Автор "Родословной тюрков, киргизов, казахов ханских династий" Ш. Кудайбердиев о своем деде Кунанбае] // Степной маяк. – 1995. – 17 янв.

100. «НЕЗАБЫТОЕ» прошлое и настоящее киргизов : [Имеется предположение, что очерк принадлежит перу Абая или Шакарима Кудайбердиева] // Абай. – 1995. – № 1–2. – С. 56 – 62.

1998

101. АСЫЛ ағаның хаты: 1931 жылы ақын Шәкәрім Құдайбердиевтің Сәбит Мұқановқа жолдаған хатының тексті // Қаз. әдеб. – 1998. – 17 маус. – 11 б.

102. БОЯУЛЫ суыр: Өлең / Жазып алған Қ. Алтынбаев // Семей таңы. – 1998. – 29 шілде.

103. БҰЛ ән бұрынғы әннен өзгерек // Абай. – 1998. – № 2. – 8–9 б.

104. ЕҢЛІК және Кебек / Орысшаға ауд. Сұлтанбеков М. // Абай. – 1998. – № 2. – 1–7 б.

105. О Себе : [Стихи] / Пер. с каз. Б. Канапьянова // Сов. Казахстан сегодня. – 1998. – № 11–12. – С. 36.

106. ЯЗЫЧНИК, что забот вовек не знал..."; "Я мог бы для огня взять горсть углей..."; "Явился в мир ты голышом..."; "Смолоду язык турецкий изучил я не от скуки..."; "Не стало истинно влюбленных..."; "Цари на войско не жалеют трат..." : [Стихи] // Заря. – 1998. – № 8. – С. 23.

1999

107. ҚОРҚЫТ сарыны // Қорқыт ата. – Алматы, 1999. – 731–732 б.

2000

108. БІЛІМДІЛЕРГЕ бес сауал: (Ш.Құдайбердіұлының “Айқап” журналында жарияланған сұрақтары) // Қаз. әдеб. – 2000. – 15 желт.

109. ИМАНЫМ / Құраст: Б. Байғалиев, Е.Қасейінұлы. – Алматы, 2000. – 315 б.

2001

110. ӘДІЛ мен Мария: Қайғылы роман // Қазақ прозасы: Хрестоматия. Т.1–2. – Алматы: Ғылым, 2001. – 333 б.

2003

111. ҚАЗАҚ айнасы: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296 б.

2004

112. АТАМ жайлы айтсам: [Ш. Құдайбердіұлының атасы Құнанбай қажы туралы айтқандары] // Абай. – 2004. – № 1. – 1–2 б.

113. ҚАЗАҚ-қырғыз Һәм хандар шежіресі. – Алматы: “Ол-Жас” ЖШС, 2004. – 80 б.

114. ШӘКӘРІМ қажы айтқан шындық: / Баласы Зиятқа айтқан әңгімелері Еш жерде жарияланбаған мақала. Қағазға түсірген А.Түгелтегі // Ана тілі. – 2004. – 8 қаңт.

2005

115. АҚЫЛШЫ торғай: [Өлең] // Жетісу. – 2005. – 21 мамыр.

116. ҚАЗАҚТЫҢ қайдан шыққаны: [Тарих жайлы] // Шекарашы. – 2005. – № 4. – 62–67 б.

117. МӘНДІ сөздер // Шәкәрім. – 2005. – № 1. – 125–126 б.

2007

118. ИЗБРАННЫЕ места из "Назиданий" ; Приходит лето : Стихи/ Перевел на рус. Б.Канапьянов// Лит. газета.- 2007.- 31 окт.-6 нояб.- С. 12.

2008

119. Қажыма, ойым, қажыма. Үш томдық шығармалар жинағы: [Өлеңдер]. / Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 408 б.

М а з м ұ н ы :

120. АБАЙ марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым // Қажыма, ойым, қажыма. Үш томдық шығармалар жинағы: [Өлеңдер]. / Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 19 б.

121. АДАМ немене? // Сонда. – 239 б.

122. АДАМДЫҚ борышың // Сонда. – 383б.

123. “Адамның ең жақсысы” // Сонда.– 185 б.

124. АДАМНЫҢ еркі қайда?–деп ақылдан сұрағаным // Сонда.– 299б.

125. АДАМШЫЛЫҚ // Сонда.– 284 б.

126. АЖАЛСЫЗ әскер // Сонда.–137 б.

127. АЙНА қойдым алдыма” // Сонда .–218 б.

128. АҚЫЛ құсы адаспай аспандаса”// Сонда. – 370 б.

129. АҚЫЛДАН бойға сыр тарап”// Сонда.– 356 б.

130. АҚЫЛДЫҢ жауабы // Сонда.– 301 б.

131. АҚЫЛШЫ торғай // Сонда. –154 б.

132. АҚЫНДАРҒА // Сонда.–179 б.

133. АМАНДАСА келісіп” // Сонда. – 28 б.

134. АНАДАН алғаш туғанымда” // Сонда.– 251б.

135. АНЫҚ асық – әулие”// Сонда.– 40 б.

136. АНЫҚ пен танық. // Сонда. – 81 б.

137. АҢДА жүріп шөлдеген Ашам патса” // Сонда .– 212 б.

138. АҢШЫЛЫҚ әуелінде қандай тәтті” // Сонда.– 306 б.

139. АРАҚ, мастық, жар, жан, шатақ, иманның шешуі//Сонда.–376б.

140. АРМАН // Сонда. – 66 б.

141. “АТАДАН қалған ақ сауыт” // Сонда.–192 б.

142. АТАНЫҢ шаһуатының көп қой мәні // Сонда.–274 б.

143. “АУРУСЫЗ жанға айла жоқ”// Сонда.–326 б.

144. АШУ мен ынсап // Сонда. – 72 б.

145. “ӘБДЕН толып жарық ай”// Сонда. – 364 б.

146. “ӘЛЕМДІ түгел мен көріп”// Сонда.–335 б.

147. “БАҒЫЛАН етін балқытып” // Сонда. – 29 б.

148. БАЙ мен кедей // Сонда.–108б.

149. БАЙ мен қонақ // Сонда. – 97 б.

150. БАҚАНАС, “Байқошқардың көп сабазы” // Сонда.– 305 б.

151. БАС көзімен қарасаң – нәпсі жалған” // Сонда.– 259 б.

152. “БӘЙШЕШЕК бақшасы” // Сонда.–194 б.

153. БЕЙІС, дозақ молда айтқан сияқты емес” // Сонда.– 277 б.
154. “БЕЙІСТЕ бар бір сұлу жар”// Сонда.– 343 б.
155. БОСТАНДЫҚ таңы атты // Сонда.– 248 б.
156. БОСТАНДЫҚ туы жарқырап // Сонда.– 245 б.
157. БОЯУЛЫ суыр // Сонда.–148 б.
158. БҰЛ ән бұрынғы әннен өзгерек // Сонда.– 254б.
159. “БҰЛ кездегі діндардың бәрі нашар” // Сонда.–276 б.
160. БІР салмойын сал келер // Сонда.–120 б.
161. БІРЕУДІҢ мінін кешірсең // Сонда. – 34 б.
162.ға жауап// Сонда. – 394 б.
163. «ҒАЙСАДАЙ жан бекретін таңның желі» // Сонда.– 211 б.
164. “ҒЫЛЫМСЫЗ адам – айуан”// Сонда.– 357 б.
165. «ДОСТЫҢЫЗ зор» // Сонда.–142 б.
166. ДҮНИЕ мен өмір // Сонда. – 87 б.
167. ДІН // Сонда. – 378 б.
168. «ЕЙ,көп халық,көп халық» // Сонда. – 166 б.
169. ЕЙ, жастар, қалай дейсің бұл дүние? // Сонда.– 275 б.
170. “ЕПТІ тышқан бидайды таси берген” // Сонда.– 215 б.
171. ЕР қоспақ пен сөз сөйлемек // Сонда. – 83 б.
172. ЕРІНШЕК // Сонда.–123 б.
173. ЕСКІ ақындық // Сонда.– 180 б.
174. “ЕСКІДЕН қалған сөз теріп” // Сонда.– 205 б.
175. ЖАЗ келер // Сонда. – 65 б.
176. ЖАЙЛАУДЫҢ баласымен айтысқан өлеңі // Сонда. – 389 б.
177. ЖАН менен дене Һәм көңіл // Сонда.–128 б.
178. “ЖАПАҢДА жалғыз жаттым елден безіп” // Сонда.– 191 б.
179. ЖАР көрмеген надандар”// Сонда.– 348 б.
180. ЖАРЫМДЫ жаным сүйді, сүйе алмай тәнім сүйді // Сонда.– 295б.
181. “ЖАС алпыстан асқан соң” // Сонда.–265 б.
182. ЖАСТАРҒА // Сонда. – 54 б.
183. ЖАСТЫҚ туралы // Сонда. – 47 б.
184. ЖАСЫМНАН жетік білдім // Сонда. – 184 б.
185. “ЖИЫРМА үй менің көршім –Қарабатыр” // Сонда.– 231 б.
186. “ЖОҚ болса ақың өзімде.” // Сонда. – 32 б.
187. “ЖОЛАМА қулар маңайға” // Сонда.–234 б.
188. “ЖҰРТ не десе,үй десін” // Сонда.– 193 б.
189. “ЖҮРЕКТЕН аққан қанымнан”// Сонда.–354 б.
190. “ЖЫЛЫМ–қой, жұлдызым – июль” // Сонда.– 262 б.
191. ЗҰЛЫМДЫЛЫҚ қылып елді жеп”// Сонда. – 363 б.
192. ИМАНЫМ// Сонда.– 328 б.

193. КӘРІЛІК туралы // Сонда. – 51 б.
194. “КӘРІЛІК–құтылмайтын бір қазған ор” // Сонда. –210 б.
195. “КЕЙБІРЕУ безді дейді елден мені” // Сонда.– 228 б.
196. “КЕЙБІРЕУ безді дейді қатынынан” // Сонда.–236 б.
197. КЕТТІ ,келді // Сонда.–325 б.
198. “КЕШЕГІ Қаражан мен Байбұлағым” // Сонда.–286 б.
199. “КӨКОРАЙҒА” // Сонда. – 27 б.
200. КӨҢІЛ // Сонда.–267 б.
201. “КҮЙДІРГЕН соң шыдатпай” // Сонда. – 38 б.
202. “КҮНДЕГІ таныс-күн мен түн”// Сонда.–337 б.
203. “КҮННЕН неге түсіп тұр мұнша жарық” // Сонда.–271 б.
204. ҚАЗАҚ // Сонда.–220 б.
205. “ҚАЗАҚ айнасы” // Сонда. – 94 б.
206. “ҚАЗАҚ” газеті мен “Айқап” журналына сөз жазушыларға // Сонда. – 188 б.
207. “ҚАЗАҚТЫҢ жаманы болмас” // Сонда. – 24 б.
208. ҚАЙ жолдассың, айтшы, сен айтшы? // Сонда.– 260 б.
209. ҚАЙТҚАН шал // Сонда. –100 б.
210. ҚАЛЖЫҢШЫЛ қылжақпас // Сонда. – 131 б.
211. ҚАНШЫР мен бөдене // Сонда.– 151 б.
212. “ ҚАРАҢҒЫ мен жарықты жүрміз өлшеп” // Сонда.–272 б.
213. ҚАСҚЫР, түлкі, бөдене // Сонда.–157 б.
214. «ҚАТЫНДАР жас баласын күтеді» // Сонда.–140 б.
215. “ҚОБЫЗЫМ неге сарнайды”// Сонда.– 359 б.
216. ҚОДАРДЫҢ өлімі // Сонда.–170 б.
217. ҚОРҚЫТ, Қожа Хафиз түсіме енді де // Сонда.– 310 б.
218. ҚОРҚЫТТЫҢ сарыны // Сонда.–313 б.
219. ҚОШ! // Сонда.– 225 б.
220. ҚОШ, жұртым // Сонда. – 386 б.
221. ҚУЛАР // Сонда. –110 б.
222. ҚҰМАРЛЫҚ // Сонда.–126 б.
223. “ҚЫРЫҚ жылдан өтіп жасым”// Сонда. – 366 б.
224. “МАҚСҰТЫҢ болса орынсыз” // Сонда. – 36 б.
225. МАҚТАУ мен сөгіс // Сонда. – 90 б.
226. “МАЛ да аяулы”// Сонда.–327 б.
227. МАЛ жимақ // Сонда. – 41 б.
228. МАХАББАТ пен құмарлық // Сонда. – 85 б.
229. “МЕН адамның таппаймын өнерлісін” // Сонда.–177 б.
230. “МЕН бір –тілсіз көлікпін” // Сонда. – 30 б.
231. “МЕН кетемін”// Сонда. – 388 б.
232. “МЕН кеттім де сен қалдың” // Сонда. – 31 б.

- 233.МЕН қорқамын, қорқамын» // Сонда.–167 б.
- 234.“МЕН өтермін, кетермін” // Сонда. – 35б
235. “МОЛДАЛАР өзгелерді кәпір дейді” // Сонда.–291 б.
- 236.МҰҢДЫ шал // Сонда.–175.
- 237.МЫНА заман қай заман” // Сонда.– 258 б.
- 238.МІНДЕУ мен күндеу // Сонда. – 92 б.
- 239.“МІНІН айтса, бұзылмас кімнің түсі” // Сонда.– 297 б.
- 240.НАСИХАТ // Сонда. – 43 б.
- 241.НАСИХАТ // Сонда.–222 б.
- 242.НОЛЬ // Сонда.– 285 б.
- 243.ОЙБАЙЛАП шабу мақұл ма? // Сонда.– 208 б.
- 244.ОЙДАН шығарылған бар түрлі әндерім// Сонда. – 384 б.
- 245.ӨКІНІШТІ өмір // Сонда. – 45 б.
- 246.ӨЛГЕН көңіл, ындынсыз өмір // Сонда. – 25 б.
- 247.ӨЛІМ шыққан ауылға” // Сонда.– 207 б.
- 248.Өмір // Сонда. – 39 б.
- 249.“ӨМІР сырын көздесең”// Сонда.–352 б.
- 250.“ӨМІРДІҢ ұнап ойыны”// Сонда.– 350 б.
- 251.ӨРТЕЙІН деп отқа көмдім”// Сонда.–345 б.
- 252.ПАРТИЯ адамдары // Сонда.–112 б.
- 253.“ПАРТИЯ қуған өңкей қырт” // Сонда.– 237 б.
254. ПІСКЕН мен шикі // Сонда. – 105 б.
- 255.“СӘЛЕМ!” // Сонда.– 307 б .
- 256.СӘНҚОЙЛАР // Сонда.– 119 б.
- 257.СЕН ғылымға // Сонда. –144 б.
- 258.СЕРІГІМ жалғыз Әупіш қасымдағы // Сонда.– 243 б.
- 259.“СИҚЫР сөзбен арбасаң”// Сонда.–349 б.
- 260.“СОРЛЫ бұлбұл жазға асық боп”// Сонда.–361 б.
261. СӨЗ жазып,өлең өлшемек // Сонда .–135 б.
262. “СҰРАҒАН жанға сәлем айт” // Сонда.– 303 б.
- 263.“СЫНАТАРСЫҢ өзінді” // Сонда.–133 б
- 264.ТАҒЫ сорлы қазақ // Сонда.– 224 б.
- 265.ТАЛАП пен ақыл // Сонда.–162 б.
266. “ТАҢ ” журналына тағы бір әнмен байғазы // Сонда.– 293 б.
267. “ТАҢ” журналына жаңа әнмен байғазы // Сонда.– 288 б.
- 268.ТАУ басындағы ой// Сонда.–269 б.
- 269.“ТАУЫҚ неге шақырар сағат сайын?” // Сонда. – 374 б.
- 270.“ТАУЫП айтса мінді деп “ // Сонда.– 257 б.
- 271.ТӘҢІРІ мен жан// Сонда. – 380 б.
- 272.“ТӘҢІРІНІ іздеп бір мұнғыл”// Сонда.– 341 б.
- 273.ТОЙЫМСЫЗ нәпсі, тұрақсыз дүние // Сонда.– 139 б.

274. “ТУРА жолда қайғы тұрмас” // Сонда.–280 б.
 275. ТІРШІЛІК , жан туралы // Сонда.–316 б.
 276. “ҰЖДАНДЫНЫ мақтайды тамам адам” // Сонда.–278 б.
 277. ХАЙУАН мен ақымақтар // Сонда. –116 б.
 278. “ШАМ жардан жарықпын деп күнәлі боп”// Сонда. – 372 б.
 279. «ШАРАНАМЕН туып едің» // Сонда. –141 б.
 280. ШАРУА мен ысырап // Сонда. –78 б.
 281. ШОШЫМА ,ойым, шошыма // Сонда.– 227 б.
 282. “ШОШЫМА достым сөзімнен”// Сонда.– 330 б.
 283. “ШЫМДЫ жерде көресіз қара топырақ” // Сонда.–273 б.
 284. ШЫН асықтың әрбірі // Сонда.– 333 б.
 285. ШЫН бақ қайсы? Күншіл кім? // Сонда.–217 б.
 286. ШЫН сырым // Сонда. – 68 б.
 287. “ШЫННАН өзге құдай жоқ”// Сонда.–338 б.
 288. ЫЗАҚОРЛАР // Сонда. –121 б.

2008

289. ӨКІНІШТІ ғұмыр. Үш томдық шығармалар жинағы: [Дастандар, роман, аудармалар, мәнді сөздер, түрік, қырғыз, қазақ Һәм хандар шежіресі, мұсылмандық шарты шығармаларының үш томдық жинағы. Екінші том]. /Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 432 б.

М а з м ұ н ы :

290. АДАМ жақсы мінезді болмақ // Сонда.–383 б.
 291. АДАМ өзін таныса , құдайды да танымақ // Сонда.–379 б .
 292. АДАМ хақы менен хайуан хақы // Сонда.–380 б .
 293. АЖАЛ туралы // Сонда.–378 б .
 294. АҚИҚАТ туралы білмегені болса кешікпей сұрап білмек // Сонда.– 374б.
 295. АҚЫ алмақ боп жалдаған яки майлаған туралы // Сонда.–420 б.
 296. АЛЛА тағаланың періштелеріне нанбақ // Сонда.–367 б .
 297. АЛЛА тағаланың барлығын ақылмен ойлап білмек // Сонда.– 365 б.
 298. АЛЛА тағаланың бірлігін ақылмен ойлап білмек // Сонда.– 366б.
 299. АЛЛА тағаланың пайғамбарларға жіберген кітаптарына нанбақ // Сонда.–367 б.
 300. АЛЛА тағаланың пайғамбарларына нанбақ // Сонда.– 368 б.
 301. АЛЛА тағаланың сипаттарын білмек // Сонда.– 367 б.
 302. АЛТЫ әңгіме(Аударма) // Сонда.– 280 б.
 303. АМАНАТ туралы // Сонда.– 419 б.
 304. АҢ ауламақ // Сонда.– 411 б.

305. АРҒЫН// Сонда .– 351 б.
306. АТА-ананың хақы // Сонда.–417 б.
307. АХЫРЕТ күннің болмағына нанбақ // Сонда.–370 б .
308. ӘДІЛ-Мария (Роман) // Сонда. – 161 б.
309. ӘР түрлі залымдықтан Һәм жаман мінезден сақтанбақ // Сонда. –382б.
310. ӘР түрлі терілердің илеуі мен адалдығы // Сонда.–395 б.
311. ӘРБІР адам істі істеуге ұмтылмақ // Сонда.– 387 б .
312. БАРША ғаламдағы нәрселер Алла тағаланың жоқтан бар қылғаны // Сонда.–374 б.
313. БӘЙШЕШЕК бақшасы (Мәнді сөздер) // Сонда.– 306 б.
314. БОРАН (Аударма) // Сонда.– 271 б.
315. БОС берген Һәм қарыз берген нәрсенің жайы // Сонда.– 418б.
316. ҒАДАТ күту туралы // Сонда.–415 б.
317. ҒҰСЫЛ құйыну туралы // Сонда.–396 б .
318. ДӘРЕТ (таһарат) алмақ // Сонда.– 396 б.
319. ДЕМБІ қағу туралы // Сонда.–397 б .
- 320.ДУБРОВСКИЙ әңгімесі (А.С.Пушкиннен) // Сонда. – 222 б.
- 321.ДУБРОВСКИЙ әңгімесі(Аударма) // Сонда.– 226 б.
322. ЕКІ айт намазы мешіт бар жерде// Сонда.– 402б.
323. ЕҢЛІК- Кебек // Сонда. – 43 б.
324. ЕҢЛІК -Кебек әңгімесі // Сонда. – 46 б.
325. ЖАҚСЫЛЫҚ пен жамандық Алла тағаланың тағдырынсыз болмайды деп нанбақ // Сонда.– 370 б.
326. ЖАНАЗА намазы// Сонда .–402 б.
- 327.ЖАСЫ толмаған балаларға құда болған туралы // Сонда.–414 б.
328. ЖҰМА намаз мешіт бар жерде// Сонда.– 401 б .
329. ЗЕКЕТ жайы // Сонда.– 407 б
330. ИМАННЫҢ мағынасы// Сонда.– 364 б .
331. КӘПІР болатұғын істерден сақтанбақ // Сонда.– 376 б.
332. КЕЙДЕ күлкілі сөзден де тәлім алуға болады(Мәнді сөздер) // Сонда.– 309 б.
333. КЕРЕЙ// Сонда.–348 б.
334. КІШІ жүз// Сонда.– 345 б.
335. ҚАБЫРДА жауап сұрамақ Һәм әлімсақ дегеннің мағынасы // Сонда .–375 б.
336. ҚАЖ туралы // Сонда.–408 б.
337. ҚАЗА намаз жайы // Сонда.– 401 б.
338. ҚАЗАҚТЫҢ қайдан шыққаны // Сонда.– 333 б.
339. ҚАЛҚАМАН-Мамыр //Сонда. – 31 б.
340. ҚАНДАЙ су таза болатұғыны // Сонда.–394 б.

341. ҚАҢЛЫ// Сонда.– 347 б.
342. ҚАРА қырғыз// Сонда.– 347 б.
343. ҚАСАР оқыған жолаушы туралы// Сонда.– 401 б .
344. ҚАТЫН қылып алуға шариғат қоспайтындар// Сонда.– 413б.
345. ҚАТЫНҒА жарамаған кісілер Һәм буаздықтың мезгілі // Сонда .–416 б.
346. Қатынға напақа беру туралы // Сонда.– 416 б.
347. ҚИЯМЕТТЕ тірілмекке нанбақ // Сонда.–373 б .
348. ҚОЖА Хафиз сөзінен (Аударма) // Сонда. – 213 б.
349. ҚОҢЫРАТ// Сонда.– 347 б.
350. ҚҰРБАН шалғанда әркім өзі ойында оқитұғын намазы// Сонда.– 402 б.
351. ҚҰРБАН шалмақ // Сонда.–409 б.
352. ҚЫПШАҚ// Сонда.–347 б.
353. ЛӘЙЛІ-Мәжнүн // Сонда. – 89 б.
354. МАЛ бауыздамақ Һәм адал малдың арам нәрселері // Сонда.– 410 б .
355. МАСИҚ тартпақ // Сонда.–397 б.
356. МӘНДІ сөздер // Сонда.–315 б.
357. МҰТЫЛҒАННЫҢ өмірі// Сонда. – 143 б.
358. НАЙМАН// Сонда.– 349 б.
359. НАМАЗ, ораза, зекет, қажы туралы насихат // Сонда.–392 б .
360. НАМАЗҒА артынан келіп ұйығандардың жайы// Сонда.–400б.
361. НАМАЗҒА жарамайтын арам, нәжіс нәрселер // Сонда.–395 б.
362. НАМАЗДЫҢ парыз, уәжіптері Һәм намазды бұзатұғын нәрселер // Сонда.– 398 б.
363. НАМАЗДЫҢ уақыттары Һәм намаз оқымайтұғын уақыттар // Сонда .–400 б.
364. НАРТАЙЛАҚ пен Айсұлу // Сонда. – 63 б.
365. НАСИХАТ: піл мен маймыл // Сонда.– 391б.
366. НИГАХ (неке) туралы // Сонда.–412 б.
367. ОРАЗА жайы // Сонда.– 405 б.
368. ОРТА жүз // Сонда.– 346 б.
369. ОРТА жүздегі арғынның рулары// Сонда.– 352 б.
370. ӨЗБЕК// Сонда.– 358 б .
371. ӨЗІМШІЛДІ(Мәнді сөздер) // Сонда.– 309 б.
372. ӨЛІК жайы // Сонда.– 403 б.
373. ӨТІРІК ант пен өтірік // Сонда.–380 б.
374. ПАЙДАСЫН көруге берген нәрсе туралы // Сонда.–418 б.
375. ПАРСЫДАҒЫ әм Закавказдағы түрік нәсілі// Сонда.–358 б.
376. ПАРЫЗ, уәжіп, сүннәт, мүстәни, мүбах, харам, макуре, мәфсад // Сонда.– 390 б .

377. САУДА туралы // Сонда.– 417 б.
378. Стамбулдағы ғұсманды түрік һәм сұлтандары//Сонда.–356 б.
379. ТАЛАҚ қылмақ туралы // Сонда.– 414 б.
380. ТАРАҚТЫ// Сонда.– 351 б.
381. ТАРТЫП алған нәрсе туралы// Сонда.– 420 б.
382. ТӘУБА қылмақ, күнәдан тиылмақ // Сонда.–388 б.
383. ТӨЛЕҢГІТ// Сонда.–350 б.
384. ТҮЗЕТКЕН жер һәм егін, пішен суғаратұғын сулар туралы // Сонда.– 420 б.
385. УАҚ// Сонда.–350 б.
386. ҰЛЫ жүз// Сонда.– 345 б.
387. ХАН шежіресі// Сонда.– 354 б.
388. ШЕЖІРЕДЕН бұрын// Сонда.– 319 б.
389. ШЕЖІРЕНІҢ басы// Сонда.–320 б.
390. ШЫНБАҚЫТТЫҢ айнасы(Мәнді сөздер) // Сонда.–313 б.
391. ШЫҢҒЫС хан шежіресі// Сонда .– 355 б.
392. ҮЗІЛМЕГЕН үміт. Үш томдық шығармалар жинағы: [Мақалалар ,естеліктер, зерттеулер шығармаларының үш томдық жинағы. Үшінші том]. /Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 329 б.

М а з м ү н ы :

393. АБЫЛАЙ хан мен Халдан ханның сөйлескені // Сонда.– 42 б.
394. АР қарызы // Сонда.– 59б.
395. АРДАҚТЫ Сәбит бауырым! // Сонда.– 39 б.
396. Ашық хат // Сонда.– 30 б.
397. БАР мен жоқтың өлшемі бір өзінде // Сонда.– 303б.
398. БАРША қырғыз-қазақ білімділеріне ашық хат // Сонда.– 61б.
399. БИ һәм билік туралы // Сонда.– 26 б .
400. БІЛІМДІГЕ бес сауал // Сонда.–23 б.
401. ЕСТЕ болсын! // Сонда.– 56 б.
402. ЖАЗУ мәселесі // Сонда.–44 б.
403. ЖАЛПЫ қазақ съезі // Сонда.– 48 б.
404. ЖАРАЛЫ менің жүрегім / Сонда. – 8 б.
405. ЗЕМСТВО туралы // Сонда.– 46 б.
406. ҚАЗАҚ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге қашуы неліктен? // Сонда.–50 б .
407. ҚАЗАҚ қалыптары // Сонда.–53 б.
408. “ҚАЗАҚ тілі” газетінің басқармасына өтініш // Сонда.– 62б.
409. ҚАЗАҚТЫҢ ескі жолының бірі – енші // Сонда.–37 б.
410. ҚАЗАҚША ай аты жоқ // Сонда.– 28 б.
411. « ҚАС қайсы, қаза қайсы, таза қайсы» // Сонда.– 229б.

412. МЕНІҢ әкем, халық ұлы –Шәкәрім // Сонда.– 91б.
 413. ӨТІНІШ// Сонда.– 25 б.
 414. СЕМЕЙ облысына қараған барша қазақ ағайындарына ашық хат// Сонда.– 32 б.
 415. СӨЗ таласы// Сонда.– 35 б.
 416. СЫН Һәм сынауды сынау // Сонда.–33 б.
 417. ҰЛТШЫЛДЫҚ туралы // Сонда.– 52 б.
 418. ҮШ анық // Сонда.– 63б.
 419. ШАҒКӘРІМ // Сонда.– 179б.
 420. ШӘКӘРІМ өмірбаяны (Зерттеу) // Сонда.–329б.
 421. ШӘКӘРІМДІ кім атты? Не үшін атты? // Сонда.– 317б
 422. Шындықтың шабан қозғалатыны жанға батады // Сонда.– 309 б.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ
 АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНАСЫ
 МЕН М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР
 ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚОЛЖАЗБА ҚОРЛАРЫНДА САҚТАУЛЫ
 ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ
 МҰРАСЫ**

1. Ш. 13 (ӘӨИ)

П. 63; Б. 126; Ж. 25.
 30 X 19; 23 X 10.

Аталуы: Шәкәрім шығармалары.

Жинаушысы: М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қазақ әдебиеті тарихы бөлімі (№ 13 папка осы бөлімде сақтаулы).

Бұл жинақта автордың мына шығармалары енген:

а) «Жолсыз жаза, яки кез болған іс» (Самосуд или случайность).
 - «Еңлік - Кебек» - дастан.

ә) «Қазақ айнасы» (Семей: «Жәрдем» баспасы, 1912 ж. басылған) жинағына енген «Өзіме», «Жуандар», «Қорқақ бай», «Бай мен қонақ», «Қайтқан шал», «Піскен мен шикі», «Бай мен кедей», «Қулар», «Абай өлген соң өзіме айтылған жыр», «Өмір», «Мал жимақ», «Насихат» тағы басқа өлеңдер.

б) «Хайуан мен ақымақтар», «Сәнқойлар», «Ызақорлар», «Еріншек», «Құмарлық», «Жан мен дене, әм көңіл», «Қалжыңшыл қылжақбас», «Қаншар мен бөдене», «Бояулы суыр», «Ақылшы торғай», «Қасқыр, түлкі, бөдене», «Талап пен ақыл» - мысалдар.

в) «Бәйшешек бақшасы» - ұзақ, өлең, мағыналы, ойлы, сырлы сөзге жатады.

г) «Атымтай туралы»- әңгіме.

ғ) «Естілерден қалған мәнді сөздер» - қара сөз.

д) «Қазақтың түп атасы кім?» - шежіре тарихты жыр қылған ұзақ сүрелі өлеңдер.

Қағазы, сиясы, әрпі: Ақ қағазға машинкамен басылған.

Жазылған жылы, жері: 1900- 1931 жылдар. Семей облысы.

Беттелуі: Араб цифрымен беттелген («Еңлік - Кебек», «Қазақ айнасы», «Нартайлақ пен Айсұлу» дастандарына өз алдына бет қойылған).

Текстің орналастырылуы: Өлең жолдары бір қатардан берілген, кейде (76, 77, 78 б.) өлең аралас қара сөз де кездеседі.

Қалпына келтірілуі: Қатырғы қалың қағазбен тысталған, түптелген.

Папкасы: 13 (ӘӨИ). Институттың әдебиет тарихы бөлімі. «Шәкәрім шығармалары».

Ақынның «Аңшы» атты өлеңі бар, жинаушысы Исақан Шоланбаев. Қ – 740 (ӘӨИ). 2-дәптер, 15 б.

2. Ш. 13 (ӘӨИ)

П. 18; Б. 1 – 36; Ж. 28.
30 X 19; 23 X 10.

Аталуы: Нартайлақ пен Айсұлудың әңгімесі.

Жинаушысы: М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қазақ әдебиеті тарихы бөлімі.

Қағазы, сиясы, әрпі: Ақ қағазға машинкамен басылған.

Жазылған жылы, жері: 1932 жыл, Семей облысы. Әдеби қорға кейін түскен.

Беттелуі: Араб цифрымен беттелген.

Текстің орналастырылуы: Өлең жолдары әр бетке бір қатар болып орналасқан.

Қалпына келтірілуі: Бір топ шығармалармен қоса түптелген.

Ақауы: Әріп қателері түзетілген.

Папкасы: 13 (ӘӨИ). Шәкәрім шығармалары (Әдебиет тарихы бөлімінде сақтаулы қолжазбадан).

Нұсқалары: Негізгі қолжазбасы Ұлттық кітапханада сақтаулы (Ш. 210 және Ш. 188). Шәкәрім Құдайбердіұлының жазбалары. Жинаушысы: Ахат Шәкәрімұлы. Біріншісі – 88 б., екіншісі – 96 б.

3. Ш. 404 (ӘӨИ)

Б. 1-13; Ж. 24.

29 X 20; 19,5 X 10.

Аталуы: Ш. Құдайбердіұлы өлеңдері.

Жинаушысы: Қасиманов Садық (1902-1977). Ол қазіргі Семей облысы, Абай ауданында туған. 1923 – 1960 жылдары мұғалім болып істеген. Ал 1960–1970 жылдар аралығында ол Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының тіл білімі институтында ғылыми қызметкер. С. Қасиманов – ауыз әдебиетінің нағыз жанашыр жинаушыларының бірі болған, әрі өзі де ақындықпен айналысқан.

Бірінші дәптерде: А.С.Пушкиннің «Дубровский» атты повесінен алып аударған «Дубровский» атты өлеңмен жазылған шығармасының алғы сөзі; «Қыран ақыл», «Ер қосқанға ұқсайды сөз сөйлемек», «Мақтан үшін мал жима, жан үшін жи», «Әсет», «Өзі туралы өлеңі» (әні бар), «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді» атты өлеңдері бар.

Екінші дәптерде: «Күндіз – түні ойланып, жазудан да жалықтым». – 1 – 13 б.

Қолтаңбасы: Жинаушыныкі.

Қағазы, сиясы, әрпі. Ақ қағазға қара сиямен қазіргі қазақ әрпінде түсірілген.

Жазылған жылы, жері: 1958 ж., Семей облысы.

Беттелуі: Араб цифрымен беттелген.

Текстің орналастырылуы: Әр бетке өлең жолдары бір қатардан орналасқан.

Қалпына келтірілуі: Ақ қағазбен тысталған.

Папкасы: 404 (ӘӨИ). Құдайбердіұлы Шәкәрім. Өлеңдері.

Ш. Құдайбердіұлының ӘӨИ қорында сақталған кейбір қысқа өлеңдері:

1. 367 п., 6 дәптер: Ш. Құдайбердіұлы. «Керекті керек білмеген».

2. 404 п., 3 дәптер: «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді».

Жинаушы: 1958 жылғы Шығыс Қазақстан экспедициясының мүшесі Бекмұрат Уахатов.

Айтушы: Боранбай ақын, Семей облысынан. Ол Бәкітай Есекеевтен естіп жаттаған.

4. Ш. 404 (ӘӨИ)

Б. 1 – 19; Ж. 20.
28 X 20; 23, 5 X 15,5

Аталуы: Наурыз жайындағы өлеңдері.

Жинаушысы: Шәкәрімұлы Ахат Құдайберді немересі.

Шығармалар тізімі:

1. Наурыз ұлыстың ұлы күні, жыл басы. Ол күні молшылық, мейрам-мереке болатыны, оның өзіне арналған жыр, тақпақтары бары айтылған.
2. Қазақ пен ноғайдың айырылысуы жайында да сөз бар.
3. «Жылау күйі» атты зар-күйдің сөзі келтірілген.
4. Марғасқа жыраудың Тұрсын ханға айтқаны.
5. Шәкәрім жинаған мақал-мәтелдер келтірілген. 8-19 б., онда 137 мақал қамтылған.

Қағазы, сиясы, әрпі: Ақ қағазға күлгін сиямен, автоқаламмен, қазіргі қазақ әрпінде жазылған.

Жазылған жылы, жері: 1968 ж., 21 май. Алматы қаласы.

Беттелуі: Парақ бойынша араб цифрымен беттелген.

Текстің орналастырылуы: Әр бетке өлең бір қатардан, қара сөз толық орналасқан.

Қалпына келтірілуі: Ақ қағазбен тысталған.

Папкасы: 404 (ӘӨИ). Ш. Құдайбердіұлы жазған этнографиялық материалдар. Жинаған А. Құдайбердиев. 1968., 4 – дәптер.

5. Ш. 127 (ӘӨИ)

Б. 1-49; Ж. 40.
21X 16; 18 X 15,5.

Аталуы: Қазақ айнасы.

Экспедициясы: 1961 жылғы Әдебиет және өнер институты ұйымдастырған Қостанай экспедициясы. Оны басқарған институт қызметкері Ордалиев Сейділда.

Жинаушысы: Құдайқұл Құлмұқамбет Байғұлыұлы (1863-1918). Қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданында туып өскен. Руы – кыпшақ, құдайқұл. Ол халық әдебиет үлгілерін 1889 жылдан бастап

ұқыпты түрде жинай бастаған. Бұл адамның өз қолымен қағазға түсірген қолжазбаларында шежіре, дастан, толғау, назым - нақылия, өлең, жұмбақ – тақпақ сияқты т.б. ауыз әдебиетінің сан алуан жанрлары қамтылған. Қолжазба Асылбек Тәшбайұлы деген мұғалімнің қолына түскен, ол 1961 жылғы Қостанай экспедициясына табыс еткен. «Мен ол кісіні 1913 жылы көрдім, сонда ол 50 жаста еді», - дейді А. Тәшбайұлы.

Тапсырушысы: Тәшбайұлы Асылбек. Ол 1894 жылы қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданында туған. 1911-1912 жылдар Троицкіде оқыған. 1912 жылы «Өнеге» атты мектеп ашып, көп уақыт мұғалім болған. Ауыз әдебиетін жинаумен де бірталай шұғылданған.

Осы қолжазбадағы өлеңдердің тізімі:

«Өзіме», «Көкіректе шер қаяу», «Жуандар», «Қорқақ бай», «Бай мен қонақ», «Қулар», «Партия адамдары», «Абай өткен соң өзіме», «Өлген көңіл, ындысыз өмір», «Өмір», «Мал жимақ», «Насихат», «Өкінішті өмір», «Хайуан мен ақымақ», «Сәнқойлар», «Ызақорлар», «Еріншек», «Құмарлық», «Жан мен дене әм көңіл», «Қалжыңшыл қылжақбас», «Насихат сөздер» т.б.

Қолтаңбасы: Жинаушыныкі.

Қағазы, сиясы, әрпі: Ақ қағазға көк сиялы қаламмен, араб әрпімен жазылған.

Жазылған жылы, жері: 1918 ж., 6 ақпан. Таран ауданы, Қостанай облысы. Институт қорына 1961 ж. 13 қаңтарда алынған.

Беттелуі: Оңнан солға қарай араб цифрымен беттелген.

Текстің орналастырылуы: Өлең жолдары әр бетке екі қатардан орналасқан.

Қалпына келтірілуі: Сарғыш қағазбен қапталған, ақ жіппен тігілген.

Ақауы: Қолжазба қағазы тозып, кірленген.

Папкасы: 127 (ӘӨИ). Әртүрлі ақындардың өлеңдері, Құлмұқамбет қолжазбасы. 4 дәптер.

6. Ш. 1623 (ОҒК)

Б. 242 – 344; Ж. 18.

21 X 17; 15 X 13.

Аталуы: Мұтылған (ұмытылған), Қалқаман – Мамыр.

Жинаушысы: Есім Байболов (1909-1971). Көкшетау облысы, Шучье ауданы, Бурабай селосынан. Алғаш Петропавл (бұрынғы

Қызылжар) қаласында педтехникумды бітірген, кейін Алматыда пединститутта оқыған Ұлы Отан соғысының ардагері. Ол 1957-1966 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында библиограф болып, ал 1966-1971 жылдар қазақ-совет энциклопедиясында қызмет істеген. Шәкәрімнің бұл жинағы алғашында Құдабайұлы Нөгербекте болған. Одан соң баласы Мұхтарға (ол 1932 ж қайтыс болған), одан Сәкен Ахметжанұлына, одан Нұрқайыр Ысқақұлына ауысып, мұра болып сақталып келген. Е. Байболов бұл қолжазбаны Нұрқайыр Ысқақұлынан 1940 жылы алған.

Осы қолжазбадағы Шәкәрім шығармалары:

«Қалқаман - Мамыр» дастаны, «Қазақ айнасы» атты кітаптың көшірмесі, «Өзіме», «Жуандар», «Қорқақ бай», «Қайтқан шал», «Бай мен кедей», «Абай марқұм өткен соң, өзіме айтқан жырларым», «Өмір», «Хайуан мен ақымақтар»,

«Сәнқойлар», «Ызақорлар», «Еріншек», «Құмарлық», «Тойымсыз нәпсі, тұрақсыз дүние», «Ақылшы торғай», «Қасқыр, түлкі әм бөдене», «Еңлік - Кебек» дастаны.

Қолтаңбасы: Құдабайұлы Нөгербектікі.

Қағазы, сиясы, әрпі: Ақ қағазға қара сиямен араб әрпінде жазылған.

Жазылған жылы, жері: 1922-1929 жылдар, Семей облысы. Фондыға 1940 жылы түскен.

Беттелуі: Қағаздың екі беті де араб цифрымен беттелген.

Текстің орналастырылуы: Қағаздың екі жағына өлең жолдары кейде бір, кейде екі, кейде үш қатардан тізілген.

Қалпына келтірілуі: Кітап етіп түптелген.

Ақауы: Қағазы тозыңқы.

Папкасы: 1623 (ОҒК). «Әдебиет жинағы». Мұнда Абай, Шәді, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім өлеңдері бар. 1 – дәптер.

Ш. Құдайбердіұлының Орталық ғылыми кітапхана қорында сақтаулы кейбір сипаттама жазылмаған шығармалары:

1. Қ. 1588 (ОҒК). Еңгілік – Кебек. Жинаған Күмісбек. Араб әрпінде.– 1936 . – 1 дәптер. – 1–27 б.

2. Қ. 1588 (ОҒК). Еңгілік – Кебек. Жинаған Бекенов. Латын әрпінде. – 1941. – 3 дәптер. – 1–12 б.

3. Қ. 1588 (ОҒК). Еңгілік – Кебек (Жолсыз жаза). Жинаушысы белгісіз. Латын әрпінде. Түскен жылы белгісіз. – 4 дәптер. – 1–13 б.

4. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр. Жинаған Рахимов Құсайын. Латын әрпінде. 1937. – 5 дәптер. – 1–13 б.

5. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр. Жинаған Өмірзақов. Латын әрпінде. – 1941. – 6 дәптер. – 1–8 б.

6. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр. Айтушы Ниязбеков Өміржан. Латын әрпінде. Жылы белгісіз. – 7 дәптер. – 1–6 б.

7. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр. Жинаған Мырзақан. Араб әрпінде. – 1928. – 8 дәптер. – 1–11 б.

8. Қ. 1588 (ОҒК).

а) Қалқаман – Мамыр. – 1 – 4 б.

ә) Хикаят Харун – Рашид. – 4 – 8 б.

Жинаушысы белгісіз. Араб әрпінде. – 1914. – 9 дәптер.

9. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр. Жинаушы белгісіз. Араб әрпінде. – 1927 (Фондыға 1946 жылы түскен). – 10 дәптер. – 1-15 б.

10. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр. Жинаған Қалмағамбетов Шапақ. Араб әрпінде. – 1940. – 11 дәптер. – 1-4 б.

11. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр. 1914 жылдары қағазға түсірген Есенжолов Ерғали. Араб әрпінде. – 1946. - 12 дәптер.- 1 – 13 б.

12. Қ. 1588 (ОҒК). Қалқаман – Мамыр (Бас – аяғы жоқ). Жинаған Ұйықбаев Иманбек. Қазіргі қазақ әрпінде. – 1946. – 13 дәптер. 1 - 6 б.

13. Қ. 1588 (ОҒК). Шәкәрім ақын өлеңдері. Жинаған Бөжеев Мұратбек. Араб әрпінде. – 1940. – 14 дәптер. – 1 – 2 б.

14. Қ. 1588 (ОҒК). Шәкәрім ақын өлеңдері. Жинаған Өміржанов Әбдірахман. Латын әрпінде. – 1941. – 15 дәптер. – 1- 20 б.

15. Қ. 1588 (ОҒК). Ш. Құдайбердіұлы өлеңдері. Жинаушысы белгісіз. Араб әрпінде. Ж. б. – 16 дәптер. – 1 – 109 б.

16. Қ. 1588 (ОҒК). Мұсылмандық кітабы (1911 жылғы қолжазба). 1933 жылы Бердин Есентайдан алынған. Араб әрпінде. – 1933. – 17 дәптер. – 1-70 б.

17. Қ. 1605 (ОҒК). Әділ мен Марияның бір жылдық өмірі. Жинаушысы белгісіз. Араб әрпінде. Ж.б. – 6 дәптер. – 1- 42 б.

18. Қ. 1622 (ОҒК). Құдайбердіұлы Шәкәрімнің қолжазбасы (Шәкәрім аудармалары). Жинаушысы белгісіз. Араб әрпінде.

19. Қ. 1623 (ОҒК). Құдайбердіұлы Шәкәрім өлеңдері. Қағазға түсірген Жандыбаев Рахым. Араб әрпінде. – 1959. – 2 дәптер. – 1-85 б.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ӘЛІПБИЛІК КӨРСЕТКІШІ

АБАЙ марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым –120

АБАЙ үлгісі–25

АБЫЛАЙ хан мен Халдан ханның сөйлескені – 393

АБЫЛАЙ хан туралы: –60

АДАЛДЫҢ жері жоқ ақырда жеңбейтін”–26

АДАМ жақсы мінезді болмақ –290

АДАМ немене?–121

АДАМ өзін таныса , құдайды да танымақ –291

АДАМ хақы менен хайуан хақы –292

АДАМДЫҚ борышың –122

“*АДАМНЫҢ* ең жақсысы” –123

АДАМНЫҢ еркі қайда?–деп ақылдан сұрағаным –124

АДАМШЫЛЫҚ–125

АДИЛ и Мариям : Трагич. Повесть –70

АЖАЛ туралы –293

АЖАЛСЫЗ әскер –126

“*АЙНА* қойдым алдыма” –127

АҚ ту көтерген Абылай хан – 71
 АҚИҚАТ туралы білмегені болса кешікпей сұрап білмек –294
 АҚСАҚ қой түстен кейін маңырайды–8
 АҚЫ алмақ боп жалдаған яки майлаған туралы–295
 “АҚЫЛ құсы адаспай аспандаса”–128
 “АҚЫЛДАН бойға сыр тарап”–129
 АҚЫЛДЫҢ жауабы–130
 АҚЫЛШЫ торғай – 115, 131
 АҚЫН өлеңдерінен – 27
 АҚЫНДАРҒА –132
 АҚЫНДАРҒА; Адамшылық: Өлеңдер –61
 АҚЫНДАРҒА: Жасымнан жетік білдім–28
 АЛЛА тағаланың періштелеріне нанбақ –296
 АЛЛА тағаланың барлығын ақылмен ойлап білмек –297, 298
 АЛЛА тағаланың пайғамбарларға жіберген кітаптарына нанбақ –299
 АЛЛА тағаланың пайғамбарларына нанбақ –300
 АЛЛА тағаланың сипаттарын білмек –301
 АЛТЫ әңгіме(Аударма) – 302
 АМАНАТ туралы –303
 АМАНАТ–56
 “АМАНДАСА келісіп”–133
 “АНАДАН алғаш туғанымда” –134
 АНАМНАН алғаш туғанымда–62
 “АНЫҚ асық – әулие”–135
 АНЫҚ пен танық–29, 136
 АҢ ауламақ –304
 “АҢДА жүріп шөлдеген Ашам патса” –137
 “АҢШЫЛЫҚ әуелінде қандай тәтті” –138
 АР қарызы–394
 АРАҚ, мастық, жар, жан, шатақ, иманның шешуі –139
 АРҒЫН –305
 АРДАҚТЫ Сәбит бауырым!–395
 АРМАН –140
 АСЫЛ ағаның хаты:–101
 АТА-ананың хақы –306
 “АТАДАН қалған ақ сауыт” –141
 АТАМ жайлы айтсам: [Ш. Құдайбердіұлының атасы Құнанбай қажы туралы айтқандары] –112
 АТАНЫҢ шаһуатының көп қой –142
 “АУРУСЫЗ жанға айла жоқ”–143
 АХЫРЕТ күннің болмағына нанбақ – 307

АШҚАРАҚ қасқыр, қу түлкі, панасыз бөдене, жүйрік тазы туралы хикая: Өлең –57

АШУ мен ынсап –144

АШЫҚ хат –87, 396

“*ӘБДЕН* толып жарық ай” –145

ӘДІЛ мен Мария: Қайғылы роман – 30, 110, 308

“*ӘЛЕМДІ* түгел мен көріп” –146

ӘР түрлі залымдықтан Һәм жаман мінезден сақтанбақ –309

ӘР түрлі терілердің илеуі мен адалдығы –310

ӘРБІР адам істі істеуге ұмтылмақ –311

“*БАҒЫЛАН* етін балқытып” –147

БАЙ мен кедей –148

БАЙ мен қонақ –149

“*БАҚАНАС*, Байқошқардың көп сабазы” –150.

БАР мен жоқтың өлшемі бір өзінде –397

БАРША ғаламдағы нәрселер Алла тағаланың жоқтан бар қылғаны –312

БАРША қырғыз-қазақ білімділеріне ашық хат –398

“*БАС* көзімен қарасаң – нәпсі жалған” –151

БӘЙШЕШЕК бақшасы (Мәнді сөздер) –152, 313

“*БЕЙІС*, дозақ молда айтқан сияқты емес” –153

“*БЕЙІСТЕ* бар бір сұлу жар” –154

БИ Һәм билік туралы –97, 399

БИЛІК туралы: Мақала – 9

БОРАН (Аударма) –22, 314

БОС берген Һәм қарыз берген нәрсенің жайы –315

БОСТАНДЫҚ таңы атты –52, 79, 155

БОСТАНДЫҚ туы жарқырап –156

БОЯУЛЫ суыр: Өлең –102, 157

БҰЛ ән бұрынғы әннен өзгерек –103, 158

БҰЛ кездегі діндардың бәрі нашар” –159

БҰРЫН жарияланбаған өлеңдерінен –32

БІЛІМДІЛЕРГЕ бес сауал: (Ш.Құдайбердіұлының “Айқап” журналында жарияланған сұрақтары) –108, 400

БІЛІМДІЛЕРДЕН бес түрлі сөздің шешуін сұраймын –88

БІР мәселе Қазақ тілі іске ассын деген қаулы туралы – 13

БІР салмойын сал келер –160

БІРЕУ маған от жақ деп қылды бұйрық: Өлеңдер –58

БІРЕУДІҢ мінін кешірсең –161

ВЫСКАЗЫВАНИЯ о поэте – 98

Ғға жауап –162

ҒАДАТ күту туралы –316

ҒАЙСАДАЙ жан бекретін таңның желі» –163

ҒҰСЫЛ құйыну туралы –317

ҒЫЛЫМСЫЗ адам – айуан”–164

ДӘРЕТ (таһарат) алмақ–318

ДЕМБІ қағу туралы–319

«ДОСТЫҢЫЗ зор» –165

ДУБРОВСКИЙ әңгімесі (А.С.Пушкиннен) –320, 321

ДУБРОВСКИЙ–16, 21

ДҮНИЕ мен өмір: Өлең –33, 166

ДИН –167

«Ей,көп халық,көп халық» –168

Ей. жастар, қалай дейсің бұл дүние? –169

Екі айт намазы мешіт бар жерде –322

ЕЛ қайда? : Өлең –80

ЕҢЛІК және Кебек –104,323

Еңлік -Кебек әңгімесі –324

“Епті тышқан бидайды таси берген” –170

Ер қоспақ пен сөз сөйлемек –171.

Еріншек –172

Ескі ақындық –173

Ескіден қалған сөз теріп” –174

Есте болсын!–401

ЖАЗ келер: Өлең –63,175

ЖАЗУ мәселесі –6,402

Жайлаудың баласымен айтысқан өлеңі–176

Жақсылық пен жамандық Алла тағаланың тағдырынсыз болмайды деп нанбақ–325

Жалпы қазақ съезі –403

Жан менен дене Һәм көңіл –177

Жаназа намазы – 326

ЖАҢА емлеге көшу туралы –20

ЖАҢА наурызға қосқан ескінің бір өлеңі–17

Жапанда жалғыз жаттым елден безіп” –178

Жар көрмеген надандар” –179

Жаралы менің жүрегім –404
Жарымды жаным сүйді, сүйе алмай тәнім сүйді –180
Жас алпыстан асқан соң” –181
ЖАСТАРҒА: Өлең –34,182
Жастық туралы –183
Жасы толмаған балаларға құда болған туралы–327
Жасымнан жетік білдім–184
“Жиырма үй менің көршім –Қарабатыр” –185
“Жоқ болса ақың өзімде.” –186
“Жолама қулар маңайға” –187
ЖОЛСЫЗ жаза яки кез болған іс–4, 35,36,37
ЖОЛСЫЗ жаза –38
ЖУАНДАР Піскен мен шикі–39
Жұма намаз мешіт бар жерде –328
Жұрт не десе, үй десін” –188
“Жүректен аққан қанымнан” –189
“Жылым–қой, жұлдызым –июль” –190

Зекет жайы–329
Земство туралы–405
Зұлымдылық қылып елді жеп”–191

Избранные места из "Назиданий" ; Приходит лето : Стихи. –118
ИМАН – Ғибадат – 1
Иманның мағынасы– 330
ИМАНЫМ –109, 192

КӘПІР болатұғын істерден сақтанбақ–331
КӘРІЛІК туралы –193
КӘРІЛІК–құтылмайтын бір қазған ор”–194
КЕЛ жастар танбайтын, шәкіртімін Толстойдың–40
КЕРЕК: Өлең – 7
КЕТЕРМІН, артта жазған сөз қалар: Өлең –64
“КЕЙБІРЕУ безді дейді елден мені” –195
“КЕЙБІРЕУ безді дейді қатынынан” –196
КЕЙДЕ күлкілі сөзден де тәлім алуға болады(Мәнді сөздер) –332
КЕРЕЙ –333
КЕТТІ ,келді –197
“КЕШЕГІ Қаражан мен Байбұлағым” –198
КӨКОРАЙҒА” –199
КӨҢІЛ – 200

КӨҢІЛ: Шәкәрім лирикасынан топтама –41
 “*КҮЙДІРГЕН* соң шыдатпай” – 201
 “*КҮНДЕГІ* таныс-күн мен түн” –202
 “*КҮННЕН* неге түсіп тұр мұнша жарық”–203
КІШІ жүз– 334

ҚАБЫРДА жауап сұрамақ Һәм әлімсақ дегеннің мағынасы –335
ҚАЖ туралы–336
ҚАЖЫМА, ойым, қажыма. Үш томдық шығармалар жинағы:
 [Өлеңдер] –119
ҚАЗА намаз жайы – 337
ҚАЗАҚ –204
ҚАЗАҚ айнасы – 3 ,205
ҚАЗАҚ айнасы: Өлеңдер мен поэмалар –111
ҚАЗАҚ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге қашуы
 неліктен?–15 ,42,406
ҚАЗАҚ қалыптары–407
ҚАЗАҚ тілі” газетінің басқармасына өтініш – 408
 “*ҚАЗАҚ*” газеті мен “Айқап” журналына сөз жазушыларға –206
 “*ҚАЗАҚ*-қырғыз Һәм хандар шежіресі”–65,113
ҚАЗАҚТЫҢ ескі жолының бірі – енші –89 ,409
 “*Қазақтың жаманы болмас*” –207
ҚАЗАҚТЫҢ қайдан шыққаны: [Тарих жайлы] – 66 ,116, 338
ҚАЗАҚТЫҢ түп атасы: Өлеңдер –81,82,83
ҚАЗАҚША ай аты жоқ –90, 410
ҚАЗЫБЕК би сөзі–18
ҚАЙ жолдассың, айтшы, сен айтшы? –208
ҚАЙТҚАН шал –209
ҚАЛЖЫҢШЫЛ қылжақпас –210
ҚАЛҚАМАН – Мамыр –5,43,44,45,339
ҚАНДАЙ су таза болатұғыны–340
ҚАНШЫР мен бөдене –211
ҚАҢЛЫ –341
ҚАРА қырғыз –342
ҚАРАМЕНДЕ мен Кеңгербай / Кабекен/ Шәкәрім ақсақал айтуынша –
 19
ҚАРАМЕНДЕ мен Кеңгербай–84
ҚАРАҢҒЫ мен жарықты жүрміз өлшеп”–212
 «*ҚАС қайсы, қаза қайсы, таза қайсы*» –411
ҚАСАР оқыған жолаушы туралы –343
ҚАСҚЫР, тұлкі, бөдене–213

ҚАТЫН қылып алуға шарифат қоспайтындар –344
ҚАТЫНҒА жарамаған кісілер Һәм буаздықтың мезгілі –345
ҚАТЫНҒА напақа беру туралы –346
«ҚАТЫНДАР жас баласын күтеді» –214
ҚИЯМЕТТЕ тірілмекке нанбақ–347
“ҚОБЫЗЫМ неге сарнайды”–215
ҚОДАРДЫҢ өлімі – 216
ҚОЖА Хафиз сөзінен (Аударма) –348
ҚОҢЫРАТ –349
ҚОРҚЫТ сарыны –107, 218
ҚОРҚЫТ, Қожа Хафиз түсіме енді де –217
ҚОШ! –219
ҚОШ, жұртым–220
ҚУЛАР –221
ҚҰМАРЛЫҚ–222
ҚҰРБАН шалғанда әркім өзі ойында оқитұғын намазы –350
ҚҰРБАН шалмақ– 351
ҚЫПШАҚ–352
“ҚЫРЫҚ жылдан өтіп жасым” –223
“МАҚСҰТЫҢ болса орынсыз” – 224
МАҚТАУ мен сөгіс –225
МАЛ бауыздамақ Һәм адал малдың арам нәрселері –354
“МАЛ да аяулы” –226
МАЛ жимақ – 227
МАСИҚ тартпақ –355
МАХАББАТ пен құмарлық – 228
МӘНДІ сөздер –117
МӘНДІ сөздер –356
“МЕН адамның таппаймын өнерлісін” –229
МЕН бір –тілсіз көлікпін.” –230
“МЕН кетемін”– 231
МЕН кеттім де сен қалдың” –232
«МЕН қорқамын, қорқамын» – 233
“МЕН өтермін, кетермін” –234
МЕНИҢ әкем, халық ұлы –Шәкәрім–412
“ МОЛДАЛАР өзгелерді кәпір дейді” –235
МҰҢДЫ шал –236
МҰҢЛЫ шал–47
МҰСЫЛМАНДЫҚ шарты –72
МҰСЫЛМАНДЫҚ шарты. –86
МҰТЫЛҒАННЫҢ өмірі –357

ЛӘЙЛІ–Мәжнүн 12,14,23,46,353

МҰТЫЛҒАННЫҢ өмірі–48

“*МЫНА* заман қай заман” –237

МІНДЕУ мен күндеу: Өлең –73

МІНДЕУ мен күндеу –238

“*МІНІН* айтса, бұзылмас кімнің түсі” –239

НАЙМАН –358

НАМАЗ, ораза, зекет, қажы туралы насихат – 359

НАМАЗҒА артынан келіп ұйығандардың жайы –360

НАМАЗҒА жарамайтын арам, нәжіс нәрселер – 361

НАМАЗДЫҢ парыз, уәжіптері *Һәм* намазды бұзатұғын нәрселер –362

НАМАЗДЫҢ уақыттары *Һәм* намаз оқымайтұғын уақыттар –363

НАРТАЙЛАҚ пен Айсұлу: Поэма –49, 78, 364

НАСИХАТ –241

НАСИХАТ: Өлең –74

НАСИХАТ: піл мен маймыл –365

НАСИХАТ –240

НАУРЫЗ жайындағы өлеңдер –67

“*НЕЗАБЫТОЕ*” прошлое и настоящее киргизов –100

НИГАХ (неке) туралы –366

НОЛЬ –242

О Кунанбае : [Автор "Родословной тюрков, киргизов, казахов ханских династий" –99

О СЕБЕ : [стихи] – 105

О себе; Приходит лето –55

ОЙБАЙЛАП шабу мақұл ма? –243

ОЙДАН шығарылған бар түрлі әндерім –244

ОРАЗА жайы –367

ОРТА жүз –368

ОРТА жүздегі арғынның рулары –369

ӨЗБЕК –370

ӨЗІМШІЛДІ (Мәнді сөздер) –371

ӨКІНІШТІ ғұмыр. Үш томдық шығармалар жинағы: [Дастандар, роман, аудармалар, мәнді сөздер, түрік, қырғыз, қазақ *Һәм* хандар

шежіресі, мұсылмандық шарты шығармаларының үш томдық жинағы.
Екінші том]. – 289

ӨКІНІШТІ өмір –245.

ӨЛГЕН көңіл, ындынсыз –246

ӨЛЕҢДЕР // Бес ғасыр жырлайды. – 59

ӨЛЕҢДЕРІ мен поэмалары –68

ӨЛІК жайы –372

“*ӨЛІМ* шыққан ауылға” –247

ӨМІР –248

“*ӨМІР* сырын көздесең” –249

“*ӨМІРДІҢ* ұнап ойыны” – 250

“*ӨРТЕЙІН* деп отқа көмдім” –251

ӨТІНІШ – 91, 413

ӨТІРІК ант пен өтірік – 373

ПАЙДАСЫН көруге берген нәрсе туралы –374

ПАРСЫДАҒЫ әм Закавказдағы түрік нәсілі – 375

ПАРТИЯ адамдары –252

ПАРТИЯ қуған өңкей қырт” – 253.

ПАРЫЗ, уәжіп, сүннәт, мүстәни, мүбах, харам,макуре, мәфсад –376

ПІСКЕН мен шикі –254

САУДА туралы –377

СӘКЕН семьяда –24

“*СӘЛЕМ!*” –255

СӘНҚОЙЛАР–256

СЕМЕЙ облысына қараған барша қазақ ағайындарға ашық хат –92 ,
414

СЕН ғылымға –257

СЕРІГІМ жалғыз Әупіш қасымдағы –258

“*СИҚЫР* сөзбен арбасаң”–259

СЛОВО; Взошла заря свободы–54

“*СОРЛЫ* бұлбұл жазға асық боп”–260

СӨЗ жазып,өлең өлшемек –261

СӨЗ таласы –93, 415

СТАМБУЛДАҒЫ ғұсманды түрік Нәм сұлтандары –378

СҰРАҒАН жанға сәлем айт” –262

СЫН әм сынауды сынау –94 , 416

“*СЫНАТАРСЫҢ* өзіңді” –263

ТАҒЫ сорлы қазақ –264

ТАЛАҚ қылмақ туралы – 379
ТАЛАП пен ақыл –265
“ТАҢ” журналына тағы бір әнмен байғазы–266
“ТАҢ” журналына жаңа әнмен байғазы –267
ТАРАҚТЫ –380
ТАРҚАТПАҚПЫН шерімді–50
ТАРТЫП алған нәрсе туралы –381
ТАУ басындағы ой –268
ТАУЫҚ неге шақырар сағат сайын?” –269.
ТАУЫП айтса мінді деп “ –270
ТӘҢІРІ мен жан – 271
ТӘҢІРІНІ іздеп бір мұнғыл”–272
ТӘУБА қылмақ, күнәдан тиылмақ–382
ТОЙЫМСЫЗ нәпсі, тұрақсыз дүние.–273
ТОЛСТОСУМЫ–53
ТӨЛЕҢГІТ –383
ТУРА жолда қайғы тұрмас”–274
ТҮЗЕТКЕН жер һәм егін, пішен суғаратұғын сулар туралы –384
ТҮРІК, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі – 2 , 75, 76
ТІРШІЛІК, жан туралы –275

УАҚ –385

ҰЖДАНДЫНЫ мақтайды тамам адам” –276
ҰЛТШЫЛДЫҚ туралы – 10 ,85,417
ҰЛЫ жүз –386

ҮЗІЛМЕГЕН үміт. Үш томдық шығармалар жинағы: [Мақалалар, естеліктер, зерттеулер шығармаларының үш томдық жинағы. Үшінші том]. – 392

ҮШ анық –77 ,418
“ҮШ анық” дегеніміз не? – 95

ХАЙУАН мен ақымақтар –277
ХАН шежіресі –387

ШАМ жардан жарықпын деп күнәлі боп”–278.
ШАРАНАМЕН туып едің» –279
ШАРУА мен ысырап: Өлең – 69, 280
ШАҒКӘРІМ –419

ШӘКӘРІМ қажы айтқан шындық: Баласы Зиятқа айтқан әңгімелері – 114

ШӘКӘРІМ қажының соңғы шығармаларынан – 96

ШӘКӘРІМ өмірбаяны (Зерттеу) –420

ШӘКӘРІМ шығармалары–51

*ШӘКӘРІМ*ДІ кім атты? Не үшін атты?–421

ШЕЖІРЕДЕН бұрын –388

ШЕЖІРЕНІҢ басы –389

ШОШЫМА достым сөзімнен” –282

ШОШЫМА, ойым, –281

ШЫМДЫ жерде көресіз қара топырақ” – 283

ШЫН асықтың әрбірі –284

ШЫН бақ қайсы? Күншіл кім? –285

ШЫН бақтың айнасы – 11

ШЫН сырым –286

ШЫНБАҚЫТТЫҢ айнасы(Мәнді сөздер) – 390

ШЫНДЫҚТЫҢ шабан қозғалатыны жанға батады –422

ШЫННАН өзге құдай жоқ”–287

ШЫҢҒЫС хан шежіресі –391

ЫЗАҚОРЛАР –288

ЯЗЫЧНИК, что забот вовек не знал..."; "Я мог бы для огня взять горсть углей..."; "Явился в мир ты голышом..."; "Смолоду язык турецкий изучил я не от скуки..."; "Не стало истинно влюбленных..."; "Цари на войско не жалеют трат..." : [Стихи]–106

**ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ
ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ**

АБЫЛАЙ–71	ҚАЛҚАМАН – Мамыр – 5, 43,44, 45
АДИЛ– 70	ҚАСЕЙІНҰЛЫ Е. – 109
АЙСҰЛУ –49, 78	ҚОРҚЫТ– 47
АЛТЫНБАЕВ Қ. –102	ҚҰДАЙБЕРДИЕВ Ш. – 17,98,
АУӘЗОВ М. – 98	99, 100, 101, 108, 112
ӘДІЛ –30, 110	ҚҰНАНБАЙ қажы –112
ӘМІР–39	ЛӘЙЛІ–Мәжнүн – 12, 14, 23, 46
БАЙ – 25, 100, 120	МАРИЯ–30 ,110
БАЙҒАЛИЕВ Б. – 109	МАРИЯМ –70
БАЙТУРСЫНОВ А. –98	МҰҚАМЕТЖАНОВ Қ.–40
БЕЙСЕМБАЕВ М. – 65	МҰҚАНОВ С. –101
БЕЙСЕНБАЕВ М. –27	НАЗАРБАЕВ Н. – 98
БЕКХОЖИНА Талиға – 56	НАРТАЙЛАҚ–49, 78
ДӘУІТОВ С –39, 51, 60	ПУШКИН А.С.– 21, 22
ДУБРОВСКИЙ–21	РОЖДЕСТВЕНСКИЙ Вс.–54
ДУЛАТОВ М .– 98	СӘКЕН –24
ЕҢЛІК– Кебек – 4, 35, 36, 37	
ЖАМАНБАЛИНОВ М.–50	СЕРИКБАЕВА К.–70
ЖАРМҰХАМЕДОВ М.–51	СҰЛТАНБЕКОВ М. –104
ЗИЯТ –114	СҮЙІНШӘЛИЕВ Х.–68
ИБРАГИМОВ Т.–30	ТОЛСТОЙ Л. – 25, 40
КАНАПЬЯНОВ Б. – 53, 54, 55,	ТҮГЕЛТЕГІ А.–114
105, 118	ХОЖА Хафиз–47
КУНАНБАЕВ А. – 98	ЦЫБИНА В. –54
КУНАНБАЙ – 99	ШӘКӘРІМ–18, 56,96,114
ҚАЗЫБЕК би –18	ШӘКӘРІМҰЛЫ Ахат –65

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВТІҢ
еңбектері жарық көрген мерзімді басылымдардың атаулары

- АБАЙ** – 1918, № 3,4-5.–10,11;1992,№ 1,2 –81,85;1994.№ 9, 87–91,93,94,95,97;
1995.– №.1–2.– 100, 1998. – № 2. –103,104, 2004. № 1.–112
- АЛМАТЫ** ақшамы – 1988, 3–8,10 окт.–46
- АНА** тілі – 1991, 22–29 тамыз. –72;2004, 8 қаңт.–114
- АРАЙ** – 1988. –№ 8.–44
- АСТАНА** дауысы – 1992, –21 қ-ша.–82
- ӘДЕБИЕТ** майданы –1936, – № 2. –22
- ЕҢБЕКШІ** қазақ –1929, – 19 март.–20
- ЖАЛЫН** –1988, –№ 4. – 31
- ЖЕТІСУ** –1988. – 16 апр.–33; 2005. – 21 мамыр.– 115
- ЖҮЛДЫЗ** – 1988. – № 11. –30 ; № 8. – 35; 1991. – № 1. – 75
- ЗАРЯ** – 1998. – №8. –106
- ИРТЫШ** – 1988.– 28 июля.–55
- КАЗАХСТАНСКАЯ** правда.– 1988.– 27 июля. –54
- КОММУНИЗМ** жолы. – 1988. – 26 нояб.–29
- КОММУНИЗМ** туы. – 1990. – 11 мамыр.–69
- КӨКШЕТАУ**. – 1990. – 10 қазан.–61
- ҚАЗАҚ** әдебиеті – 1959. – 9 янв.–25, 26; 1988. – 15 июль.–41,43; 15
апр.–39 1990. – 14 қырк.–66; 1992. – 28 тамыз.–83 , 84;1998. – 17
маус. –101; 2000. – 15 желт.–108
- Қазақстан** мұғалімі. – 1989. – 6 янв.–57
- ҚАЗАҚ** әдебиеті. – 1988. – 29 июль.–36
- «**ҚАЗАҚ** тілі».– 1923 ж. 18 қазан .–15
- ҚАЗАҚ** – 1913, 22 июнь; 7. 1914, 8-9 июнь; 8,9. 16 июль;6.
- ҚЫЗЫЛ** ту. – 1988. –22 окт. –50
- ЛЕНИН** туы. – 1990. –28 көкек.– 63
- ЛЕНИНШІЛ жас**. – 1936. – 11 июль. –24;1990. –10 наурыз.– 64

ЛИТЕРАТУРНАЯ газета.–2007.– 31 окт.–6 нояб.– 118

МӘДЕНИЕТ және тұрмыс. – 1988. – № 9. –28

ОРТАЛЫҚ Қазақстан. – 1991. – 2 қ-ша–78

ӨРКЕН – 1988. –16 апр. –34

ПАРАСАТ – 1990. – № 7. –60

ПРОСТОР – 1988. – №8.– 53;1990.– № 7.– 70

СЕМЕЙ таңы – 1988. – 15 апр.–40 ; 22 апр.–45;16 июль.–32; 29
июль.–27; 29 июль.–49 ; 1990. – 22 наурыз.–67; 1990. –17, 24 қ-ша. –1, 8, 15
желт.–65; 1998. – 29 шілде.–102; 1992. – 4 қаңт.–79

СОВ. Казахстан сегодня.– 1998– №11–12.–105

СОВЕТЫ Казахстана – 1994.– 8 янв. –98

Социалистік Қазақстан – 1988. – 15 апр. –52 ; 1989. – 19 янв.–58

СТЕПНАЯ правда, 1924. –16

Степной маяк.– 1995.– 17 янв. –99

ТАҢ – 1925. – № 3. 4.– 17, 18 ,19

ТЕМІРЖОЛШЫ –1991. – 11, 14 желт.–71

ХАЛЫҚ Кеңесі – 1991. – 5 желт.–73, 74

ШАЛҚАР –1992.– 8 мамыр.–80

Шекарашы – 2005. – № 4. – 116

ШӘЖӘРІМ – 2005. – № 1. –117

ШОЛПАН – 1922. – № 2-3. – 12; 1923. – № 4-5. –14

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Әбуғалиева Күлжиһан Күлшәріпқызы – Орталық ғылыми кітапхана директоры

Кеңес Нұрпейіс – Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академиигі, тарих ғылымдарының докторы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.

Зәки Ахметов – Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі

Әбенова Лаура Дүйімқызы – библиограф
Қосаева Нүрила Қадырбекқызы – Орталық ғылыми кітапхананың бас кітапханашысы

Ысқақова Ғалия Ғалиасқарқызы – библиограф

Төрекұлов Есенкелді Кәрішалұлы – редактор

Нұрғожина Жазира Мәсіғұтқызы – редактор

Құдиярова Анна Мергенбайқызы – “Дарын” әлеуметтік-гуманитарлық институтының ректоры, профессор

Исмакова. А.С. филология ғылымдарының докторы.